

FUAD ƏLİYEV
URFAN HƏSƏNOV

İRƏVAN

Xanlıca

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Nəşriyyatı

ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ 2007

*Bu kitab "Fuad Əliyev, Urfan Həsənov. İrəvan xanlığı"
(Bakı, Azərnaşr, 1997) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Redaktoru və
ön sözün müəllifi:

Kərim Şükürov
tarix elmləri doktoru

ISBN 978-9952-34-166-9

947.54-621

Azərbaycan – Tarix

Fuad Əliyev, Urfan Həsənov. İrəvan xanlığı.

Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 144 səh.

Tarixən qədim Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən İrəvan xanlığı həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan az öyrənilmiş xanlıqlardan biridir. Kitabda müstəqil dövlət qurumuna çevrilməzdən əvvəl mürəkkəb və uzun tarixi yol keçmiş İrəvan xanlığının yaranması, ictimai-iqtisadi vəziyyəti və siyasi tarixi ilkin mənbələr və arxiv sənədləri əsasında təqdim edilir.

Bu kitabda 1747-1828-ci illəri əhatə edən dövrdə ermənilərin Azərbaycan ərazisində, Rusiya imperiyasının tərkibində "erməni dövləti" yaratmaq üçün müxtəlif məktublarla dönə-dönə Rusiya dövlətinə müraciət etmələri barədə də maraqlı məlumatlar vardır.

© "Şərq-Qərb", 2007

QƏRBİ AZƏRBAYCAN – ERMƏNİSTAN (İNDİKİ) TARİXSÜNASLIĞI VƏ ÜMUMİ AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ ƏKSİ

Azərbaycan tarixinə görə ölkənin Cənub (Atropatena) və Şimal (Albaniya) torpaqları qədim zamanlardan Rusiya işğalınadək (XIX əsrin əvvəlləri) ümumi kontekstdə nəzərdən keçirilir, işğaldan sonra isə vəziyyət dəyişir, yeni yalnız Şimali Azərbaycan (əsasən, keçmiş Azərbaycan SSR) öyrənilir¹. Bununla birgə Cənubi Azərbaycan tematikası xüsusi tədqiqatlarda davam etdirilir². 1980-ci illərin sonları – 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan tarixinin müasir dövrdə ümumi şəkildə öyrənilməsi zərurəti irəli sürüldü. İlk dəfə orta məktəblər üçün yeni, milli Azərbaycan tarixi dərsliklərində bu həyata keçirildi³. Təəssüf ki, bu yeniliklər Azərbaycan tarixinin yeddi cildlik akademik nəşrində nəzərə alınmadı⁴.

Azərbaycanlıların digər tarixi etnik torpaqları olan Ermənistanın (indiki) – Qərbi Azərbaycanın tarixinin öyrənilməsi və ümumi Azərbaycan tarixində əksi vəziyyəti daha acınacaqlı oldu ("Ermənistan (indiki)" anlayışı sonra xüsusi qeyd olmadığı halda Ermənistan kimi verilir – K.Ş.). Bu tematika faktik olaraq gündəlikdən çıxarıldı. Bunun nəticəsində Qərbi Azərbaycana – Ermənistana sahib olmuş ermənilər, Ermənistan tarixi haqqında da öz uydurma konsepsiyalarını yaratdılar. Bu konsepsiyaya görə, tarixi Ermənistan ümumi şəkildə nəzərdən keçirilir, Rusiya işğalından sonra indiki Ermənistan – Şərqi Ermənistan, qalan isə Qərbi Ermənistan adlandırılır, erməni xalqının tarixi adı altında, onların hər ikisinin tarixi müasir dövrdə izlənilir⁵. Beləliklə, Ermənistan – Qərbi Azərbaycan anlayışı, tarixi və özünəməxsus inkişaf yolu təhrif edilib.

¹ Azərbaycan tarixi. Üç cildə. I-III c., Bakı, 1958-1963.

² Cənubi Azərbaycan tarixinin öçərki (1828-1917). Bakı, 1985.

³ Azərbaycan tarixi. VI-XI siniflər üçün dərslik (müxtəlif nəşrlər).

⁴ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I-VII c., Bakı, 1998-2003.

⁵ История армянского народа. С древнейших времен до наших дней. Под ред. М.Г.Нерсисяна. Ереван, 1980.

Sovet İttifaqının dağılması, Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyasının başa çatdırılması, Azərbaycana qarşı müharibə və i.a. tarixi həqiqətin – Ermənistan (Qərbi Azərbaycan) reallığının bərpasına təkan verdi. Azərbaycan tarixşünaslığında yeni elmi istiqamət – Azərbaycan ermənistanşünaslığı (ermənişünaslıq ilə qarışdırılmalıdır) və ya Qərbi Azərbaycanşünaslıq yaranır.

Əvvəlcə Ermənistan – Qərbi Azərbaycan anlayışının tarixində diqqət yetirək. Belə bir anlayış birdən-birə yaranmayıb. İlk vaxtlar Ermənistanla dair tədqiqatlarda, əsasən, “Ermənistanda Azərbaycanlılar...”, yaxud “Ermənistan azərbaycanlıları” kimi ifadələr üstünlük təşkil edirdi¹. Lakin tədricən onunla paralel olaraq Ermənistan – Qərbi Azərbaycan fikri genişlənir, sonra isə əsas mövqeyə keçir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “1948–1993-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” 1997-ci il 18 dekabr fərmanından sonra bu mövqe daha da güclənir. Fərmanla birmənalı şəkildə Ermənistan adlandırılan ərazi – azərbaycanlıların min illər boyu yaşadıkları öz doğma etnik torpaqları kimi ifadə edilir.

Ermənistan – Qərbi Azərbaycan tarixşünaslığında Ermənistanın Qərbi Azərbaycan torpaqları olmasının təsdiqi mərkəzi məsələ kimi çıxış edir. Burada bir neçə istiqamət diqqəti cəlb edir: 1) Ermənistan – Qərbi Azərbaycanın toponimiyasının tədqiqi; 2) ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə miqrasiyası; 3) Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının dəqiqləşdirilməsi və i.a.

Birinci istiqamət daha geniş ədəbiyyat yaratmışdır². Lakin burada daha çox toponimik faktların izahına geniş yer verilib. B.Budaqov və Q.Qeybullayev isə problemin konseptual ifadəsini irəli sürüblər. Bu baxış həmin müəlliflərin “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” adlı kitabında ümumiləşdirilib. Müəlliflər yazır: “Azərbaycan dilində “Ermənistan” sözü 1921-ci ildə Sovet Rusiyasının İrəvan quberniyası ərazisində təşkil etdiyi dövlətin

(və ölkənin) adıdır. Ondan əvvəl “Ermənistan” adı məlum deyil. 1588 və 1728-ci illərə aid türkçə arxiv sənədlərində İrəvan şəhərinin adı ilə bu ölkə müvafiq olaraq “Rəvan əyaləti” və “İrəvan əyaləti” adlanır”¹. Tədqiqatı yekunlaşdıran müəlliflər davam edir: “Deyilənlərdən görünür ki, indiki Ermənistan ərazisi ermənilərin yox, e.ə. VIII–VII əsrlərdən başlayaraq türk mənşəli tayfaların yaşadığı ölkə olmuş və sonralar, XIX əsrin əvvəllərinə qədər burada türklər aparıcı rol oynamışlar. Mənbələrdə elə bir tarixi məlumat yoxdur ki, Ermənistan ərazisində azərbaycanlılar erməniləri kəndlərindən qovub yerlərini tutsunlar. Lakin adları türkçə olan yaşayış məntəqələrində hələ orta əsrlərdə ermənilərin yaşaması halları istənilən qədərdir. Kimin gəlmə, kimin yerli olduğunu müəyyən etmək üçün bu faktın özü kifayətdir”². Göstərilən kitabda türk tayfalarının indiki Ermənistan ərazisində yerli olması əsaslandırılırsa, digər qrup tədqiqatlarında, ermənilərin bu əraziyə miqrasiyası tarixi nəzərdən keçirilir. Onların içərisində İ.Əliyev, H.Verdiyeva və R.Hüseynzadənin araşdırmalarını qeyd etmək olar³.

H.Verdiyeva və R.Hüseynzadənin “Ermənilərin “şöçərəsi” və onların Balkandan Qafqaza miqrasiyası” əsəsinin adı bütövlükdə problemi əks etdirir. Müəlliflər ermənilərin Cənubi Qafqazda gəlmə olduqlarını bildirərək yazırlar ki, ermənilərin əcdadları Cənubi Qafqazda özəli azəri torpaqlarını tutaraq vətən əldə etdilər⁴.

İndiki Ermənistan ərazisinin Azərbaycan torpaqları olması Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının obyektiv öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu sahədə ilk ümumiləşdirici əsər 1987-ci ildə nəşr edilib⁵. Bu nəşrdə Azərbaycanın bütün dövrlər üzrə xəritələri vardır. Onların sistemli şəkildə nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, o zaman Azərbaycanın tarixi coğrafiyası haqqında konseptual baxış olmayıb. Məsələ ondadır ki, ilk əvvəl Azərbaycanın ümumi tarixi-coğrafi xəritəsi hazırlanmalı, sonra isə dövrlər üzrə onun necə dəyişməsi izlənilməli idi.

¹ B.Ə.Budaqova, Q.Ə.Qeybullayev. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998, səh. 19.

² Yəni orada, səh. 93.

³ И.Алиев. Нагорный Карабах: История. Факты. События. Баку, 1989; Х.Вердиева, Р.Гусейн-заде. “Родословная” армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, 2003.

⁴ H.Verdiyeva, R.Hüseynzadə. Göstərilən əsəri, səh. 21.

⁵ Историческая география Азербайджана. Баку, 1987.

¹ S.N.Mahmudov. Ermənistan SSR-in ərazisindəki Azərbaycan mənşəli toponimlərin tədqiqinə dair. Azərbaycan SSR EA-nın “Xəbərləri” (Yer elmləri seriyası), 1981, № 6, səh. 103–109; А.И.Абдуллаев. Материальная культура азербайджанцев, проживающих в Армении в XIX – начале XX века. АКД, Тифлис, 1981; İ.Məmmədov. Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı. İrəvan, 1985.

² İ.Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 2002, səh. 669–695.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, ermənilər bu üsuldən geniş istifadə edir¹. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası kitabında buna əməl edilməməsi, bütövlükdə ölkə sərhədləri, o cümlədən onun qərb sərhədləri barədə xeyli sual yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan Albaniyanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Həmin xəritələrə görə Albaniyanın qərb sərhədləri, əsasən, Göyçə gölünün ortasından (e.ə. III əsr istisna olmaqla) keçir. IX-XIII əsrin əvvəllərində isə Göyçə gölü Azərbaycan daxilində verilir². Buradan belə nəticə çıxır ki, guya həmin dövrdəki Azərbaycan dövlətləri Göyçə ətrafı torpaqları tutur. Azərbaycan tarixçiləri bu məsələyə də yenidən nəzər salıb və tarixi həqiqəti bərpa etməyə çalışıb. 2007-ci ildə “Azərbaycan tarixi atlası” çap olunub³. Bu xəritələrdə Göyçə gölü və ətrafı bütün halda Albaniyanın daxilində verilir. Belə olduqda, Azərbaycanın sonrakı dövrlər üzrə hədudlarının necə dəyişməsinə izləmək daha məntiqi olur.

Qərbi Azərbaycanın tarixi coğrafiyasına dair tədqiqatlar da nəzərdən keçirilən qrupa daxil edilə bilər. Ə.Ələkbərlinin “Qədim türk oğuz yurdu – Ermənistan”, S.Əsədovun tərtib etdiyi “Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası” və b. kitablarda bu məsələ diqqət mərkəzində olub⁴.

Ermənistan – Qərbi Azərbaycan tarixşünaslığında müxtəlif tarixi dövrlərin siyasi, iqtisadi, mədəni problemlərinə dair tədqiqatlar da vardır. S.Əsədov, İ.Məmmədov və b. tədqiqatçıların araşdırmaları xüsusi yer tutur⁵. Qərbi Azərbaycan tarixi problemlərinə dair ədəbiyyat içərisində azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası haqqında işlər üstünlük təşkil edir⁶. Deyilənləri yekunlaşdırsaq aydın olur ki, Ermənistan – Qərbi Azərbaycan tarixşünaslığı:

¹ Карта: Историческая Армения, сопредельные страны. История армянского народа.

² Историческая география Азербайджана, стр. 88-97.

³ Azərbaycan tarixi atlası. Bakı, 2007.

⁴ Ə.Ələkbərli. Qədim türk-oğuz yurdu – Ermənistan. Bakı, 1994; S.Əsədov. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995; Z.Həbibbəyli, M.Zəngilanlı. Zəngəzurun qısa tarixi və coğrafiyası. Bakı, 2000; Musa Urud. Zəngəzur. Bakı, 2005.

⁵ С.Асədov. Исторические проблемы Западного Азербайджана. Дисс. на соиск. учен. степени докт. ист. наук в форме научного доклада. Баку, 1999; yenə onun: Миф о Великой Армении. Баку, 1999; İ.Məmmədov. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, 2002.

⁶ Didərginlər. Bakı, 1990; İ.Məmmədov Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992; A.Paşayev. Köçürülmə. Bakı, 1995; İ.Vəlizadə, B.Muradov. →

1. Azərbaycan sovet tarixşünaslığının rəsmi mövqeyi nəticəsində, olduqca gec, yalnız 1980-ci illərin sonları – 90-cı illərin əvvəllərindən yaranmağa başlayır;

2. Sovet dövlətinin dağılması, xüsusilə Ermənistan SSR-də azərbaycanlılara qarşı güclənən deportasiya, soyqırım və faktik olaraq həyata keçirilən müharibəyə qarşı geniş elmi-ədəbi ictimaiyyətin reaksiyası kimi meydana gəlir ki, bu da onun ümumi səviyyəsi və problematikasına təsir göstərir;

3. Bütövlükdə Azərbaycan tarixşünaslığında yeni elmi istiqamətə çevrilir və s.

İndi başlıca vəzifə Ermənistan – Qərbi Azərbaycan tarixinin sistemli təhlilinə nail olmaq, onun əsas problemlərini kompleks şəkildə araşdırmaya cəlb etmək və davamlı şəkildə salmaq, ümumi Azərbaycan tarixində müvafiq əksini təmin etməkdir.

Azərbaycan tarixən şimalda Böyük Qafqaz sıra dağları, cənubda Mərkəzi İranla həmsərhəd olub. Onun şərq sərhədləri Xəzər dənizi ilə hədudlanıb. Qərbdə Gürcüstanla həmsərhəddir. Azərbaycanın tarixi torpaqları Araz çayı əsasında şərti olaraq Şimali və Cənubi Azərbaycana bölünür. Sonralar Ermənistan adlandırılan ərazi bütün Azərbaycanın deyil Naxçıvanla birlikdə Şimali Azərbaycanın qərb hissəsini təşkil edir. Ona görə bu ərazinin təbii-coğrafi şəraiti və tarixi Şimali Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Lakin Şimali Azərbaycanın qərbinin bir hissəsində sonralar Ermənistan adlı dövlətin yaradılması, metodoloji baxımdan problemə yanaşmada dəyişiklik edilməsini zəruri edir. Şimali Azərbaycanın, məhz sonralar Ermənistan adlanan hissəsi “Qərbi Azərbaycan” kimi ayrılır. Qərbi Azərbaycan dağlıq ərazidir. Geniş çay şəbəkəsinə malik deyil, lakin çoxlu gölləri vardır. Onlardan ən böyüyü Göyçə gölüdür (sahəsi 1,3 min kv.km). Torpaq örtüyü rəngarəngdir. Təbii ehtiyatlarla, flora və faunası ilə də zəngindir.

Bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycanın bütün ərazisində olduğu kimi, burada da qədim insan məskənləri aşkar edilib.

Qədim dövrlərdə, o cümlədən Albaniya (Qafqaz) dövründə (e.ə. IV – e.VIII əsrinin əvvəlləri) Ermənistan torpaqlarının xeyli hissəsi Azərbaycanın tərkibində olub. Tarixdə mövcud olmuş ilk er-

→ Ermənistan azərbaycanlılarının soyqırımı. Bakı, 1996; Həbib Rəhimovlu. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı, 1997.

məni dövlətləri Qərbi Azərbaycanın hüduqlarından kənarda yaranıb. Ermənilər isə həmin ərazilərə ən tezi e.ə. II əsrdən sonra nüfuz edib¹. Həmin dövrdə Ermənistan ərazisi Armeniyanın tərkibinə daxil edilir. Armeniya 387-ci il Sasani-Bizans müqaviləsindən sonra ümumiyyətlə dövlətçiliyini itirib². Qərbi Azərbaycan Sasani imperiyası (III-VII əsrlər) tərkibində qalıb.

Ermənilər 301-ci ildə xristianlığı qəbul etdikdən sonra erməni-qriqorian kilsəsi siyasi həyatda da fəal rol oynayır. Onun mərkəzləri də digər ərazilərdə yerləşirdi.

Təxminən VII əsrdə sonralar Qərbi Azərbaycanın mərkəzi olan İrəvan şəhərinin adı çəkilir (Digər bir məlumata görə İrəvan adı e.ə. VIII əsrdə çəkilməmişdir)³.

Ərəb xilafətinin işğalları prosesində Qərbi Azərbaycan orrlara tabe edilib. Ərəblərin ermənilərə xeyirxah münasibəti tarixdə yaxşı məlumdur. Məhz onların köməyi ilə erməni-qriqorian kilsəsi 704-cü ildə Alban kilsəsini özünə tabe etdi. Ərəblər Xilafətin Cənubi Qafqazda yerləşən bütün torpaqlarını "Ərməniyyə" adlı inzibati vahiddə birləşdirdi⁴. Bu siyasət ermənilərin Cənubi Qafqazdakı mövqeyinin möhkəmlənməsində müəyyən rol oynadı. Ərəb Xilafətinin zəifləməsilə Bağratilər çarlığı (886 – 1045) meydana gəldi. Onun da mərkəzi (Ani) Qərbi Azərbaycandan kənarda idi.

Səlcuq dövlətinin yürüşləri Qərbi Azərbaycan tarixində böyük əhəmiyyətə malik olub. XI-XIII əsrlərdə burada Səlcuqların hakimiyyəti qurulub. Səlcuqların hakimiyyəti ilə bu torpaqların "Ərməniyyə"yə daxil olunmasına da son qoyulub. Kitabı-Dədə Qorquddə bu yerlər "Oğuz eli" kimi adlandırılıb.

"Oğuz eli" XIII-XIV əsrlərdə Monqol imperiyası tərkibinə qatılıb. XIII əsrin ortalarından İrəvan şəhərinin rolu da artmağa başlayıb.

Qızıl Orda hökmdarı Toxtamış və Teymurləng (1370-1405) arasındakı müharibə də Qərbi Azərbaycandan yan keçməyib, bu torpaqlar Teymurləngə tabe edilib.

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti (1410-1468) yarandıqdan sonra, 1411-ci ildə Qərbi Azərbaycanı da torpaqları sırasına daxil etdi. Məhz Qaraqoyunluların dövründə İrəvan şəhəri mühüm inzibati mərkəzə çevrilir. 1441-ci ildə erməni-qriqorian kilsəsinin mərkəzi də İrəvan yaxınlığındakı Eçmiədzinə köçürülür. Erməni din xadimləri İrəvan ətrafında torpaq alqısını genişləndirib, mülklərini artırmağa başlayır. Qaraqoyunlulardan sonra Ağqoyunlular (1468-1501) Qərbi Azərbaycanın sahibi olur. Azərbaycan Səfəvi dövləti (1501) Ağqoyunlu dövlətinin varlığına son qoyur. 1502-ci ildə Qərbi Azərbaycan ələ keçirilir. Səfəvilərin inzibati idarə sistemində uyğun olaraq ölkədə bəylərbəyliyəliklər yaradılır. Onlardan biri də mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyliyi idi¹. Çuxursəd bəylərbəyliyi Ermənistan – Qərbi Azərbaycanın ilk ümumi coğrafi adı hesab oluna bilər. Qərbi Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsinin bir bəylərbəyliyəlikdə birləşdirilməsi onun həyatında mühüm rolə malik oldu. İlk vaxtlar burada Div Sultan Rumlu və Hüseyn Sultan Rumlu bəylərbəyliyi idi. Səfəvilərlə osmanlılar arasındakı 1514-1555-ci il müharibəsi bəylərbəyliyə ağır zərbə vurdu. Osmanlılar 1554-cü ildə İrəvanı tutdu, lakin az sonra şəhəri tərk etdi.

1555-ci il Amasya sülhündən sonra Qərbi Azərbaycan Səfəvilərin tərkibində qaldı. 1578-1590-cı illər müharibəsində isə Çuxursəd bəylərbəyliyi Osmanlı imperiyasına keçdi². Osmanlı dövründə Çuxursəd bəylərbəyliyi Rəvan (İrəvan) əyaləti adlandırıldı. İrəvan şəhərinin adının bütün əyalətə şamil edilməsilə Qərbi Azərbaycan daha bir coğrafi ad kəsb etdi. Belə bir hal, yeni bölgənin İrəvan şəhəri əsasında adlandırılması təcrübəsi (İrəvan xanlığı, İrəvan quberniyası) 1918-ci ilədək davam etdi. 1590-cı ildə burada müfəssəl dəftər tərtib edildi. Tədqiqatçılar yazır ki, 1590-cı il tarixli müfəssəl dəftərə görə, İrəvan əyaləti 10 nahiyyəsi (İrəvan, Karbi, Vədi, Aralıq, Talin, Ərmus, Abnik, Abaran, Şərabxana) olan İrəvan livasından (əyalətə tabe olan inzibati-ərazi vahidi – K.Ş.), 16 nahiyyəsi (Ağcaqala, Məvazeyi-Xatun, Mülki-Arslanlı, Qarabağ, Dərəşam,

¹ И.Алиев. Нагорный Карабах: История. Факты. События. Баку, 1989, с.18.

² История армянского народа, стр. 96-97.

³ İ.Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, səh. 335-336.

⁴ Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989, səh. 94; Историческая география Азербайджана, стр. 52.

¹ Çuxursəd bəylərbəyliyi haqqında bax: Z.Bayramov, N.Cəfərli. Çuxursəd bəylərbəyliyi. "Elm və həyat". 1990, № 6; S.Onullahi. Çuxursəd – İrəvan Səfəvilər dövründə. El.turan, 1995, № 1-2, səh.16-19; İ.Məmmədov. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, səh. 88.

² O.Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, səh. 83, 179.

Dərəşahbuz, Bazarçayı, Şərur, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisyan, Azad-ciran, Ordubad (görünür bu müvəqqəti xarakter daşımışdır), Şorlut, Dərənürgat) və bir qəzası olan Naxçıvan livasından ibarət idi¹. Hesablamalar əsasında İrəvan əyalətində 51831 nəfər (67,5 %) türk-müsəlman yaşadığı müəyyən edilmişdir².

I Şah Abbasın (1587–1629) apardığı yeni müharibə nəticəsində İrəvan əyaləti Səfəvilər dövləti tərkibinə qaytarıldı. Şah Abbas 1616–1618-ci illər müharibəsində də qalib gələrək, mövqeyini möhkəmləndirdi. Səfəvilər dövlətində ermənilərə verilən imtiyazlar artırıldı³.

Ermənilər XVII əsrin sonları – XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya ilə yaxınlaşmağa, onun vasitəsilə erməni dövləti yaratmağa çalışırdı. I Pyotrun Xəzərsahili torpaqları işğalı bu niyyəti daha da möhkəmləndirdi⁴.

Belə bir mürəkkəb şəraitdə osmanlılarla səfəvilər arasında 1723–1727-ci illər müharibəsi başladı. İrəvan əyaləti yenidən Osmanlı dövlətinin tərkibinə keçdi və 1590-cı ildə olduğu kimi, 1728-ci ildə də müfəssəl dəftər tərtib edildi. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, “1728-ci il tarixli İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftərindən aydın olur ki, osmanlılar Naxçıvan bölgəsi üçün ayrıca bir müfəssəl dəftər tərtib etmiş, Zar, Zəbil və Şərur nahiyələrini Naxçıvan sancağının tərkibindən çıxararaq İrəvan əyalətinə birləşdirmişdilər. Bundan əlavə Maku, İğdır, Sürməli adlı nahiyələrin İrəvan əyalətinə birləşdirilməsi ilə bərabər, bu əyalətin ərazisində Göyçə, Məzrəə, Xinzıraq, Qırxbulaq, Dərəçiçək və əhalisi 100 % türk olan Sədərək adlı nahiyələr və Şürəgəl livası yaradılmış, XVI əsrin sonunda mövcud olmuş Talin, Ərməvi, Abnik, Şərabxana nahiyələri, Naxçıvan ərazisində isə Bazarçayı və Ağcaqala nahiyələri ləğv olunmuş, buraların kəndləri isə yeni yaradılmış nahiyələrə verilmişdir”. Hesablamalara görə əyalət əhalisinin 43784 nəfəri (61,2 %) türk-müsəlman idi. İrəvan şəhərində bu rəqəm 3369 nəfər (63,5 %) təşkil edirdi⁵.

Səfəvilər dövlətinin son dövrlərində nüfuzu getdikcə artan Nadir xan osmanlılara qalib gələrək İrəvan əyalətini Səfəvilərə, sonra isə şahlığı dövründə (1736 – 1747) özünə təbə etdi. Nadir şahın inzibati-bölgü siyasəti böyük maraq doğurur. O, Şirvan, Qarabağ, Azərbaycan və Çuxursəd bəylərbəyliqlərini ləğv edib, əvəzində Azərbaycan vilayəti (mərkəzi Təbriz) yaratdı. Bu təsadüfi olmayıb, keçmiş Çuxursədin də Azərbaycan torpağı olmasının təsdiqi idi.

1747-ci ildə Nadir şahın qətlindən sonra Azərbaycanda iyirmi xanlıq meydana gəldi. Onlardan hər birinin Azərbaycan tarixində öz yeri və rolu vardır. Belə xanlıqlardan biri də İrəvan xanlığı idi. İrəvan xanlığının meydana gəlməsi bir tərəfdən Nadir şahın qətlindən sonra yaranan vəziyyətlə bağlı idisə, digər tərəfdən Qərbi Azərbaycanın nəzərdən keçirilən tarixi inkişafının nəticəsi idi. Artıq qeyd etdiyimiz kimi Qərbi Azərbaycan torpaqları bu və ya digər dövlətlərin tərkibinə daxil olmuşdu, lakin burada ayrıca dövlət yaranmamışdı. İlk belə dövlət İrəvan xanlığı oldu¹.

İrəvan xanlığı Ağrıdağ düzənliyinin Göyçə gölü hövzəsi və Araz çayından cənub-qərbə doğru uzanan ərazini əhatə edirdi. Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən bu xanlıq paytaxtı İrəvan şəhəri olmaqla inzibati cəhətdən naiblərin idarə etdiyi 15 mahala bölünürdü (Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd, Saatlı, Talin, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Karpi, Abaran, Dərəçiçək, Göyçə). İrəvan xanlığı 1747–1797-ci illərdə müstəqil dövlət olmuş, 1797–1828-ci illərdə burada İranın hakimiyyəti bərpa olunmuşdu. Dövlətin başçısı xan idi; xandan sonra vəzir (yaxud baş mirzə), müxtəlif vəzifə daşıyan bəylər (divan bəyləri, sərkərdələr, əmirilər və s.) gəlirdi. Qoşuna xan özü başçılıq edirdi. Əhalisi, əsasən azərbaycanlılardan, qismən erməni və kürdlərdən ibarətdi; əkinçilik, bağçılıq, tərəvəzçilik və maldarlıqla məşğul olurdular. İrəvan xanlığında dövlət (divan), xalisə (xana və ailə üzvlərinə məxsus), mülk, vəqf və camaat torpaq mülkiyyəti formaları mövcud idi. Kəndlilər onlarca vergi verir və müxtəlif mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar.

¹ F.Əliyev, U.Nəsenov, İrəvan xanlığı. Bakı, 1997; И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX в. Л., 1949; И.И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

¹ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1996, səh. 8–9.

² Yene orada, səh. 11–12.

³ S.Əmullahi. I Şah Abbas və ermənilər. “Tarix və onun problemləri” jurnalı, 2002, № 3, səh. 26–35.

⁴ Вах: Г.А.Эзов. Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб., 1898.

⁵ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1996, səh. 9, 18.

XVIII əsrin II yarısında yaranmış nisbi sabitlik şəraitində xanlığın iqtisadi həyatında müəyyən canlanma nəzərə çarpsa da, bu, uzun sürmədi. İrəvan xanlığı Həsənəli xanın dövründə (1756–1764-cü illər) Kartli-Kaxeti çarlığından asılı vəziyyətə düşdü, Hüseynəli xanın hakimiyyəti illərində (1764–1783-cü illər) isə xanlıq feodal ara vuruşmaları nəticəsində daha da zəiflədi. Bundan istifadə edən Kartli-Kaxeti çarı II İrakli 20 minlik qoşunla qəflətən hücumla keçərək İrəvan şəhərini işğal etməyə cəhd göstərdi, lakin ciddi müqavimətə rast gəldi, bir çox kəndləri qarət edib, çoxlu əsir və qənimətlə geri döndü. İrəvan xanlığı Kartli-Kaxeti çarlığı ilə sazişə girməyə məcbur oldu. Georgiyevsk traktatına (1783) əsasən Kartli-Kaxeti çarlığının Rusiya dövlətinin himayəsinə keçməsi İrəvan xanlığında Rusiyaya və gürcü çarlığına münasibəti xeyli dəyişdirdi. 80-ci illərin sonlarına doğru İrəvan xanlığı Kartli-Kaxeti çarlığının asılılığından tamamilə xilas oldu. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacarın Cənubi Qafqaza yürüşü zamanı İran qoşununun bir hissəsi İrəvan xanlığına hücum etdi. 35 günlük mühasirədən sonra İrəvan qalası təslim oldu. 1796-cı ildə general V.Zubovun başçılığı ilə Rusiya qoşununun Cənubi Qafqaza yürüşü zamanı İrəvan hakimi Məhəmməd xan Rusiyanın himayəsinə keçmək istədiyini bildirdi. II Yekaterinanın ölümündən (1796-cı il, noyabr) sonra rus qoşunu Cənubi Qafqaz ərazisini tərk etdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar (1796-cı ildən İran şahı idi) İrəvan xanını Tehrana çağıraraq həbs etdi və ailəsi ilə birgə Qəzvinə göndərdi; İrəvan xanlığının idarəsi Əliqulu xana tapşırıldı. 1797-ci ilin sonunda İranın yeni hökmdarı Fətəli şah Məhəmməd xanı həbsdən azad edərək, yenidən İrəvan xanı təyin etdi. Müstəqil siyasət yeritməyə səy göstərən Məhəmməd xan general P.Sisianovun komandanlığı altında rus qoşununun İrəvan qalasını mühasirəyə alaraq ölə keçirmək cəhdlərinin heçə endirilməsində xüsusi şücaət və sərəkərdəlik məharəti nümayiş etdirmişdi. İrəvan xanlığı Gülistan müqaviləsinə (1813) görə İranın tərkibinə keçdi.

1826-cı ildə Rusiya ilə İran arasında yeni müharibə başlandı. Müharibə zamanı Azərbaycan dövlətləri olan Naxçıvan (1827-ci il, iyun) və İrəvan (1827-ci il, oktyabr) xanlıqlarının ərazisi işğal olundu. Müharibədən sonra İrəvan xanlığı ərazisində 420-dən çox kənd (o cümlədən Qırxbulaq mahalında 32, Zəngibasarda 8, Gərnibasarda 48, Dərəkənddə 8, Vedibasarda 33, Saathda 5, Talində 35, Sərdərabadda 9, Karpidə 12, Abaranda 60, Dərəçiçəkdə 33, Göyçədə 90,

Dərələyəzdə 46 kənd) dağıdılmış, on minlərlə azərbaycanlı əhali məhv edilmişdi. Qafqazda hərbi əməliyyat aparan rus qoşunlarının baş komandanı İ.F.Paskeviç, hələ müharibə başa çatmamış, 1827-ci il oktyabrın 6-da İrəvanda “müvəqqəti idarə” təşkil etdi. İdarə üç üzvdən ibarət idi: general-leytenant Krasovski (sədr), N.Aştaraketsi və İrəvan qalasının komendantı podpolkovnik Borodin. Türkmənçay müqaviləsi (1828-ci il, 10 fevral) bağlandıqdan sonra, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının idarəçiliyi dəyişdirildi. Çar I Nikolayın (1825–1855-ci illər) sərəncamı ilə (1828-ci il, 21 mart) həmin xanlıqlar əsasında “Erməni vilayəti” adlı müvəqqəti inzibati-idarə yarandı. Göründüyü kimi Rusiya hakimiyyəti dövründə də bu torpaqlar Ermənistan deyil, “Erməni vilayəti” adlandırılmışdı. Vilayət idarəsi vilayət rəisindən, iki rus müşavirindən (biri polis, digəri maliyyə üzrə) və iki assessordan (iclasçıdan) ibarət idi. Assessordan biri azərbaycanlı, digəri erməni icmasından idi. Çar hökumətinin tarixi Azərbaycan torpaqları əsasında “Erməni vilayəti” yaratması ilə I Pyotrdan başlayaraq ermənipərəst siyasətin həyata keçirildiyi təsdiq olunurdu. “Erməni vilayəti” iki əyalətdən – İrəvan və Naxçıvan əyalətlərindən ibarət idi.

Çarizmin və onunla əlbir olan ermənilərin Azərbaycan torpaqları olan İrəvan və Naxçıvan bölgələrini “Erməni vilayəti” kimi qələmə verməsini təkzibedilməz tarixi faktlar rədd edir. Çünki çar Rusiyanın erməniləri İran və Türkiyədən həmin ərazilərə kütləvi surətdə köçürməsindən əvvəl, sonradan “Erməni vilayəti” adlandırılan ərazinin əhalisi 107224 nəfər idi. Əhalinin 76,24 %-ni azərbaycanlılar, 23,45 %-ni ermənilər təşkil edirdi. Azərbaycanlıların əhalinin etnik tərkibində bu cür üstünlüyü təşkil etməsi həmin torpaqların tarixi Azərbaycan ərazisi olduğunu təsdiq edən inkaredilməz faktır. 1826–1828-ci illər Rusiya–İran müharibəsi dövründə və müharibədən sonra İran və Türkiyədən ermənilərin kütləvi surətdə bu yerlərə köçürülməsi nəticəsində əhalinin etnik tərkibi dəyişdi. Fransız mənşəli rus tədqiqatçısı İ.İ.Şopenin 1829–1832-ci illərdə rəsmən həyata keçirdiyi kameral təsvirin nəticələrinə görə, artıq burada 31201 ailə, 164450 nəfər əhali qeydə alınmışdı. Onlardan 16078 ailə (51,53 %), 81749 nəfər (49,71 %) müsəlmanlar (azərbaycanlılar); 4428 ailə (14,19 %) 25151 nəfər (15,29% köçürməyədək burada yaşayan ermənilər; 6949 ailə (22,27 %), 35560 nəfər (21,62 %) İrandan köçürülmüş ermənilər; 3682 ailə (11,80 %), 21666 nəfər

(13,17 %) Türkiyədən köçürülmüş ermənilər idi. Bu faktlardan aydın olduğu kimi vilayətə İran və Türkiyədən birgə 10631 ailə (bütün ailələrin 34,07 %-i), 57226 nəfər (34,79 %) erməni köçürülmüşdü. Belə bir vəziyyət İrəvan şəhərində də müşahidə edilirdi. Rusiyanın İrəvanı işğal etdiyi dövrdə burada 1807 azərbaycanlı ailəsi, yaxud 7331 nəfər (3749 kişi, 3582 qadın), 567 erməni ailəsi, yaxud 2369 nəfər (1220 kişi, 1149 qadın) qeydə alınmışdı. O zaman İrəvanın 9700 nəfərlik əhalisinin 75,6 %-i azərbaycanlı, 24,4 %-i erməni idi. Çarizmin erməniləri İran və Türkiyədən kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürməsi nəticəsində ermənilərin sayı İrəvan şəhərində də artdı. 1829–1832-ci illərdə həyata keçirilən kameral təsvirə görə İrəvan şəhərinə İrandan 366 erməni ailəsi, yaxud 1715 nəfər (903 qadın, 812 kişi), Türkiyədən 11 ailə, yaxud 48 nəfər (25 kişi, 23 qadın) köçürülmüşdü. Bu köçürmə nəticəsində İrəvan şəhəri əhalisinin sayı ermənilərin hesabına artaraq 11463 nəfərə çatmışdı. Nəticədə, azərbaycanlıların sayı 64 %-ə enmiş, ermənilərin sayı isə 36 %-ə qalmışdı. Bu siyasət sonralar da davam etdirilmişdi. Beləliklə, çar hökuməti Şimali Azərbaycanın işğalı zamanı ermənilərin çar ordusuna göstərdiyi “xidmət” müqabilində onlara işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazilərində “Erməni vilayəti” adlandırılan ərazini “bəxşiş” verdi. Bununla ermənilər çar Rusiyanın himayəsi və köməyi ilə Cənubi Qafqazda özlərinə ərazi bazası yaratdılar. Bundan sonra ermənilər çar Rusiyanın, sonralar isə sovet-bolşevik Rusiyanın anti-azərbaycan və anti-türkiyə siyasətinin həyata keçirilməsində fəal rol oynadılar. Çar hökuməti Cənubi Qafqazın işğalını və burada möhkəmlənməklə bağlı siyasətini həyata keçirdikdən sonra 1840-cı il 10 aprel qanunu ilə “Erməni vilayəti”ni ləğv etdi. İrəvan və Naxçıvan əyalətləri qəzalara çevrildi¹.

Çar I Nikolayın fərmanı ilə 1849-cu il iyunun 9-da keçmiş “Erməni vilayəti” və Aleksandropol (Gümrü) qəzası əsasında İrəvan quberniyası yaradıldı. Bezi inzibati ərazi dəyişikliklərindən sonra quberniya İrəvan, Aleksandropol, Eçmiədzin, Naxçıvan, Novobayazid, Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzalarına bölündü. İrəvan quberniyasının ərazisi 23194,79 kv.verst (1 verst = 1,0668 km) idi. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, quberniyada 1120242 nəfər

əhali yaşayırdı. Hər kv.verstə 48,3 nəfər düşürdü. Quberniya əhalisinin 589125 nəfəri (52,6 %) kişi, 531117 nəfəri (47,4 %) qadın, 1014868 nəfəri (90,6 %) yerli sakinlər, 105374 nəfəri (9,4 %) müvəqqəti yaşayanlar idi. Çarizmin İrəvan quberniyası əhalisinin etnik tərkibini ermənilərin xeyrinə dəyişdirmək siyasəti Türkmənçay müqaviləsindən sonra ardıcıl surətdə həyata keçirilmişdi. Ermənilərin İrəvan quberniyasına köçürülməsi 1877–1878-ci illər Rusiya–Türkiyə müharibəsi dövründə, XIX əsrin 90-cı illərində və XX əsrin əvvəllərində də ardıcıl olaraq davam etdirilmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhalinin xüsusi çəkisi həmişə yüksək olmuşdur. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, 100 ildən çox davam edən soyqırımlarına və deportasiyalara baxmayaraq, azərbaycanlıların sayı 373582 nəfər (33,35 %) idi. Ermənilərin sayı isə qeyd olunan köçürmələr nəticəsində 669871 nəfərə (59,8 %) çatdırılmışdı. İrəvan quberniyasındakı 5 şəhəri (Aleksandropol, Naxçıvan, Novobayazid, Ordubad, İrəvan) birlikdə əhalisi 132559 nəfər (11,83 %) idi. Əhalinin qalan hissəsi – 967683 nəfər (88,17 %) isə qəzalarda, o cümlədən İrəvanda (154331 nəfər), Naxçıvanda (122208), Sürməlidə (104791), Şərur-Dərələyəzdə (90250) yaşayırdı. Azərbaycanlılar bütün şəhər əhalisinin 18,9 %-ni (25044 nəfər), qəzaların əhalisinin isə 35,3 %-ni (348538 nəfər) təşkil edirdi.

Əhalinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi quberniyanın mərkəzi İrəvan şəhərində də aparıldı.

1873-cü ildə İrəvan şəhərində azərbaycanlıların sayı 5805, ermənilərin sayı 5959, 1886-cı ildə müvafiq olaraq 7228 və 7142, 1897-ci ildə 12516 və 12529 olmuşdu. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, İrəvan şəhərində 51286 nəfər əhali qeydə alınmışdı, onların 25548 nəfəri (49,8 %) kişi, 25738 nəfəri (50,2 %) qadın idi. Şəhər əhalisinin 22001 nəfəri daimi, 29285 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi. Həmin məlumata əsasən, İrəvan əhalisinin 12557 nəfəri (24,5 %) azərbaycanlı, 37204 nəfəri (72,5 %) erməni idi. Bu fakt bir daha aydın sübut edir ki, 1828–1917-ci illər arasında çarizmin həyata keçirdiyi məqsədyönlü köçürmə siyasəti və azərbaycanlılara qarşı ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində İrəvanda yerli əhalinin – azərbaycanlıların sayı kəskin surətdə azalmışdı.

İrəvan quberniyasının iqtisadiyyatında əsas yeri kənd təsərrüfatı tuturdu. Quberniya torpaqlarının 70,1 %-i xəzinəyə, 25,6 %-i mülkədarlara məxsus idi. Birinci dünya müharibəsi nəticəsində yaranmış

¹ İ.İ.Şopen. Göstərilən əsəri: F.Əliyev, M.Əliyev. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996.

şəraitə görə (iş heyvanlarının səfərbərliyə alınması, əhalinin arxa cəbhə işlərinə cəlb edilməsi və i.ə.) əkin sahələri üçdə bir qədər azalmışdı. İrəvan quberniyası Qafqaz cəbhəsi və Qafqaz ordusunun yaxın arxa cəbhəsi idi. Quberniyanın İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan və b. qəzalarında ehtiyat hissələr və könüllü dəstələri yerləşdirilmişdi.

1917-ci il Fevral inqilabı nəticəsində çarizmin devrilməsi xəbəri İrəvan quberniyasına martın əvvəllərində çatdı. Quberniyada Müvəqqəti hökumətin yerli hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılmasına başlandı. Martın 14 (27)-də təşkil olunan Quberniya İcraiyyə Komitəsi özünü Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (*rusca* ОЗАКОМ – Особый Закавказский Комитет) yerli orqanı elan etdi. Qəzalarda da icraiyyə komitələri yaradıldı. Müvəqqəti hökumət tərəfindən İrəvan quberniyasına və qəzalara komissarlar təyin edildi.

Fevral inqilabından sonra İrəvan quberniyasında sovetlər də yaranmağa başladı. Martın 8 (21)-də Aleksandropolda əsgər, sonra isə fəhlə deputatları sovetləri meydana gəldi. Hər iki sovet tezliklə birləşdi. İrəvan şəhərində də martın 12 (25)-də əsgər, aprelə isə fəhlə deputatları sovetləri yarandı. Mart ayı ərzində İrəvan quberniyasının şəhərlərində sovetlər təşkil olundu. Həm Müvəqqəti hökumətin yerli orqanlarında, həm də sovetlərdə daşnaklar üstünlüyü ələ aldılar. 1917-ci il sentyabrın sonlarında daşnaklar Tiflisdə "Erməni milli müşavirəsi" çağırıdılar. Müşavirədə erməni Milli Şurası (sədr A.Aqaronyan) təşkil edildi. İrəvan şəhərində və quberniyanın qəzalarında da milli şuraların təşkil olunmasına başlandı. Erməni milli şurası İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı soyqırım siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi, Osmanlı imperiyasında ermənilərin pozuculuq fəaliyyətinin təşkili, Qafqaz cəbhəsində vuruşmaqdan ötrü erməni korpusunun komplektləşdirilməsi üçün tədbirlər görməyə başladı. 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra yaradılan Zaqafqaziya komissarlığı (1917-ci il 15 (28) noyabr) hakimiyyətini İrəvan quberniyasına da yaydı. İrəvan quberniyasında da Müəsislər Məclisinə (Rusiya) seçkilərdə daşnaklar və sazişçilər qalib gəldilər. 1918-ci ilin 10 (23) fevralında işə başlayan Zaqafqaziya seymi Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılmasını təsdiqlədi (1918-ci il mart). Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası elan olunduqda (1918-ci il 22 aprel) İrəvan quberniyası onun tərkibinə qatıldı.

Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) hökuməti İrəvan quberniyası və Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilərdən

özünün siyasi məqsədləri üçün istifadə etmək xəttini həyata keçirirdi. 1917-ci il dekabrın 17 (30)-da Məllətlərin işləri üzrə Xəlk Komissarlığında erməni işləri üzrə ayrıca komissarlıq yaradılmışdı. RSFSR Xəlk Komissarları Soveti 1917-ci il dekabrın 27-də (1918-ci il 11 yanvar) "Türkiyə Ermənistanı haqqında dekret" qəbul etdi. Rus hərbi hissələrinin Qafqaz cəbhəsindən geri çağırılması (1917-ci il dekabr – 1918-ci il yanvar) daşnakların mövqeyini xeyli gücləndirdi. İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı soyqırım daha da genişləndirildi.

Zaqafqaziya seyminin dağılmasından sonra (1918-ci il 26 may) daşnaklar 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Erməni (Ararat) Respublikasının yaranmasını elan etdilər¹.

1918-ci il mayın 29-da Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurasının iclası keçirildi. İclasın 3 nömrəli protokoluna görə, Fətəli xan Xoyski Şura üzvlərinin Azərbaycan və Erməni federasiyası ərazilərinin sərhədləri məsələsinə dair Erməni Milli Şurası ilə apardıqları danışıqların nəticələri barədə məruzə etmişdir. Xoyski məruzəsində Erməni federasiyasının yaradılması üçün onlara siyasi mərkəz lazım olduğunu, Aleksandropolun (Gümrü) Türkiyəyə keçməsindən sonra belə mərkəzin yalnız İrəvan ola biləcəyi haqqında məlumat verdikdən sonra İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinin zəruri olduğunu bildirmişdi. Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Məhəmməd Məhərrəmov bu məsələ üzrə çıxış edərək, İrəvanın ermənilərə güzəştini tarixi zərurət, labüd bədbəxtlik adlandırdılar. Bu məsələ üzrə səsvermə nəticəsində 28 Şura üzvündən 16-sı İrəvanın güzəşt edilməsinin lehinə, 1 nəfər əleyhinə səs vermiş, 3 nəfər bitərəf qalmışdır (protokolda belə göstərilmişdir). Beləliklə, Azərbaycan Milli Şurası İrəvanın Ermənistanla güzəştə gedilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin baş naziri Fətəli xan Xoyski mayın 29-da Xarici İşlər naziri Məmməd Həsən Hacınskiyə yazırdı: "Biz ermənilərlə bütün

¹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Сб. док. Баку, 1998; Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. Баку, 1998; Q.Bayramov. Azərbaycanlıların soyqırım erməni daşnak hökumətinin dövlət siyasəti olmuşdur. BDU-nun Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), 2002, № 1; S.Əsədov. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995; İ.Məmmədov. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, C.Acalov. Mif o "Великой Армении". Баку, 1999; Кавказский календарь на 1917 г., Тифлис, 1916.

mübahisələrə son qoyduq, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik". Milli Şuranın 1-də keçirilən iclasında həmin məsələyə yenidən baxılaraq, bu qərara protest elan edildi. Onu Şuranın İrəvandan olan 3 üzvü imzalamışdı. Milli Şura protesti müzakirə olunmadan iclas protokoluna əlavə etməyi qərara aldı. İrəvanın ermənilərə güzəşt olunması haqqında qərarın qəbul edilməsi, onun əsaslandırılması üçün gətirilən bütün dəlillərə baxmayaraq, siyasi cəhətdən tamamilə səhv addım idi. Erməni hökuməti Tiflisdən İrəvana köçdükdən sonra İrəvanda və Azərbaycanın digər tarixi torpaqlarında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətdi¹.

Ermənistan Respublikası ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanmış 1918-ci il 4 iyun tarixli Batum müqaviləsinə əsasən, Sürməli qəzası, Aleksandropol, Şərur, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının böyük bir hissəsi Osmanlı dövlətinə keçdi. İrəvan quberniyasının ərazisinin üçdə bir hissəsindən azı Ermənistanın əlində qaldı. Lakin Birinci dünya müharibəsində Osmanlı dövlətinin məğlubiyyəti (1918-ci il Mudros barışıqı) onun bu torpaqlarda möhkəmlənməsinə imkan vermədi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil olan ərazilərdə hakimiyyətinin bərqərar edilməsində çətinliklərlə üzləşdi. Bundan istifadə edən daşnak hökuməti İrəvan quberniyasında geniş miqyaslı soyqırımı həyata keçirdi. 1917-ci ilin fevralından 1918-ci ilin martına qədərki dövrdə İrəvan quberniyasında 200 azərbaycanlı kəndi dağıdılmış, 135 min nəfərdən çox əhali doğma torpaqlarından qovulmuş və ya məhv edilmişdi. Erməni (Ararat) respublikası qurulduqdan sonra azərbaycanlılara qarşı soyqırım dövlət siyasətinə çevrildi. Amerika alimləri Castin və Karolin Makkartilərin məlumatına görə, qarşıdurmanın sonunda (1920-ci il nəzərdə tutulur) İrəvan quberniyasında 180000 müsəlman əhalisinin üçdə ikisindən çoxu ya öldürülmüş, ya da qaçqın düşmüşdü². Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı qırğın və deportasiya siyasətinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyə çalışırdı. Lakin erməni daşnak

hökuməti bu sahədə fəaliyyətini davam etdirirdi. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımın həyata keçirilməsində Andronik, Dro, Njde və b. öz amansızlıqlarına görə xüsusilə fərqlənirdilər. Lakin azərbaycanlılar doğma torpaqları uğrunda qeyri-bərabər mübarizəni davam etdirirdilər. Bakıda təşkil edilmiş İrəvan Quberniyası Müsəlmanlarının Həmyerlilər Cəmiyyəti də quberniyada yaşayan azərbaycanlılarla həmrəylik sahəsində fəal iş aparırdı.

1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti quruldu. Bu, Ararat Respublikasından sonra Qərbi Azərbaycanda qurulmuş ikinci erməni dövləti idi. Lakin azərbaycanlılar əhali içərisində xüsusi çəkiyə malik olmaqda davam edirdi.

Ermənistan SSR hökumətinin mövcud olduğu bütün dövr ərzində onun fəaliyyətinin ən başlıca istiqamətlərindən biri burada yaşayan azərbaycanlılara və Azərbaycan SSR-ə qarşı yönəlmişdi. Ermənistan SSR hər vasitə ilə əhalisinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsinə çalışırdı. Bu məqsədlə Ermənistanın erməniləşdirilməsi siyasəti həyata keçirildi. Ermənilər içərisindəki təbii artım hesabına onun həyata keçirilməsinin çətinliyi aydın olduğuna görə, "repatriasiya" ("vətənə qayıtma") adı altında xaricdə yaşayan ermənilər Ermənistanla gətirildi. Yuxarıdakı şərhdən aydın olduğu kimi ermənilərin Ermənistan – Qərbi Azərbaycanda vətəni yox idi, onlar buraya gəlmə idilər. Bu baxımdan ermənilərin Ermənistanla gətirilməsi repatriasiya deyil, məqsədli miqrasiya idi. Ermənistan SSR sovet dövləti rəhbərliyinin razılığı ilə 1921-1936-cı illərdə dünyanın müxtəlif ölkələrindən 42 min erməni miqrantını ölkəyə gətirir. 1941-1945-ci illər müharibəsinin sonlarından bu daha kütləvi şəkil alır. SSRİ hökumətinin razılığı ilə 1945-ci ilin noyabrında xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanla köçürülməsinin təşkili başlandı. Ermənistan hökuməti yanında xüsusi Komitə yaradıldı. 1946-1948-ci illərdə dünyanın müxtəlif ölkələrindən Ermənistan SSR-ə 100 mindən çox erməni köçürüldü. Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanla köçürülməsi siyasəti, sonralar da davam etdirildi¹.

Ermənistanın erməniləşdirilməsini yalnız əhalinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi kimi qəbul etmək doğru olmazdı. Bu Ermənistanın xaricdəki erməni mərkəzləri ilə əlaqəsini gücləndirir, Ermənistanın inkişafına əlavə stimulyar yaradır, azərbaycanlıların sıxışdırılmasını sürətləndirirdi.

¹ Fətəli xan Xoyski. Həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). Bakı, 1998; Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. Баку, 1998.

² Дж.Маккарти, К.Маккарти. Тюрки и армяне. Руководство по армянскому вопросу. Баку, 1996, стр. 80.

¹ История армянского народа. Ереван, 1980, стр. 335-336, 365-366.

Bu siyasətlə birgə Ermənistan daxilində bütün qüvvələr oradan azərbaycanlıların sıxışdırılması və deportasiyasına yönəlmişdi. Bu məqsədlə azərbaycanlı yer adları kütləvi şəkildə dəyişdirilir, azərbaycanlı yaşayış məskənlərinin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına əngəllər törədilir, inzibati idarə sistemində azərbaycanlılara yer verilmir, hər bir imkandan istifadə edərək onların deportasiyasına cəhd olunurdu.

Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi manyakcasına həyata keçirilmişdi. "Vandalizm: Tarixi adlara qarşı soyqırım" kitabında yazılır: "...İndiki Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrinin adlarının və digər toponimlərin dəyişdirilməsi prosesinə ilk dəfə 1919-cu ildə Ermənistan Respublikası hökumətinin qərarı ilə başlanılmışdır. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1935-ci ilədək orada 190-dan artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilmişdir. Sonrakı dövrlərdə azərbaycanlılara məxsus tarixi adların dəyişdirilməsi prosesi daha da sürətləndirilərək kütləvi miqyas almış və 1991-ci ildə Ermənistan Respublikası yaradıldıqdan sonra əsasən başa çatdırılmışdır"¹.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1918-1920-ci illərdə daşnak hökuməti tərəfindən didərgin salınmış azərbaycanlıların geri qayıtmasına mane olmaqla birgə, qalan azərbaycanlıların deportasiyasına cəhd edilirdi. Bu şəhər yerlərində xüsusən dövlətin paytaxtı İrəvan şəhərində özünü daha aydın göstərirdi. 1922-ci ildə İrəvan şəhərində cəmi 5124 nəfər azərbaycanlı qalmışdı. Ermənilər isə 40369 nəfər idi.

Kənd yerlərində yaşayan azərbaycanlıların deportasiyası da gündəmdə dururdu. Ermənistan hökuməti 1947-ci ilin sonlarında belə bir imkan yarada bildi. 1948-1953-cü illərdə on minlərlə azərbaycanlı Ermənistan SSR-dən deportasiya edildi². Beləliklə, Ermənistan SSR əhalisi tərkibində azərbaycanlıların sayının azaldılması həyata keçirildi.

Ermənistanın Azərbaycan SSR ilə münasibətdə əsas xətti ona qarşı ərazi iddiaları irəli sürülməsindən ibarət idi. 1921-ci il mart Moskva və oktyabr Qars müqavilələri ilə Naxçıvana olan iddiaların qarşısı kəsildi. Zəngəzurun taleyi isə faciəli oldu. Ermənilər bu tarixi

Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsini ilhaq etdilər. Dağlıq Qarabağa olan iddialar isə 1923-cü ildə Azərbaycan SSR tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) yaranması ilə nəticələndi. Lakin ermənilər bununla kifayətlənmədilər. 1929-1930-cu illərdə Naxçıvan MSSR-in bir sıra torpaqları ələ keçirildi. 1938-ci ildə Qazax və Gədəbəyin bir sıra torpaqlarının Ermənistanı verilməsi barədə Azərbaycanla protokol imzalandı. 1945-ci ildə isə DQMV-nin Azərbaycandan qoparılmasına yeni cəhd edildi, lakin bu baş tutmadı. Ermənistan 1969-cu il mayın 7-də 1938-ci il protokolunun Azərbaycan tərəfindən yenidən təsdiqinə nail oldu. Lakin Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra onun icrası dayandırıldı. Bu planı, yalnız 1984-cü ilin oktyabrında reallaşdırmaq mümkün oldu³.

Bütün bunlarla eyni zamanda Mərkəzi (Moskva) və Azərbaycan SSR-in partiya – dövlət elitasında yer tutan ermənilər və ermənipərəst qüvvələr vasitəsilə ölkənin mövqeyinə maksimum zərbə vurulur, onun tərəqqisinə maneçilik törədilirdi. 1937-1938-ci illərdə Azərbaycan SSR-də repressiyaların həyata keçirilməsində və miqyasının genişlənməsində ermənilərin xüsusi xidməti olmuşdu².

Daha bir xətt isə güclü erməni təbliğatı vasitəsilə Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi irsinin mənimlənməsinə, onun tarix və mədəniyyətinin təhrifinə yönəlmişdi.

Bütün tarixi boyu olduğu kimi sovet dövründə də bu siyasi platformanın başlıca ideoloji mərkəzi erməni kilsəsi idi. İ.Stalinin xüsusi sərəncamı nəticəsində 1941-1945-ci illər müharibəsinin sonlarında Ecmədzinin mövqeyi daha da möhkəmləndirildi³. Bunun nəticəsi idi ki, Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı təcavüzkar siyasətində dini ekstremizm də həlledici yer tutmuşdu.

Ermənilərin azərbaycanlılara və Azərbaycan SSR-ə qarşı yönəlmiş siyasəti 1980-ci illərin ortalarından son mərhələsinə qədəm qoydu. Bu hər şeydən əvvəl, SSRİ-də baş verən hakimiyyət dəyişikliyi nəticəsində ermənipərəst M.S.Qorbaçovun dövlət rəhbərliyinə gəlməsi və həyata keçirdiyi siyasi kursa bağlı idi. 1987-ci ildə Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərliyindən uzaqlaşdırılması erməniləri

¹ Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırım. Bakı, 2006, səh. 5-6.

² A.Paşayev. Köçürülmə. Bakı, 1995.

³ Azərbaycan Respublikası. 1991-2001. Bakı, 2001, səh. 43.

² Z.Bünyadov. Qırmızı terror. Bakı, 1993.

³ В.А.Алексеев. Собор в Эчмиадзине // Иллюзии и догмы. М., 1991, стр. 347-358.

daha da fəallaşdırdı. Ermənistan Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə qarşı ərazi iddiası irəli sürdü. Əvvəlcədən hazırlanmış plan əsasında DQMV-nin terrorçu-separatçı qüvvələri Ermənistanla əlbir olaraq, Azərbaycana qarşı çıxdı. Ermənistan rəhbərliyinin dəstəyi ilə azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarından zorla, vəhşicəsinə qovulması prosesi başladı. Bu zorakı deportasiya zamanı azərbaycanlılara qarşı soyqırım tətbiq edildi. 1991-ci ilin avqustunda Nüvədi kəndi əhalisinin qovulması ilə azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından deportasiya prosesi başa çatdı. Ermənistan öz ərazisindəki azərbaycanlı yaşayış məskənlərini faktik olaraq işğal etdikdən sonra, Azərbaycana qarşı açıq müharibəyə başladı. Qərbi Azərbaycan ərazisində üçüncü Ermənistan Respublikası elan edildikdən sonra, ermənilərin təcavüzkar xətti daha da gücləndi. Ermənistan silahlı qüvvələri Rusiya ordu hissələri ilə birgə 1992-ci il fevralın 26-da Xocalıda azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətdi. Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında yeddi rayon işğal olundu.

Azərbaycan Respublikası Ermənistanın işğalçı siyasətinin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün fəal hərbi – siyasi iş aparır. İşğal olunmuş torpaqların, dövlətin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi üçün sülh danışıqları aparılır, lakin hərbi yol istisna edilmir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin bu sahədəki diplomatik fəaliyyəti problemin həllinə münasibətdə yeni mərhələ açmışdır. Burada tarix və müasirliyin vəhdəti aparıcı yer tutur. Azərbaycan Respublikası müasir dünyada yaranmış real vəziyyəti nəzərə alır, bununla birgə tarixi hüquqlarının əhəmiyyətini də bəyan edir. Prezident İlham Əliyev Azərbaycan torpaqlarında ikinci erməni dövləti yaradılmasına yol verməyəcəyini dəfələrlə bildirmişdir. Lakin qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvanda yaradılmış birinci dövlətin də taleyinin məhz Azərbaycan Respublikasının hərbi-siyasi mövqeyindən asılı olduğu dünyaya bəyan edilmişdir.

GİRİŞ

İrəvan xanlığı – Azərbaycan xanlıqları arasında həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən nəinki az öyrənilmiş, hətta demək olar ki, unudulmuşdur. Bu “laqeydliyin” əsas səbəbi bu olmuşdur ki, həmin xanlığın ərazisində yerləşən müasir Ermənistan respublikası Sovet hakimiyyəti illərində müttəfiq respublika sayıldığına görə Azərbaycan alimləri “qardaşlıq” naminə erməni xalqının “qəlbinə” toxunmamış, tarixən Azərbaycana məxsus olan İrəvan xanlığından üz çevirmiş və beləliklə də qədim Azərbaycan torpağını elmi baxımdan hələ XX əsrin 20-ci illərindən erməni “qardaşlarımıza” bağışlamışlar.

Həmin torpaqda XVIII əsrin ikinci yarısında yaranan xanlığı azərbaycanlılar idarə etdiklərinə görə erməni tarixçiləri də öz növbəsində bu məsələnin üstündən vaz keçmiş, yalnız Eçmiədzin (üç müəzzin, üç kilə) monastırının tarixini tədqiq etmişlər¹. Ədalət naminə qeyd etməliyik ki, V.R.Qriqoryan yeganə erməni tarixçisidir ki, İrəvan xanlığının tarixini araşdırmağa səy göstərmişdir. Həmin tarixçi İrəvan xanlığının təqribən 80 illik tarixinin yalnız 20 ilinə (1780–1800) dissertasiya həsr etmiş və onu 1958-ci ildə erməni dilində kitab halında çap etdirmişdir².

Belə bir sual da ortaya çıxa bilər: nə üçün erməni tarixçisi tədqiqat üçün yalnız XVIII əsrin 80–90-cı illərini seçmişdir? Məsələ burasındadır ki, 1783-cü ildə Kartli-Kaxetiya çarlığı Rusiya dövlətinin protektoratını qəbul etdikdən sonra bu hadisə sanki Cənubi Qafqazda məskunlaşan və dövlətləri olmayan ermənilərə ümid və qol-qanad verdi. Onlar münbit Azərbaycan torpağında “Erməni dövlətini” yaratmaq həvəsinə düşərək müxtəlif məktublarla döənə-döənə Cənubi Qafqazda xristian dövləti yaratmaq arzusu ilə Rusiya dövlətinə müraciət etdilər. Həmin məktubların üzü bu günə kimi “Məndaran”da (“Matenadaran”da) və Rusiyanın arxivlərində saxlanılır.

¹ Б.М.Арутюнян. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв. Ереван, 1940; С.Ереванци. Джембр. М., 1958.

² В.Р.Григорян. Ереванское ханство в конце XVIII столетия (1780-1800). Ереван, 1958.

1796-cı ildə rus qoşunları Cənubi Qafqaza yürüş etdikləri zaman erməni “vətonpərvərləri” yenidən canlanaraq baş qaldırır Rusiya dövlətinə Azərbaycan torpağında ermənilər üçün dövlət yaradılması barədə müraciət etdilər. Həmin məktubların surətləri də yuxarıda adları çəkilən arxivlərdə saxlanılmışdır. Məhz belə sənədlər erməni tarixçisinə İrəvan xanlığının 1780-1800-cü illərdəki tarixini “ışıqlandırmaq” üçün bir növ “əsas” olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, İrəvan xanlığının tarixini tədqiq edərkən V.R.Qriqoryan yalnız tarixi hadisələrə toxunmuşdur.

İrəvan xanlığının ictimai-iqtisadi tarixinə gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, Ermənistan tarixçiləri bu məsələyə yalnız “Üç kilsə” monastırının malikanəsinə aid olan feodal münasibətlərini araşdıraraq, xanlığın bütövlükdə ictimai-iqtisadi problemi barədə bir kəlmə də yazmamışlar, guya heç belə bir xanlıq mövcud da olmamışdır. Halbuki, İrəvan şəhərindəki “Mətdaran” Əlyazmaları İnstitutunda bu barədə külli miqdarda sənədlər saxlanılır. Həmin sənədlərdən Azərbaycan mütəxəssislərinə istifadə etmək bir neçə il bundan əvvəl yasaq edilmişdir. Biz belə sənədlərlə “durgunluq illərində” tanış olmağa müvəffəq olmuşuq. “Üç kilsə” monastırına aid olunub nəşr edilmiş əsərlərdə İrəvan xanlığına dair xeyli sənəd vardır ki, biz həmin mövzu üçün onlardan az-çox istifadə edə bilmişik.

İrəvan xanlığının siyasi və ictimai-iqtisadi tarixinə dair xeyli material XIX əsrin birinci yarısında rus mütəxəssisləri tərəfindən yazılmış kitablarda öz əksini tapmışdır. Məsələn burasındadır ki, Cənubi Qafqazı işğal etdikdən sonra çar hökuməti əvvəllər burada mövcud olan qayda-qanunu öyrənib, yeni tədbirlər həyata keçirmək məqsədi ilə öz məmurlarına bu torpaqların təsvirini tərtib etməyi tapşırırmışdı. Məhz bunun nəticəsində həmin dövrdə Cənubi Qafqazın təsvirini əks etdirən onlarca kitab işıq üzü görmüşdür. Həmin kitablar indiki dövrdə əvəzolunmaz mənbələrdir.

İRƏVAN XANLIĞININ YARANMASI

Azərbaycan tarixinin ən mühüm dövrlərindən biri olan xanlıqlar dövrü XVIII əsrin ikinci yarısıdır. Həmin dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən ən başlıcası ondan ibarətdir ki, bu zaman Azərbaycan əsrlərdən bəri itirdiyi müstəqilliyi yenidən əldə edirdisə də, tarix səhnəsində vahid dövlət halında deyil, biri-birindən asılı olmayan, müstəqil və xarici siyasət aparan xırda dövlətlərdən ibarət xanlıqlar simasında çıxış etmişdir.

Belə xanlıqlardan biri də mərkəzi İrəvan şəhəri olan sabiq Çuxursəd bəylərbeyiliyinin ərazisində yaranmış İrəvan xanlığıdır. Müstəqil, lakin xırda feodal dövlətinə çevrilməzdən əvvəl İrəvan xanlığı mürəkkəb və uzun tarixi yol keçmişdir.

Məlum olduğu kimi, XVI əsrin lap əvvəllərində Təbriz şəhəri mərkəz olmaqla, böyük bir ərazidə Səfəvi dövləti yaranmışdı. Bu dövlət 1514-cü ildən başlayaraq müəyyən fasilələrlə, XVIII əsrin 30-cu illərinə kimi Osmanlı Türkiyəsi ilə qanlı müharibələr aparmışdır. Həmin müharibələr zamanı ucsuz-bucaqsız Səfəvi dövlətini idarə etmək çətinləşdiyinə görə XVII əsrin 30-cu illərində ölkə inzibati cəhətdən Qızılbaş tayfaları arasında bəylərbeyilik adlanan on üç əyalətə bölünmüşdü. Belə əyalətlərdən biri mərkəzi İrəvan (Rəvan) şəhəri olan Çuxursəd bəylərbeyiliyi idi.

Bəylərbeyiliklər də öz növbəsində inzibati cəhətdən bir neçə mahallara bölünürdü. Bu mahalları idarə edən şəxs xan və yaxud sultan rütbəsini daşıyırdı.

Çuxursəd bəylərbeyiliyinə Maku, Səderək, XVII əsrin əvvəllərindən etibarən Naxçıvan vilayətləri, habelə Bayazid qalası, Şadılı tayfasının vilayəti, kürdlərin dumbulu tayfasının vilayəti və Maqazberd daxil idi. Sərhəd boyunca yerləşən digər bəylərbeyiliklərdə olduğu kimi, Çuxursəd bəylərbeyiliyində də Səfəvi şahları daima nizami qoşun hissələri saxlayırdılar.

Hər bir bəylərbeyilikdə hakimdən (bəylərbeyi, əmir və yaxud əmir-ümara) başqa dini məsələləri həll edən və şəriət məhkəməsinin baş hakimi olan şeyx-ül-islam, vəqf malikanəsini idarə edən sədr,

bəylərbəyinin müavini canişin (o bəylərbəyinin hərəkətlərinə göz gözdürür və bu barədə şaha məlumat verirdi), vilayət vəziri də olurdu.

Çuxursəd bəylərbəyini Səfəvi şahları tərəfindən təyin edilmiş iki Azərbaycan tayfasının (ustaclu və qacar) nümayəndələri idarə etmişlər. XVI əsrdə bu bəylərbəyin ilkin hakimi 1538-ci ildə təyin edilmiş Bədir xan Ustaclu olmuşdur. Sonradan onu həmin vəzifədə Şah Qulu Sultan Ustaclu və Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclu əvəz etmişdilər¹.

XVI əsr Səfəvi dövləti tarixinin ən müəkkəb dövrlərindən biri idi. Bu dövrün başlıca əlaməti 1514, 1533, 1538, 1548, 1555, 1578-ci illərdə baş vermiş və fasilələrlə davam etmiş müharibələr olmuşdur. Bu müharibələr, əsas etibarilə Azərbaycan ərazisində getdiyinə görə ağırlıq da müharibə bölgəsində yaşayanların üzərinə düşmüşdür. Osmanlı – Səfəvi müharibələri zamanı Çuxursəd bəylərbəyliyi paytaxtı İrəvan şəhəri çox zaman hərbi əməliyyatların mərkəzinə olmaqla bərabər, gah Osmanlı əsgərlərinin əlinə keçmiş, gah da Səfəvi qoşunları tərəfindən geri alınmışdır.

Osmanlı – Səfəvi müharibələrini şərh etmək məqsədimizə uyğun olmadığından və bu barədə kifayət qədər ədəbiyyat olduğundan biz öteri olsa da, yalnız Çuxursəd bəylərbəyliyinə aid hərbi əməliyyatlardan bəhs edəcəyik.

1514, 1533 və 1538-ci illərdə baş verən müharibələrdə Osmanlı qoşunları qələbə qazansalar da Səfəvi dövlətinin ərazisini tərk etməli olmuşlar. 1548-ci il müharibəsi də Səfəvi ordusunun qələbəsi ilə nəticələndi, lakin osmanlılar bu məğlubiyyətlə barışmayaraq, intiqam almaq hissi ilə yeni hücumlara hazırlaşdılar. Bu dəfə Türkiyə sultanı III Muradın (1574–1595) göstərişi üzrə türk əsgərlərinin ali baş komandanı Mustafa Lələ paşa Ərzurumla yüz minlik qoşunu müharibəyə hazırlamaqla bərabər, Türkiyənin vassalı Kırım xanı II Məhəmməd Gərayı da (1577–1584) nəzərdə tutulan yürüşdə iştirak etməyə çağırırdı.

Düşmən qoşunlarının Qars şəhərinin ətrafında birləşmələri xəbərini eşidən Çuxursədin bəylərbəyi Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclu vaxt itirmədən bu barədə o zaman dövlətin paytaxtı olan Qəzvinə çapar göndərərək, yaxınlaşan təhlükə barədə şaha xəbər verdi. Vurduğu

həyəcana cavab almayan və düşmən qoşunlarının Qars tərəfdən hərəkət etdiyini gören Məhəmməd xan Toxmaq yaxın qohumlarından Cənubi Azərbaycan bəylərbəyi Əmirxan Türkmənə və Qarabağ bəylərbəyi İmam Quluxan Qacara müraciət edərək qüvvələrini birləşdirib düşməne birlikdə müqavimət göstərməyi təklif etdi.

Müraciət olunmuş bəylərbəyindən yalnız İmam Qulu xan Qacar Məhəmməd xan Toxmağın xahişinə cavab olaraq, öz qoşunları ilə İrəvan şəhərinə gəldi. Lakin müttəfiqlərin qoşunu Osmanlı ordusu qarşısında sayca xeyli zəif idi – təqribən 15 min.

Düşmənin avanqardı ilə ilkin toqquşma zamanı qələbə çalan Qızılbaş qoşunları osmanlıları təqib etməyə başladılar zaman özləri gözənilmədən çoxsaylı türk əsgərləri ilə üzleşmiş və nəticədə məğlub olmuşlar. Bu hadisədən sonra Osmanlı ordusunun əsas qüvvələri qızılbaşların hərbi qüvvələri üzərində qələbə çalmışlar.

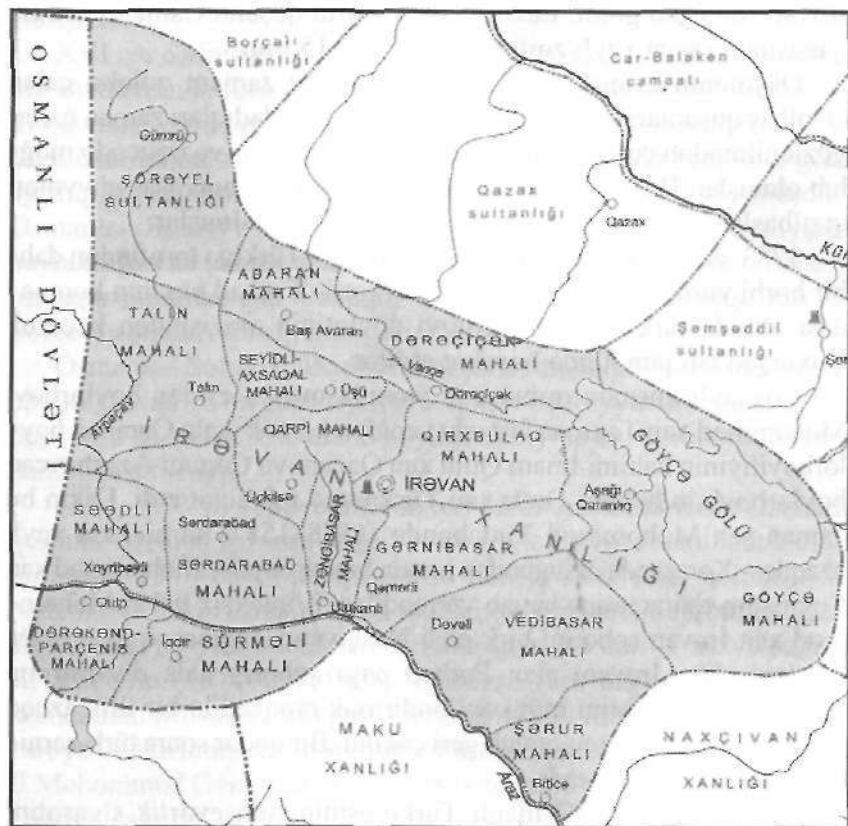
1783-cü ildə Çuxursəd bəylərbəyliyinə Türkiyə tərəfindən daha bir hərbi yürüş edildi. Həmin ildə sərkərdə Fərhad paşanın komandası altında türk əsgərləri Səfəvi dövlətinin ərazisindən keçərək Çuxursəd istiqamətində hərəkət etdilər.

Çoxsaylı düşmən ordusunun yaxınlaşmasını eşidən bəylərbəyi Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclu yenidən kömək üçün Qarabağ bəylərbəyliyi hakimi İmam Qulu xan Qacara və Cənubi Azərbaycan bəylərbəyinin hakimi Əmir xan Türkmənə müraciət etdi. Lakin bu zaman şah Məhəmməd Xudabəndə (1578–1587) sərhəddən xeyli uzaqda – Xorasanda olduğundan həmin bəylərbəyilər Məhəmməd xan Toxmağın müraciətinə cavab vermədilər. Köməksiz qalan Məhəmməd xan İrəvan şəhərini tərk edib Naxçıvanda sığınacaq axtarmağa məcbur oldu. İrəvanı alan Fərhad paşa şəhərin qala divarlarının müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə bir illik azuqə ehtiyatı ilə bir qarnizon qoyub geri çəkildi. Bir qədər sonra türk qarnizonu da İrəvanı tərk etdi.

Lakin bu heç də Osmanlı Türkiyəsinin sülhsevərlik siyasətini nümayiş etdirmirdi. İki ildən sonra, 1585-ci ildə türk sərkərdəsi Osman paşanın başçılığı ilə Səfəvi dövlətinin ərazisinə yeni hücum hazırlandı. Bunu gören Çuxursəd bəylərbəyliyi hakimi Məhəmməd xan Toxmaq müqavimət göstərməyi yersiz hesab edib, şah Məhəmməd Xudabəndənin istirahətdə olduğu Qarabağa pənah apardı.

Beləliklə, Çuxursəd bəylərbəyliyi və İrəvan şəhəri bir daha osmanlı əsgərlərinin əlinə keçdi.

¹ И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Л., 1948, стр. 121.

İrəvan xanlığı. XVIII əsrin II yarısında.

Rus ordusunun İrəvanı işğal etməsi (1827). Rəssam Rubo.

Bu hadisədən sonra şah Məhəmməd Xudabəndə müəyyən tədbir görməyə məcbur oldu. O bütün bəylərbəylərə öz qoşunları ilə Təbrizdə cəmləşməyi əmr etdi. Bəylərbəylərin əksəriyyəti şahın əmrinə tabe olmadı. Bu zaman şah Məhəmməd Xudabəndə Çuxursəd bəylərbəyliyiində hakimiyyətini itirən Məhəmməd xan Toxmağı Qızılbaş qoşunlarının başında döyüşə göndərdi. Sufyan adlanan yerdə ilk toqquşma zamanı qələbə çalan Qızılbaş qoşunları, sonradan çoxsaylı türk əsgərləri tərəfindən məğlubiyyətə uğradılar.

Beləliklə, müharibədə qələbə çalan Osmanlı Türkiyəsi Səfəvi dövlətinin ayrılmaz bir hissəsi olan Azərbaycanın bir çox torpaqlarına, o cümlədən Çuxursəd bəylərbəyliyinə də sahib oldu. İşğal olunmuş ərazilərdə Türkiyə sultanı öz nümayəndələrini hakim təyin etdi. Türkiyənin Çuxursəd bəylərbəyliyiinin ilk hakimi Xızır paşa təyin edildi. Ona eyni zamanda Naxçıvan ölkəsini də idarə etmək həvalə edildi¹.

XVI əsrin sonlarında Səfəvi dövlətində gələcəkdə ciddi nəticə verə biləcək dəyişiklik baş verdi. 1587-ci ildə saray çevrilişi zamanı Məhəmməd Xudabəndəni Səfəvi taxtında onun oğlu I Abbas əvəz etdi.

Yeni şah Səfəvilərin Osmanlı Türkiyəsi ilə apardıqları uğursuz müharibələrə fasilə vermək və gələcəkdə ciddi döyüşlərə hazırlaşmaq məqsədilə 1590-cı ildə Osmanlı Türkiyəsi ilə sülh müqaviləsi bağladı.

Müəyyən hazırlıqdan sonra I Şah Abbas 1602-ci ildə Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən işğal olunmuş bir sıra kəndləri və yaşayış məntəqələrini azad edərək, İrəvan qalasına yaxınlaşdı. 1604-cü il iyunun 8-də İrəvan qalasında Şərif Paşanın başçılığı altında müqavimət göstərən türk qarnizonu qızılbaşlara tabe oldu.

İrəvan qalası alındıqdan sonra I Şah Abbas fəallıq göstərən sərkərdələrindən Əmir Qunə xanı Çuxursəd bəylərbəyliyiinin hakimi təyin etdi.

1605-ci ildə Qızılbaş qoşunlarının müvəffəqiyyətli yürüşünün qarşısı alındı. Həmin ildə Osmanlı Türkiyəsinin sərkərdəsi Sinan Paşa Ciqal oğlu çoxsaylı ordu ilə yenidən Azərbaycan torpaqlarına həmlə etdi. Bu hadisə ilə əlaqədar I Şah Abbas sərt tədbirlərə əl

atmağa məcbur oldu. O, müvəqqəti olaraq geri çəkilməyi qərara alıb, türk əsgərlərinin tuta biləcəyi şəhər və kəndlərdən əhalini olub-qalan ərzaq məhsulları ilə birlikdə ölkənin daxilinə köçürtdürdü.

Tarixdə "Böyük sürgün" adlanan bu əməliyyatda ən ağır zərbə Çuxursəd bəylərbəyliyi və Naxçıvan ölkəsinin əhalisinə dəydi¹.

Çuxursəd bəylərbəyliyiinin ərazisini və İrəvan şəhərinin "boşaldılması" əməliyyatını I Şah Abbas Əmir Qunə xanın özünə həvalə etdi. Şahın əmrilə Çuxursəd bəylərbəyliyiinin əhalisinin əksəriyyəti Araz çayının cənubunda yerləşən Qaradağ əyalətinə köçürüldü.

Tezliklə I Şah Abbasın "sürgün" əməliyyatı öz bəhrəsini verdi: Çuxursəd ərazisini işğal etmiş Sinan Paşa Ciqal oğlunun başçılıq etdiyi türk əsgərləri aclıqla üzləşib geri qayıtmağa məcbur oldular.

Bunu görən Qızılbaş ordusu əks hücumla keçərək 1606-cı ildə Çuxursəd bəylərbəyliyiini bütövlüklə türk əsgərlərindən təmizlədilər. İrəvan şəhərində yenidən Əmir Qunə xanın hakimiyyəti bərpa olundu.

Əmir Qunə xan fəaliyyətə başlar-başlamaz Çuxursəd bəylərbəyliyiinin ərazisinə həmin dövrdə Şimal-Şərqi Azərbaycanda və Qarabağda feodal istismarına qarşı üsyan etmiş kəndli dəstələri daxil oldular. Əmir Qunə xan tezliklə qiyamçıları məğlub edib, üsyanın başçısını – tarixdə "Mıxlı Baba" adı ilə məşhur olan şəxsi həbs edib dövlətə təhvil verdi².

Tarixi hadisələr tez-tez cərəyan etdiyindən Əmir Qunə xan Çuxursəd bəylərbəyliyiini tələb olunan səviyyədə idarə edə bilmədi: 1616-cı ildə başda Türkiyənin baş vəziri Məhəmməd Paşa olmaqla, çoxsaylı Osmanlı ordusu yenidən Azərbaycanın ərazisinə soxuldu və həmin ilin payızında İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Lakin müdafiə olunanların ciddi müqavimətinə rast gələn türk əsgərləri Çuxursəd bəylərbəyliyiinin paytaxtını ələ keçirə bilmədilər³. İrəvan qalasının müdafiəsinə şəxsən Əmir Qunə xanın özü rəhbərlik edirdi.

Bu hadisədən sonra Əmir Qunə xan bir müddət hərbi əməliyyatda iştirak etmədən, Çuxursəd bəylərbəyliyi daxilində mülki məsələlərlə məşğul oldu.

¹ И.П.Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII веках. Сборник статей по истории Азербайджана. Баку, 1949, стр. 277.

² Yenə onun: Азербайджан. Очерки истории СССР (XVII в.), М., 1955 г.

³ А.А.Рахмани. Göstərilən əsəri, səh. 120.

¹ А.А.Рахмани. "Тарих-и аламарай-и Аббаси" как источник по истории Азербайджана. Баку, 1960, стр. 82.

Səfəvi dövlətinin hər yerində olduğu kimi, Çuxursəd bəylərbəyliyiində də 5 torpaq mülkiyyəti mövcud idi: dövlət torpaqları (divani), şah ailəsinə mənsub olan torpaqlar (xalisə), feodalların şəxsi torpaqları (muma), dini müəssisələrin torpaqları (vəqf), kəndli icmasına (camaat) aid torpaqlar. Burada da dövlət qarşısında müəyyən xidmət göstərmiş şəxslərə şərti mülkiyyət forması olan "soyurqal" verilirdi.

Əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərin vəziyyəti Səfəvi dövlətində istismar olunan kəndlilərin vəziyyətindən fərqlənmirdi. Onlardan da 35-ə kimi müxtəlif vergi toplanılırdı. Əmir Qunə xan Çuxursəd bəylərbəyliyini ədalətlə idarə edərək, buraya pənah gətirən xristianların – ermənilərin yaşayış-yaratmaqları üçün də şərait yaradırdı. O, 1441-ci ildə Kilikiyadan qovulmuş, bu məmləkətə pənah gətirib özlərinə sığınacaq tapmış və Ecmiedzin (Üç kilisə) monastırında sakin olmuş erməni katolikoslarının fəaliyyətini də məhdudlaşdırmamışdır. Həmin vaxtdan başlayaraq Ecmiedzin (Üç kilisə) bütün ermənilərin dini paytaxtına çevrilmişdi¹.

Əmir Qunə xanın dinc fəaliyyətinə son qoyuldu. O, müharibələrdən aldığı yaralardan heç cür yaxa qurtara bilmədi. Bunu görən I Şah Abbas xan öz sarayına dəvət etdi, yerinə isə oğlu Təhmasib Qulu bəyi göndərdi. 1625-ci ildə Çuxursəd bəylərbəyliyiinin əmiri təyin olunan Təhmasib Qulu bəy buranı 10 il (1625–1635) idarə etdi.

1635-ci ildə Osmanlı Türkiyəsinin başçısı Sultan Murad 700 minlik ordu ilə Azərbaycanın ərazisinə daxil olub, İrəvan qalasına yaxınlaşaraq şəhəri mühasirəyə aldı. Doqquz günlük top atəşindən sonra İrəvan qalası Osmanlı qoşunları tərəfindən alındı. Çuxursəd bəylərbəyi Təhmasib Qulu xan həbs edilib İstanbulla göndərildi. Bu hadisədən sonra Təhmasib Qulu xana bir daha Azərbaycana qayıtmaq qismət olmadı. İrəvan şəhərində on iki minlik qarnizon qoyan Sultan Murad Təbrizə hərəkət etdi, lakin buranı ala bilmədiyi üçün İstanbulla qayıtdı².

Bir ildən sonra – 1636-cı ildə Şah Səfi (1628–1642) 100 minlik Qızılbaş ordusunun başında Çuxursəd bəylərbəyliyiinin ərazisinə daxil olaraq türklərin işğal etdikləri İrəvan şəhərini mühasirəyə aldı. Mühasirə 3 ay davam etdi. Azsaylı türk qarnizonu tab gətirməyib təbə oldu. Qaliblər İrəvan qalasında hakim təyin edilən Murtuza paşanı və xeyli türk əsgərini qətlə yetirdilər. Bundan əlavə türk sərkərdə-

lərindən Şeyxixan paşa, İbrahim paşa, Mömin paşa həbs edilib İrana göndərildi. Şah Səfi yaxın adamlarından Kəbləli xan Çuxursəd bəylərbəyinə əmir təyin edib geri döndü¹. Kəbləli xanın hakimiyyəti dövründə Çuxursəd bəylərbəyliyiində demək olar ki, heç bir ciddi siyasi hadisə baş verməmişdir. Buna əsas səbəb 1639-cu ildə Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyasının arasında bağlanan sülh müqaviləsi idi. Hər iki dövlət arasında yaranmış əmin-amanlıq ölkədə məhsuldar qüvvələrin nisbətən canlanmasına gətirib çıxardı.

I Şah Abbasın sələfləri II Şah Abbasın (1642–1667) və şah Süleymanın (II Şah Səfi 1667–1694) hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın ərazisində hərbi əməliyyat aparılmadığından XVII əsrin 80–90-cı illərinə kimi bütün ərazilərdə olduğu kimi, Çuxursəd bəylərbəyi də uzun sürən müharibənin təsərrüfat həyatına vurduğu yaraları sağaltmaq üçün imkan əldə etdi. Bəzi tarixçilər hətta II Şah Abbasın hakimiyyət illərini bütün Cənubi Qafqaz ölkələrinin iqtisadiyyatının inkişafı üçün uğurlu hesab edirlər².

Həmin məsələnin işıqlandırılması xüsusi tədqiqat tələb etdiyi üçün onun üzərində dayanmayacağıq. Lakin Çuxursəd bəylərbəyilərinin fəaliyyətləri ilə bilavasitə bağlı olan bir məsələdən – xristianlara münasibətdən bəhs etməyə bilmərik.

Bununla əlaqədar olaraq qeyd etməliyik ki, erməni tarixçiləri bu günə kimi səfəvilərin – müsəlmanların, daha doğrusu azərbaycanlıların erməniləri təqib etmələrindən, hələ orta əsrlərdən ermənilərin soyqırımından bütün dünyaya car çəkirlər. Əgər erməni tarixçiləri erməni kəndlilərinin istismar olunmalarından yazırlarsa, qeyd etməliyik ki, eyni dərəcədə müsəlman kəndliləri də istismar olunurdular. Səfəvilər dövründə xristianlar dinlərinə görə heç vaxt təqib olunmamışlar³. Əksinə, başda I Şah Abbas olmaqla, demək olar ki, Səfəvi şahlarının hamısı erməni din xadimlərinə və feodallarına xeyirxahlıqla yanaşmışlar, ermənilər heç vaxt, hətta sünni müsəlmanlar kimi təqib olunmamışlar. "Matenadaran"da saxlanılan sənədlərin birində deyilir ki, Səfəvi dövlətində bütün xristianlar can vergisi – cizyə verdikləri halda, erməni yepiskopları və monastırları bu vergidən azad olunurdular. Çox zaman erməni ruhanilərindən heç bir vergi toplanılmırdı⁴. Maraqlı burasındadır ki, bəzi şahlar və bəylərbəyilər erməni

¹ С.П.Еремян. Армения. Очерки истории СССР (XVII в.), М., 1955, стр. 946.

² Аракел Даврижеци. Книги историй. М., 1973, стр. 494.

¹ Аракел Даврижеци. Книги истории. М., 1973, стр. 494.

² И.П.Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII веках., Баку, 1949, стр. 285.

³ Yene orada.

⁴ Yene orada, səh. 281.

monastırlarını tikdirir və erməni ruhanilərinə böyük məbləğdə pul da verirdilər¹. XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış erməni din xadimi və tarixçisi Arakel Təbrizlinin yazdığı “Tarix kitabı”nın və “Şanlı monastırların bərpa olunması” adlı fəslində Səfəvi hökmdarlarının erməni din xadimlərinə göstərdikləri “səxavətdən” bəhs olunur.

Çuxursəd bəylərbəyliyi ermənilərin dini mərkəzi yerləşən Eçmiədzinə (Üç kilə) dünyanın hər yerindən bütün il boyu ziyarətçilərin gəldiyindən istifadə edərək, onlardan “səlaməti” və ya “xudrahdari” – bir sözlə, “torpaq basdı” vergisi toplayırdılar ki, bu da katoliklərin (xəlifələrin) gəlirlərinin azaldılmasına və onların etirazına səbəb olurdu.

Çox güman ki, əldə edilən həmin gəlirdən Çuxursəd bəylərbəyləri şahın xəzinəsinə kifayət qədər məbləğ göndərirmişlər. Heç də təsadüfi deyildir ki, Səfəvi şahları Çuxursəd bəylərbəyliyi kimi hakim – əmir olması məsələsinə heç də biganə qalmırdılar. Çuxursəd bəylərbəyliyi Kəlbəli xandan sonra Nəcəf Qulu xan hakimiyyəti illərində, çox güman ki, sülh dövründə həddən artıq “özbaşına”ğa yol verərək, dövlət xəzinəsinə tələb olunan məbləği İsfahana göndərməyi “unudurdu”. Məhz buna görə də II Şah Abbas 1663-cü ildə onu vəzifəsindən salıb İrəvana Əmir Qunə xanın oğlanlarından olan Abbas Qulu xanı hakim göndərmişdi.

Abbas Qulu xan Çuxursəd bəylərbəyliyi XVII əsrin 70-ci illərinin əvvəlinə kimi idarə etdikdən sonra onu bu vəzifədə adını və dinini dəyişib Səfi xan adını daşıyan gürcü əvəz etmişdir².

Səfi xanın ölümündən sonra Çuxursəd bəylərbəyliyi taxtında Səfi Qulu xan əyləşdi. O, Səfəvi şahlarından və özündən əvvəlki bəylərbəylərdən fərqli olaraq xristianlara ürəyiymışaqlıq göstərməyib, onlardan da lazımi vergiləri almağa başladı. O hətta yağış yağdıqda ermənilərin küçəyə çıxmasına icazə vermirdi ki, onlar küçələri mürdərleməsinlər³.

Səfi Qulu xan dini mənsubiyyətindən və milliyyətindən asılı olmayaraq, hədsiz istismar nəticəsində əhalini var-yoxdan çıxarırdı. O, topladığı vergidən hakim olduğu bölgədə yerləşən hərbi rəislərə

müəyyən miqdarda məvacib verməli idi. Lakin Səfi Qulu xan onlar üçün heç bir məbləğ ayırmırdı. 1677-ci ildə iki il məvacib almayan Qızılbaş hərbi qulluqçuları, o cümlədən 500 süvari Səfi Qulu xanın əleyhinə silah qaldırmalı oldu.

Kəndli kütlələrinin narazılığı hərbi feodalların arzuları ilə vohdət təşkil edərək ümumxalq kininə çevrildi. Məsələ o yerə çatdı ki, İrəvan şəhərində üsyançılar bəylərbəyin sarayını mühasirə edərək onun əmlakını talan etməyə məcbur oldular. Nəticədə Səfi Qulu xan İsfahana qaçmaqla yaxasını üsyançıların əlindən qurtardı. Ələcsiz qalan Şah II Səfi Süleyman Çuxursəd bəylərbəyliyinə Səfi Qulu xanın əvəzinə etibarlı adamlarından olan Zal xanı təyin etdi. Onun hakimiyyəti illərində, XVII əsrin son rübündə bütün Yaxın Şərq ölkələri kimi, Səfəvi dövləti də dərin siyasi və iqtisadi tənəzzül keçirirdi. Bu gerilik Çuxursəd bəylərbəyliyi təsərrüfat həyatında da öz əksini tapdı.

Yaxın Şərq ölkələrinin bu tənəzzülü barədə tarixi ədəbiyyatda kifayət qədər məlumat olduğundan, bu məsələnin üzərində dayanmayacağıq. Lakin qeyd etməliyik ki, bir sıra mənbələrdə XVII əsrin II və III rübündə Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatından bəhs edilirsə, bunu yalnız ticarətə aid etmək olar. Həmin dövrdə İrəvan şəhəri Türkiyədən Tiflis, Gəncə, Şamaxı, Ənzəli və İsfahan şəhərləri ilə aparılan ticarətin düyün nöqtəsinə çevrilmişdi⁴.

XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış Zəkəriyyə Sarkafak bu barədə belə yazmışdır: “Ararat ölkəsi məhsuldardır və hər cür ərzaqla zəngindir. Bu səbəbə görə İrəvana hər tərəfdən gəlir, istədiklərini alıb aparırlar”⁵.

Çuxursəd bəylərbəyliyi ticarətində müsəlmanların ali silkinin nümayəndələri ilə yanaşı, erməni monastırları da iştirak edirdilər⁶.

Ticarətin müəyyən qədər çiçəklənməsini əsrin son rübündəki təsərrüfat həyatına aid etmək olmaz. Çünki ticarət sahəsindəki gözəçarpan canlanma heç də XVII əsrdə, xüsusilə son rübündə kənd təsərrüfatının çiçəklənməsi demək deyildi. Mənbələrdə bütün Səfəvi dövlətində kəndlilərin vəziyyətinin ağır olması barədə külli miqdarda məlumat vardır. Müasirlərin yazdıqlarına görə zəhmətkeş kütlələrə

¹ И.П.Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII веках, 1949, стр. 281.

² С.А.Мамедов. Исторические связи азербайджанского и армянского народов (II пол. XV в. и первая треть XVII в.). Баку, 1977, стр. 42.

³ Закария Саркаваг. Хроника. М., 1969, кн. 2, стр. 90; С.А.Мамедов. Гөстөрлөн әсәри, сәһ. 135.

⁴ Л.Х.Тер-Мкртчян. Армения под властью Надир шаха. М., 1963, стр. 28.

⁵ İqubas L.X.Ter-Mkrtyanin göstərilən әsərindən götürölmüşdür, сәһ. 28.

⁶ И.П.Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII веках, стр. 296.

rin rifah halı bütün XVII əsr boyu xeyli aşağı səviyyədə olmuşdur¹. Şəhərlərdə də vəziyyət ağırlaşmışdı. Bunu əldən-ələ keçən şəhərlərin, o cümlədən İrəvanın əhalisinin xeyli azalması bir daha göstərirdi.

XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində mərkəzi hökumət o qədər zəifləmişdi ki, uçqarlardakı hakim feodalların, bəylərbeyilərin “mərkəzdənqaçma” siyasəti ilə mübarizə apara bilmirdi. Bundan istifadə edən bəylərbeyiliklərdə, o cümlədən Çuxursəd bəylərbeyiliyində hakim feodallar daha çox özbaşınalıq edir və özlərini hakim-mütləq kimi aparırdılar.

Ağır istismar demək olar ki, bütün Səfəvi dövlətini bürüyən həm feodal, həm də mərkəzi hökumətin əleyhinə qalxan silahlı üsyanlarla nəticələndi. Azərbaycanın şimalında ən qüdrətli üsyan Şirvanda baş verdi. Belə ki, üsyançılar Şimali Azərbaycanda Səfəvi şahlarının ən etibarlı dayaq nöqtəsi olan Şamaxı şəhərini 1721-ci ildə ələ keçirərək Şirvan əmirini qətlə yetirib, bu bölgədə müstəqil dövlətin – xanlığın yaranmasına nail oldular².

Şamaxı şəhərinin üsyançılar tərəfindən alınması xəbəri tezliklə bütün Səfəvi dövlətini bürüdü. Həmin dövrdə dövlətin paytaxtı İsfahan şəhəri əfqan tayfaları tərəfindən işğal edildiyindən, İranın yeni padşahı II Şah Təhmasibin özü ağır günlər keçirdiyindən Şirvan üsyanına qarşı heç bir tədbir görmək iqtidarında deyildi. Odur ki, Şirvan üsyanının genişlənməsindən təşvişə düşən Çuxursəd bəylərbeyiliyinin kömək üçün Şah II Təhmasibə müraciəti cavabsız qaldığından, Qarabağ bəylərbəyi Uğurlu xanla sözləşib Şirvan bəylərbəyi Hüseyn xanın aqibətini bölüşdürməsinlər deyə, birləşmiş qoşunlarla Şamaxı tərəfdən hərəkət etdi. Bundan xəbər tutan Şirvan üsyançılarının başçısı Hacı Davud Dağıstandan gəlmiş müttəfiqləri ilə birlikdə düşməyə Kür çayını keçməyə imkan verməyib, onu qəfləton qarşıladi və darmadağın etdi. Beləliklə, Çuxursəd bəylərbeyiliyinin qoşunları İrəvan və Gəncə şəhərlərinə çəkilməli oldular³.

1639-cu ildən Səfəvi dövlətinin Türkiyə ilə sərhədində, o cümlədən Çuxursəd bəylərbeyiliyində bərqərar olan əmin-amanlıq

1723-cü ildə pozuldu. İsfahan şəhərinin 1720-ci ildə əfqanlar tərəfindən işğal olunmasından və Səfəvi xanədanının həddən artıq zəifləməsindən, habelə Rusiya dövlətinin Xəzərboyu əyalətlərini tutmasından¹ və ölkədə yaranmış qarmaqarışıqlıqdan istifadə edən Türkiyə hökuməti sülh haqqındakı mövcud olan müqavilənin şərtlərini pozaraq, 1723-cü ildə qoşunlarla sərhəd xəttini keçməyi əmr etdi.

Türk əsgərlərinin yürüşü 1722-1723-cü illərdə Xəzərboyu əyalətləri işğal edən rus qoşunları ilə Azərbaycan torpağında toqquşmaya gətirib çıxara bilərdi. Bu arzu edilməyən müharibənin qarşısı alınmasın deyə, hər iki dövlət arasında 1724-cü ildə İstanbul şəhərində müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə Rusiya işğal etdiyi Xəzərboyu əyalətləri öz dövlətinə ilhaq etməklə kifayətləndi. Türkiyə isə Cənubi Qafqazın və Cənubi Azərbaycanın ərazilərini işğal etmək üçün Rusiyanın razılığını aldı.

İstanbul müqaviləsindən sonra Sultan III Əhmədin əmrinə əsasən Osmanlı qoşunları bütün sərhəd boyunca hücumə keçib qərb tərəfdən Səfəvi dövlətinin ərazisinə daxil olaraq, qarşıya çıxan şəhərləri bir-birinin ardınca işğal edərək ta Ərdəbil şəhərinə kimi gəlib çıxdılar.

Türk əsgərləri ilk ciddi müqavimətlə Çuxursəd bəylərbeyiliyi ərazisində, İrəvan qalası ətrafında rastlaşdılar.

İrəvana hücum edən 75 minlik türk ordusuna Abdulla Paşa Köprülü başçılıq edirdi².

Abdulla Paşa Köprülünün göstərişi ilə kəşfiyyat məqsədilə irəliyə Yalquz Həsən və Qoç Əlinin komandası altında 1800 nəfərlik qoşun göndərildi. Həmin qoşunlar İrəvan yaxınlığındakı Uçivard adlanan yerə çatır-çatmaz, İrəvan qalasından Mehreli xanın başçılığı altında olan süvari dəstəsi ilə toqquşmalı oldular. Hər iki tərəfdən böyük itkiyə səbəb olan döyüş Osmanlıların qələbəsi ilə nəticələndi. Moğlubiyyətə düşər olmuş Mehreli xan sağ qalan qoşunları ilə İrəvan qalasına çəkildi və bir daha türk əsgərləri ilə vuruşmağa cəsarət etmədi³.

Döyüşü qələbə ilə başa çatdıran Qoç Əli və Yalquz Həsən yürüşü davam etdirərək, İrəvan qalası yolunda olan Qarni qalasını

¹ Путешествие Шардена. Тифлис, 1902, стр. 347.

² Şirvan üsyanı barədə ətraflı bax: Ф.М.Алиев. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в I пол. XVIII в Баку, 1975, стр. 28-36.

³ C.Hanvey. İngilis ticarətinin Xəzər dənizi vasitəsilə aparılmasının tarixi təsviri, London, 1762, səh. 36 (ingilis dilində).

¹ 1722-1723-cü illərdə Rusiya dövlətinin Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətlərini işğal etmələri barədə ətraflı bax: Ф.М.Әлиев. Göstərilən əsəri, səh. 38-64.

² Армянская анонимная хроника (1722-1736). Перевод с турецкого в примечание академика АН Азерб. З.М.Буниатова. Баку, 1988, стр. 8.

³ Yeno orada.

mühasirəyə aldılar. Bundan xəbər tutan Mehreli xan mühasirədə olanlara heç bir yardım edə bilmədi. Nəticədə Qarni əhalisi türk sərkərdələrinə külli miqdarda qiymətli “hədiyyə” verərək qalanın türk qoşunları tərəfindən darmadağın olunmasının qarşısını aldı.

Bu hadisədən sonra türk komandanlığı Qarni qalasında mühafizə üçün kiçik qarnizon qoyub İrəvan istiqamətində hərəkət etdi.

Türk qoşunlarının yaxınlaşmasını eşidən İrəvanın ətraf kəndlərinin sakinləri də şəhər qalasında sığınacaq axtarırdılar.

İrəvan qalasının mühasirəsindən bir həftə keçmişdi ki, Abdulla Paşa Köprülüə İstanbuldan Sultan III Əhmədın fərmanı çatdırıldı. Fərmanda deyilirdi ki, İrəvan qalası alınarkən ermənilərin dini mərkəzi olan “Üç kilso” (Eçmiədzin) nə dağıdılсын və nə də qarət olunsun¹.

Məlum olduğu kimi, həmin dövrdə İrəvan şəhəri əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdilər, ermənilər isə “Üç kilso” və onun ətrafında məskun idilər. Sultan III Əhməd mənəbcə şiə olan irəvanlıları – azərbaycanlıları qırmağa icazə verir, lakin ermənilərə toxunmamağı tapşırırdı. Türkiyə sultanının belə bir hərəkəti müasir erməni təbliğatçılarının hələ orta əsrlərdən türklərin erməni xalqının soyqırımı ilə məşğul olmaları fikrini bir daha qətiyyətlə təkrar edir.

Mühasirədə olan İrəvan şəhərinə həmlə etməzdən əvvəl Abdulla Paşa Köprülü Mehreli xana məktub göndərüb qalanın təhvil verilməsini tələb etdi. Mehreli xan cavab məktubunda bildirdi ki, o İrəvanı yalnız İran şahının razılığı ilə təhvil verə bilər.

Sülh yolu ilə İrəvan qalasını ala bilmədiyindən Abdulla Paşa Köprülü şəhərini top atəşinə tutdurdu. Buna baxmayaraq, İrəvanın müdafiəçiləri müqavimət göstərməkdə davam etdilər. Beləliklə, İrəvan qalasının mühasirəsi uzandı. Məcburiyyət qarşısında olan Abdulla Paşa Köprülü Sultan III Əhmədə aşağıdakı məzmununda namə göndərdi: “Bu şəhərdə külli miqdarda qoşun vardır, biz artıq xeyli əsgər itirmişik. Əmrinizi gözləyirik. Kömək göndərəcəksiniz və yaxud geri qayıdaq?”².

¹ Армянская анонимная хроника (1722-1736). Перевод с турецкого в примечание академика АН Азерб. З.М.Буниатова. Баку, 1988, стр. 17.

² Yəni orada, səh. 11.

Abdulla Paşa Köprülünün məktubundan sonra Türkiyə sultanı Sarı Mustafa Paşa və Rəcəb Paşanın komandası altında İrəvan şəhərini mühasirədə saxlayan türk qoşunlarına kömək göndərdi. 1724-cü il iyun ayının 7-də İrəvan qalasına daxil ola bildilər.

Şəhərdə küçə vuruşması getdiyi vaxt Mehreli xan öz ailəsi və şəhər zadəganları ilə birlikdə qala daxilindəki iç qalada gizləndi.

Türk qoşunları şəhər qarnizonunun və əhalinin müqavimətini qırıdıqdan sonra Abdulla Paşa Köprülü “Üç kilso” katolikosunu – həmədanlı I Astvasaturu (1715-1725) yanına dəvət edib ona xələt və ənəm verdi. Anonim erməni mənbənin verdiyi məlumata görə, türklərdən gizlənən Mehreli xan guya həmin katolikosun vasitəçiliyi ilə işğaldan çıxıb öz ailə üzvləri ilə birlikdə İrəvanı tərk etmişdir¹.

Osmanlılar İrəvan şəhərini İran qarnizonundan 1724-cü il avqustun 31-də bütövlə təmizlədilər. Abdulla Paşa Köprülü İrəvanda türk sərkərdələrindən Rəcəb Paşanı hakim təyin edərək² Təbriz istiqamətində hərəkət etdi.

Rəcəb Paşa hakimiyyətinin ilk günlərindən Çuxursəd bəylərbəyliyi əhalisini feodalizm quruluşuna xas olan tərzdə istismar etdiyi halda, “Üç kilso” ruhanilərinə havadarlıq etmişdi. Əldə olunan məlumata görə, osmanlıların hakimiyyəti dövründə “Üç kilso” monastırının ətrafında yerləşən kəndlərin əhalisi katolikosla suvarma üstündə mübahisə etdikləri zaman Rəcəb paşa işə qarışaraq suvarma arxlarını iki hissəyə ayıraraq suyun bir hissəsini “Üç kilso” monastırına aid olan əkin yerlərinə vermiş, digər hissəsini isə 20 kənd arasında bölüşdürmüşdür³.

Osmanlı türkləri Çuxursəd bəylərbəyliyiində 13 il hökmranlıq etmişlər. Həmin illər ərzində Çuxursəd bəylərbəyliyiindəki Türkiyə hakimləri zəhmətkeş kütlələri istismar etməklə yanaşı, həmişə “Üç kilso” monastırının ruhani başçılarına tərəfdar olmuş, mübahisələri xristian din xadimlərinin xeyrinə həll etmiş və hökm çıxarırlarkən sənədləri öz möhürləri ilə yanaşı qazının möhürü ilə də rəsmiləşdirmişlər⁴.

¹ Армянская анонимная хроника (1722-1736). Перевод с турецкого в примечание академика АН Азерб. З.М.Буниатова. Баку, 1988, стр. 17.

² S.Erevantsi. Göstərilən əsəri, səh. 177.

³ П.Т.Арутюнян. Освободительное движение армянского народа в I четверти XVIII в. М., 1957, стр. 45.

⁴ S.Erevantsi. Göstərilən əsəri, səh. 177.

Türk qoşunları Səfəvi dövlətinin şimal-qərb ərazisində bir-birinin ardınca şəhərləri işğal etdiyi bir zamanda, Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətlərində Rusiya hərbiçiləri ağalıq edərkən, süquta uğramış İranda nizami qoşunlara ümumi başçılığı Əfşar tayfasının nümayəndəsi Nadir Qulu xan tədricən öz əlinə aldı. İran qoşunlarının yeni sərkərdəsi İsfahanı işğal etmiş əfqanları İranın cənub-şərqindən qovdu. İradəsiz İran şahı I Təhmasib 1729-cu ildə Osmanlı Türkiyəsi ilə müqavilə bağladı, türk əsgərlərinin işğal etdiyi şəhərlərin, o cümlədən İrəvanın, Gəncənin, Tiflisin, Şamaxının, Naxçıvanın və s. torpaqların itirilməsi ilə razı olduğunu təsdiq etdi¹.

Heç bir hörmətə malik olmayan şahın türklərlə bağladığı müqavilənin şərtləri ilə hesablaşmayan Nadir Qulu xan Cənubi Azərbaycanın ərazisində türk işğalçı qoşunlarının əleyhinə uğurlu yürüşə başladı. Artıq 1731-ci ilin əvvəllərində Marağa, Təbriz və Ərdəbil şəhərləri türk əsgərlərindən təmizləndi. Qarşıda Naxçıvan və İrəvan şəhərləri uğrunda mübarizə dururdu. Lakin növbəti uğurlu yürüşün qarşısını Xorasandan gələn xəbər aldı. Orada mərkəzi hökumətə qarşı üsyan baş vermişdi. Bununla əlaqədar olaraq, Nadir xan türk qoşunlarına qarşı apardığı müvəffəqiyyətli hərbi əməliyyatı yarımçıq qoyub, Xorasan istiqamətində hərəkət etdi. Elə bu zaman şah II Təhmasib xalqın, xüsusilə hərbiçilərin arasında nüfuzunu qaldırmaq məqsədilə, Nadir Qulu xanın Xorasana getməsindən istifadə edərək Qızılbaş qoşunlarını İrəvan və Naxçıvan istiqamətində öz ardınca apardı². Lakin şah türk əsgərləri ilə ilk toqquşma zamanı məğlub olub, geri çəkilməyə və türk komandanlığı ilə yenidən sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur oldu. Beləliklə, 1732-ci il yanvar ayının 16-da Səfəvi dövləti ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında yeni müqavilə bağlandı. Müqavilənin şərtlərinə görə bir çox Cənubi Azərbaycan şəhərləri ilə yanaşı, İrəvan və Naxçıvan şəhərlərinin də Türkiyənin tərkibində qalmaları təsdiq edildi.

Lakin Xorasan yürüşündən qayıdan Nadir Qulu xan nəinki yeni müqavilənin şərtləri ilə razılaşdı, hətta saray zadəganlarına arxalana-raq həmin ildə şah II Təhmasibi taxtdan devirib, onun 8 aylıq oğlunu III Şah Abbas adı ilə formal şəkildə şah elan edərək, qəyyumluğu öhdəsinə götürdü və faktiki olaraq hakimiyyəti öz əlinə aldı³.

¹ L.X.Ter-Mikrtçyan. Gösterilən əsəri, səh. 47.

² Məhəmməd Kazım. Name-ye aləm ara-yi Nadiri. III c., M., 1966, səh. 116 (farsca).

³ F.M.Əliyev. Gösterilən əsəri, səh. 106.

Hakimiyyət başına keçən kimi Nadir Qulu xan Şah II Təhmasibin türklərlə imzaladığı müqavilənin şərtlərini pozdu və eyni zamanda, Osmanlı Türkiyəsinə nota göndərərək türk əsgərlərinin 1723-cü ildən bəri işğal etdikləri torpaqlardan geri çəkilmələrini tələb etdi. Rədd cavabı alan Nadirqulu xan türk qoşunları ilə hərbi əməliyyatı bərpa etdi.

Qızılbaş qoşunlarının zərbəsi altında türk əsgərləri tədricən Azərbaycanın ərazisini tərk etdilər. Türklərin Azərbaycandakı sonuncu dayaq nöqtəsi İrəvan şəhəri idi. İrəvandakı türk qarnizonu Qızılbaş qoşunlarının yaxınlaşmasını eşitdikdə döyüşə girməkdən çox, qalada müdafiə olunmağı üstün tutdu. Lakin tezliklə türk qarnizonu müdafiə olunmağı mənasız hesab edib, Nadir Qulu xanla danışıq aparmaq qərarına gəldi. Bu danışıqlar sayəsində türk qarnizonu heç bir qurban vermədən 1735-ci il oktyabrın 3-də qalanı tərk etdi¹.

İrəvan qalasını aldıqdan sonra Nadir Qulu xan əhaliyə müraciət edərək bildirdi ki, şəhəri tərk etmək istəyənlərə mane olmayacaq. Bundan sonra Qızılbaş ordusunun sərkərdəsi əhalidən dilindən, dinindən və mümkünatından asılı olmayaraq 10-20, 40-50 tuman alaraq, bir növ onları əfv etmiş oldu.

İrəvan şəhərində kiçik qarnizon saxlayan Nadir Qulu xan qoşunlarının əsas qüvvəsi ilə müqavimət göstərməkdə davam edən Gəncə istiqamətində hərəkət etdi.

İrəvan qarnizonundan fərqli olaraq Gəncə qalasındakı türk əsgərləri müqavimət göstərməyi qərara aldılar. 30 gündən sonra Nadir Qulu xanın başçılıq etdiyi Qızılbaş qoşunları Gəncə qarnizonunun müqavimətini qırmağa müvəffəq oldu. Beləliklə, 1735-ci il iyulun 9-da Gəncə qalası da yenidən səfəvilərin əlinə keçdi.

Beləliklə, Azərbaycan ərazisi tamamilə türk əsgərlərindən təmizləndi. Lakin bu heç də Azərbaycan xalqına azadlıq gətirmədi. Ölkədə türk işğalçıları İran işğalçıları əvəz etdilər. Azərbaycan xalqı yenə də istismara məruz qaldı.

1736-cı ildə Nadir Qulu xan formal olaraq şah sayılan Səfəvi sülaləsinin kişi cinsindən olan sonuncu nümayəndəsi 4 yaşlı III Abbasi aradan götürdü. Bununla da Səfəvi sülaləsinin 1502-ci ildən bəri davam edən hökmranlığına son qoyuldu. Nadir Qulu xan özünün yaratdığı şəraitdən bacarıqla istifadə edərək, başına İran şahlarının tacını qoymağa nail oldu və bundan sonra o, Nadir şah adlandırıldı.

¹ Армянская анонимная хроника (1722-1736), стр. 61.

Nadir şahın dövlət daxilində keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri mövcud inzibati bölgünü – bəylərbeyilikləri ləğv etməsi idi. Bu qayda ilə XVI əsrdə Azərbaycan ərazisini təşkil edən Şirvan, Qarabağ, Cənubi Azərbaycan və Çuxursəd bəylərbeyilikləri də ləğv edildi. Dörd bəylərbeyiliyin əvəzinə mərkəzi Təbriz şəhəri olmaqla vahid Azərbaycan vilayəti yaradıldı. Nadir şah bu vilayətin idarəsini doğma qardaşı İbrahim xana həvalə etdi. Nadir şahın özünü şah “seçdirəni” Muğan qurultayında (1736) iştirak edən və onun namizədliyini dəridən-qabıqdan çıxararaq müdafiə edən erməni katolikosu Abram Kretasi bu barədə öz xatirətində yazır: “...Nadir şah (qardaşını) farsca Azərbaycan adlanan Atropatana rəis və sərdar, yəni sərkərdə təyin edib, Naxçıvanın, İrəvanın və bütün Ararat vilayətinin, Gürcüstanın idarəsini ona tapşırırdı və onu başqa xanlar üzərində bəylərbeyi və hakimi-mütləq təyin edirdi¹.”

Yeri gəlmişkən, mətləbdən uzaqlaşsaq da oxucuların nəzərini bir tarixi incəliyə cəlb etmək istərdik. Abram Kretasinin yazdığına görə, 1736-cı ildə Muğanda çağırılan qurultaya İrəvandan və Səfəvi dövlətinin ərazisinin başqa yerlərindən xeyli erməni din xadimləri gəlmişdi. Qurultay ərəfəsində Nadir Qulu xan qonaqları nəvəzislə qarşılamış və onlarla uzun-uzadı söhbət etmişdir. Abram Kretasini redaktə edən müasir erməni alimi A.D.Papazyan yazır ki, əlyazmasında Abram Kretasi Nadir Qulu xanın ermənilərlə danışdığı erməni hərflərlə Azərbaycan dilində vermişdir².

Yuxarıda yazılanlardan aşağıdakı qənaətə gəlmək olar: mənşəcə azərbaycanlı olan efsar tayfasının nümayəndəsi Nadir Qulu xan İran dövlətini təmsil etsə də rəsmi ziyafətlərdə Azərbaycan dilində danışmış, ermənilərin Azərbaycan dilini bilmələri göstərir ki, Çuxursəd bəylərbeyiliyində zadəganların və əhəlinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etdiklərinə görə erməni ruhaniləri yerli hakimlərin qılığına girmək və xalq arasında hörmət qazanmaq məqsədilə nəcəburiyyət qarşısında Azərbaycan dilini öyrənir və bu dildə də yerli əhali ilə təmasda olurlar, heç də təsadüfi deyildir ki, dünya erməni dindarlarının mərkəzini “Eçmiədzin” – “Üç kilə” adlandırırlar, katolikos isə rəsmi sənədlərlə “müsəlmanlığa” xəlifə kimi qələmə verilirdi. Bu barədə “Matenadaran”da həddən artıq sənəd vardır.

İndi də əsil mətləbə qayıdaq: Nadir şahın ilkin tədbirlərindən biri də yaratdığı Azərbaycan vilayətinin ayrı-ayrı bölgələrinə və şəhərlərinə başçılar – xanlar, bəylərbeyilər təyin etmək oldu. Əslində Nadir şah bu tədbirə hələ taxta çıxmamışdan əvvəl əl atmışdı: Muğan qurultayı ərəfəsində Nadir Qulu xan Heratdan Muğana gələn, etibar etdiyi Pir Mahmud xanı İrəvan xanı və eyni zamanda bu bölgənin bəylərbeyi təyin etmişdi. Lakin Nadir Qulu xan qurultay öz işini bitirməyincə xanı öz yanında saxlayaraq İrəvana göndərmədi. Onun əvəzinə Nadir adı ilə Məhəmməd Rza bəy göndərildi. O, müvəqqəti olaraq İrəvan şəhəri və onun 9 mahaldan ibarət olan İrəvan bölgəsini idarə etdi¹.

Öz yaxın adamlarından yeni bəylərbeyilər, xanlar, kələntərlər təyin etməyinə baxmayaraq, Nadir şah onlara o qədər də etibar etmirdi. Odur ki, yeni şahın əmrilə hər bir şəhərdə dövlət mədaxilinə nəzarət etmək daha 3 nəfər məmura tapşırıldı. Birinci məmur mirzə – vəkil adlanırdı. Həmin şəxs adətən, zabidlərdən təyin edilirdi. Mirzə-vəkil digər iki məmurun fəaliyyətinə göz qoyur və şəxsən dövlət xəzinəsi üçün gəlirin toplanmasına nəzarət edirdi. Onun səlahiyyəti daha geniş idi, lazım gəldikdə o həm pul xərcləyər və həm də günahkarları mühakimə edə bilərdi. Lakin belə hərəkət etdikdə mirzə-vəkil digər iki məmurla hesablaşmalı idi.

İkinci məmur vəzir adlanırdı. O mahallardan yığılan vergiləri xüsusi dəftərə salır, məxarici qeydə alırdı. Üçüncü məmur olan Mustofi dövlətə aid olan bütün kənd və mülklərin siyahısını xüsusi şah sara-yının dəftəri adlanan siyahıya alır və onlardan toplanan gəlirə şəxsən nəzarət edirdi².

Hər bir əyalətə və şəhərə 3 nəfərdən ibarət nəzarətçi göndərməklə Nadir şah apardığı ardı-arası kəsilməyən müharibə və mübarizələrin xərcini ödəmək üçün dövlət gəlirinin mənisənilməsinin, vergi toplanarkən əyintilərə yol verilməsinin qarşısını almaq məqsədini güdürdü. Bu isə sözün əsil mənasında feodal istismarının daha da gücləndirilməsi demək idi. Təsədüfi deyildir ki, Nadir şah hakimiyyət başına gəldiyi gündən zəhmətkeş kütlələrin vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Müasirlərdən birinin yazısından məlum olur ki, həmin dövrdə: “Təkcə Muğanda deyil, hər yerdə: Təbrizdə də, Tuzaxda da,

¹ А.Кретаци. Повествование. Ереван, 1973, стр. 244.

² Yəni orada, 224-cü səhifədə redaktorun qeydi.

¹ А.Кретаци. Göstərilən əsəri, 1973, səh. 227-249.

² Yəni orada, səh. 247.

Gəncədə də, Qazaxda da, Loridə də, Gürcüstanda da, Sevan gölünün sahillərində də, Saxnudzorda da, Qafanda da, Naxçıvanda da, İrəvanda da çörək (buğda) tapılmırdı”¹. Bu vilayətlərdə buğdanın satış qiyməti o qədər baha idi ki, onu almaq mümkün olmurdu.

Əhalinin rifah halının gündən-günə pisləşməsinə baxmayaraq, Nadir şah toplanılan vergilərin say və miqdarı ilə kifayətlənmirdi. Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda və eləcə də İranda olmuş ingilis səyyahı və rəsmi nümayəndəsi Con Hanveyin yazısı bu baxımdan XVIII əsrin 30-cu və 40-cı illərində bütün Səfəvi dövlətinin rəiyyətləri üçün səciyyəvidir. O yazırdı: “Nadir Qulu quruda və dənizdə Türkiyənin əleyhinə ciddi şəkildə müharibəyə hazırlıq apararkən, İran hədsiz vergilərin ağırlığından inləyirdi.

Çox çətinliklə həddən artıq toplanılan vergilər xalqın ümidini qırılmışdı. Çoxları vergi toplayanların amansızlığı ucundan dağlara çəkilir... bəziləri isə ziyarət böhanəsi ilə Ərəbistana qaçırdılar”².

Nadir şahın İrəvan bölgəsindəki vergi siyasəti haqqında yazılan mənbələrin birində deyilir ki, şah hər il toplanılan vergiləri xüsusi siyahıya alır və onların miqdarını ildən-ilə artırır³.

Səbiq Çuxursəd bəylərbeyiliyinin orazisində yaşayan əhalinin acınacaqlı vəziyyətini mənşəcə erməni olan biri belə təsvir etmişdi: “Bu zaman xalq hədsiz olaraq var-yoxdan çıxmışdı. Valideynlər öz uşaqlarını satmaq məcburiyyətinə gəlmişdilər. Lakin müştəri tapılmırdı. Belə olduqda onlar arvadlarını, oğul və qızlarını atıb qütbət ölkələrə qaçırdılar. İstədim Nadir şahın törətdiyi bəd əməllərdən bunu da nəql edəm: o, bir xeyli erməni və türk⁴ oğlan və qızlarını qul edib satırdı... Bu həm xristian, həm də türklər üçün ağır imtahan oldu”⁵.

Həmin dövrdə tərtib olunmuş arxiv sənədlərindən birində yazılmışdır ki, təkcə rəiyyətlər deyil, hətta ali silkin nümayəndələri – feodallar da tələb olunan ağır vergiləri verməyə imkanları olmadığından dağlara çəkilibdilər⁶. Müasirin yazdığına görə, əsrin 40-cı illərinin

lap əvvəllərində bir sıra şəhərlərlə yanaşı, İrəvan şəhərində də kiçikdən böyüyə kimi demək olar ki, hamı üsyan edib dağlara qaçmışdı¹.

Ağır və dözülməz vergilərin məntiqi nəticəsi idi ki, dövlətin hər tərəfini silahlı üsyanlar bürüdü. Üsyanların yatırılmasında Nadir şah ilk növbədə yerlərdə öz adamlarından təyin etdiyi hakimlərə istinad edirdi. Səbiq Çuxursəd bəylərbeyiliyi ərazisində Nadir şah özünün vəzifə başında qoyduğu Pir Mahmud xandan istifadə edirdi. Nadir şah ilk çağlarda onun əli ilə çox yerlərdə üsyanların yatırılmasına nail oldu². Lakin ağır vergi sistemi hörümçək toru tək bütün ölkəni bürüdüyü kimi, feodal istismarına qarşı qalxan üsyanlar da bir o qədər qol-qanad açmaqda davam edirdi. Həmin dövrdə İran feodallarının zülmünə qarşı ən iri miqyaslı üsyan 1743-cü ildə Şirvanda baş verdi. Həmin üsyanı əfşar qoşunları 1743-cü ilin dekabrında amansızcasına yatırıdılarsa da³, başqa yerlərdə üsyanların ardı-arası kəsilmirdi. Əhalinin əfşar üsul-idarəsindən narazı olmasından istifadə edən və hakimiyyəti ələ almağa can atan ayrı-ayrı şəxslər özlərini Səfəvi sülaləsinin nümayəndəsi kimi qələmə verib, ətraflarına “yaxşı şah” axtaran kütlələrin toplanmasına nail olurdular. Belə yalançı şahzadələrdən biri də Səfi Mirzə adı ilə fəaliyyət göstərən Rəfsəncanlı⁴ Məhəmməd Əli idi⁵. O, İranda qərar tutmayıb Türkiyəyə köçmüş, burada “yalançı şahzadə” rolunu oynamaq kimi məsul bir missiyanı öhdəsinə götürmüş və böyük bir dəstə ilə İranın sərhədlərinə yaxınlaşmışdı.

Yalançı şahzadə Səfi Mirzənin tərəfdarları İrəvan bölgəsində də tapıldı. Şirvan üsyanından gözü qorxan Nadir şah çalışırdı ki, nəyin bahasına olursa olsun, Səfi Mirzəyə dövlətin sərhədini keçməyə mane olsun. Bu məqsədlə o, İrəvandan Qarsa qədər uzanan sərhəd boyunca dəstələr yerləşdirmiş, həmin bölgələrdəki elbəyləri tərəfinə çəkmək üçün onlara xələt göndərməklə bərabər, hamıya illik verginin yarısını güzəştə getmişdir⁶.

1744-cü ildə Nadir şahın qoşunları Səfi Mirzənin də hərəkətini yatırmağa nail oldular. Lakin nizami ordusunun öldə etdiyi qələbələr,

¹ A.Kretatsi. Göstərilən əsəri, səh. 263.

² C.Hanvey. Göstərilən əsəri, səh. 373 (*ingiliscə*).

³ S.Yerevantsi. Göstərilən əsəri, səh. 217.

⁴ Ermənilər başqa xalqlardan fərqli olaraq, müasir azərbaycanlıları tarix boyu “türk” adlandırmışlar.

⁵ L.X.Ter-Mkrtyçyanın əsərinə istinad edilmişdir, səh. 66.

⁶ RXSA. Rusiyanın İranla əlaqə fondu. 1942, V c., I hissə, vər. 44.

¹ RXSA. Rusiyanın İranla əlaqə fondu. 1942, 5 cild. I hissə, vər. 44.

² L.X.Ter-Mkrtyçyan. Göstərilən əsəri, səh. 66.

³ Şirvan üsyanı barədə ətraflı bax: F.M.Əliyev. Göstərilən əsəri, səh. 3.

⁴ Rəfsəncani kəndi Kirmanın şimal-qərbində yerləşir.

⁵ М.Арунова, К.Ашрафян. Государство Надир шаха. М., 1958, стр. 150.

⁶ RXSA. Rusiyanın İranla əlaqələri fondu. Siyahı 77/1, III sənəd, vər. 256.

heç də Nadir şah hökumətinə qarşı qalxan üsyan alovlarının söndürülməsi demək deyildi.

1746-1747-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda növbəti yalançı şah-zadələrdən biri olan Sam-Mirzə Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırdı. Bu zaman İrəvan bölgəsində də çaxnaşmalar başlanmışdı. Həmin dövrdə Azərbaycanda olmuş Rusiyanın İrandakı səfiri M.M.Qolitsin 1747-ci il martın 15-də Muğandan mərkəzə göndərdiyi məktubunda yazırdı: "...Hazırda İranın bir çox vilayətlərində və yerlərdə təhlükəli vəziyyət əmələ gəlmiş və böyük çaxnaşma başlanmışdı. Artıq Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və Tiflisdə hədsiz vergilərin və cərimələrin üzündən demək olar ki, bütün əhali – kiçikdən böyüyə kimi, hətta o şəhərin vəzifəli şəxsləri üsyan edib öz vərdövlətləri, mal-qaraları ilə dağlara çəkiliblər¹.

Üsyanları yatırıb, üsyan başçıları və üsyançıları cəzalandırmaq üçün tədbirlər hazırlayan Nadir şahın həyatına qəsd edildi: 1747-ci il mayın 9-da Nadir şah saray əyanları tərəfindən qətlə yetirildi.

Zəhmli şahın gözənilməz ölüm xəbəri ölkədəki hərə-mörcəliyin artmasına səbəb oldu. Sarayda taxt-tac uğrunda mübarizə gətirdiyi zaman, vaxtilə silah gücünə İrana təbə edilən ucqarlarda müstəqil feodal dövlətləri yarandı. Elə bu anda Cənubi Azərbaycanda Təbrizi ələ keçirən yalançı şahzadə Sam-Mirzə yeni yaranmış Azərbaycan xanlıqlarına müraciət edərək hakimlərdən onu vahid Azərbaycanın başçısı kimi tanımağı tələb etdi. Təbii ki, müstəqillik əldə edən yerli hakimlər yalnız rədd cavabı verə bilərdilər. Belə olduqda, Sam-Mirzə ayrı-ayrı şəhərlərdə xalq kütlələrinə müraciət etməyi və onlara apardıqları mübarizədə kömək etməklə "qara camaat" arasında nüfuz qazanmağa və beləliklə, tərəfdarlarının sayını artırmağı qərara aldı. Sam-Mirzə ilk növbədə Nadir şahın ölümündən sonra onun nümayəndəsi Pir Mahmud xana təbə olmaq istəməyən İrəvan əhalisinə kömək etməyi qəetdi və özünün silahlı dəstələri ilə İrəvan istiqamətində hərəkət etdi. Lakin o bilmədi ki, həmin dövrdə İrəvan şəhərində böyük çaxnaşma var idi. Məsələn burasındadır ki, İranda taxt-tac uğrunda mübarizə aparan namizədlərdən biri – Nadir şahın əmisi oğlu Əmir Aslan xan da ordu toplamaq məqsədilə əfşarların yaxın adamlarından olan Pir Mahmud xanın yanına gəlmişdi. İranda isə qeyd edildiyi kimi, yerli əhali Nadir şahın vəzifə başına gətirdiyi Pir Mahmud xanın əleyhinə qalxmışdı.

Sam-Mirzənin dəstələrinin İrəvan qalasına yaxınlaşması xəbərini eşidən Əmir Aslan xan tez şəhər əhalisini "sakitləşdirib", üsyançıları qarşıladı və darmadağın edib geri oturtdu. Bu hadisədən sonra Əmir Aslan xan yenidən şahlıq uğrunda mübarizəyə qoşuldu. İrəvan xanlığının taxtında oturmaq isə yenə də Pir Mahmuda nəsib oldu.

İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində uzun sürən İran hakimiyyətindən sonra müstəqil dövlət qurumu qazanan 20-yə yaxın xanlıqlardan biri idi. Tarixçi Həsə Abdullayevin sözləri ilə desək, "Azərbaycan xanlıqlarının yaranması prosesi onu əvvəlki dövrdən ayıran feodal münasibətləri inkişafının labüd dövrü idi"¹.

Həqiqətən də sabiq Çuxursəd ərazisində müstəqil İrəvan xanlığının yaranması ilə bu bölgədə yaşayan xalqların tarixində yeni səhifələr açıldı.

¹ RXSA. Rusiyanın İranla əlaqələri fondu. Siyahı 77/1, III sənəd, vər. 256.

¹ Г.Абдуллаев. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку, 1965.

İRƏVAN XANLIĞININ İCTİMAİ-İQTİSADI VƏZİYYƏTİ

İrəvan xanlığının siyasi tarixi kimi, ictimai-iqtisadi vəziyyəti də tədqiqatçılar tərəfindən bu günədək demək olar ki, işlənilməmişdir. Həmin məsələdən bəhs etməzdən əvvəl, bir qədər geriye nəzor salıb qeyd etməliyik ki, hələ XVII əsrin axırlarında İranda başlanmış həm siyasi və həm də iqtisadi böhran XVIII əsrin əvvəllərində daha da gərginləşmişdi. Nadir şahın silah gücünə yaratdığı dövlət parçalandıqdan sonra ölkədə mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmək, habelə taxt-tac və torpaq uğrunda qanlı feodal ara savaşı daha da şiddətlənmişdi. Bir-birini əvəz edən saray çevrilişləri mərkəzi hökuməti daha da zəiflətdi və vaxtilə İrana tabe edilmiş ölkələrin feodalları paytaxta tabe olmaqdan imtina etdilər və qısa bir müddət ərzində şah hakimiyyətinin hökmranlığından çıxdılar. Yaranmış belə bir şəraitdə Azərbaycan da uzun sürən İran hakimiyyətindən xilas oldu. Lakin həmin dövrdə Azərbaycan tarix səhnəsində vahid dövlət kimi deyil, müstəqil, lakin pərakəndə xanlıqlar şəklində çıxış etdi. Belə xanlıqlardan biri də İrəvan xanlığı idi. Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən bu xanlıq paytaxtı İrəvan şəhəri olmaqla, inzibati cəhətdən 15 mahala bölünürdü: 1) Qırxbulaq mahalı; 2) Zəngibasar mahalı; 3) Qarabasar mahalı; 4) Vedibasar mahalı; 5) Şərur mahalı; 6) Suran mahalı; 7) Dərək mahalı; 8) Saatlı mahalı; 9) Tala mahalı; 10) Seyidli-Axacılı mahalı; 11) Sərdarabad mahalı; 12) Qorpi mahalı; 13) Abran mahalı; 14) Dərəçiçək mahalı; 15) Göyçə mahalı¹.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mövcud olan başqa xanlıqlar kimi, İrəvan xanlığının da siyasi tarixi ardı-arası kəsilməyən feodal vuruşmaları, qanlı saray çevrilişləri və yadelli işğalçılara qarşı mübarizə ilə bağlıdır.

Bu işə minlərlə əhalinin məhv olunmasına, şəhər və kəndlərin dağıdılmasına, istehsal qüvvələrinin zəifləməsinə və istehsalın aşağı düşməsinə gətirib çıxarırdı.

¹ И.И. Шонен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, стр. 442-446.

Lakin bununla belə, mütəxəssislərin fikrincə, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda dövrün birinci yarısına nisbətən müəyyən təsərrüfat canlanması nəzərə çarpırdı. Azərbaycanın başqa xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da bu nisbi canlanma müşahidə olunurdu.

İrəvan xanlığının iqtisadiyyatında əsas yeri torpaq üzərində mülkiyyət təşkil edirdi. Ölkənin iqtisadiyyatının başlıca sahəsini heyvandarlıq və əkinçilik təşkil edirdi, XVIII əsrin ikinci yarısında başqa Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da aşağıdakı torpaq mülkiyyəti mövcud idi:

1. **Divani – dövlət torpaqları.** Qeyd etməliyik ki, XVIII əsrin ikinci yarısında bu torpaqlar əvvəllərdə olduğu kimi, bütövlükdə dövlət xəzinəsinin əlində deyildi. Bu dövrdə dövlət torpaqlarının xan və xan ailəsi üzvlərinin torpaq sahələri ilə qarışması və divan torpaqlarının hesabına xüsusiyyətçi torpaqların artması nəzərə çarpırdı. Bu torpaq mülkiyyəti xan və onun ailə üzvlərinin və yaxın qohumlarının varlanması üçün əsas mənbələrdən birinə çevrilmişdi.

2. **Xalisə torpaqları** – xanın ailə üzvlərinə məxsus torpaq sahələri.

3. **Mülk torpaqları** – iri bəylərə-mülkədarlara məxsus torpaq sahələri. Mülk torpaqları şəxsi mülkiyyət kimi satıla və başqa şəxsə bağışlana da bilərdi. Bu torpaq sahələri hüquqi cəhətdən, adətən nəsilən-nəslə keçirdi.

4. **Vəqf torpaqları** – dini ocaqlara – məscidlərə, pirlərə, kilsələrə aid torpaq sahələri.

5. **Camaat torpaqları** – bu torpaq sahələri əsasən kənd icmasına məxsus olurdu¹.

Yuxarıda adları çəkilən torpaq mülkiyyətlərinin özünəməxsus xüsusiyyəti vardı.

Divan torpaqları dövlətin gəlirinin özəyini təşkil etsə də, xanlar XVIII əsrin ikinci yarısında həmin torpaqları “səxavətlə” bu və ya digər xidmətinə görə, xüsusilə döyüş meydanlarında fərqlənənlərə bir növ bağışlayırdı. Belə torpaq sahələri “tiyul” adlanırdı. Tiyul torpağı almış şəxsin – tiyuldarın bu sahədən yalnız məhsul toplamaq hüququ vardı. Özü də “tiyul” daimi deyildi və nəsilən-nəslə də keçə

¹ И.П. Петрушевский. К вопросу об иммунитете в Азербайджане в XVII-XVIII вв. Исторический сборник, № 4, М.-Л., 1945, стр. 72.

bilmirdi. Tiyuldar əldə etdiyi məhsulun müəyyən hissəsini xəzinəyə verməli idi.

İrəvan xanlığında “vəqf” torpaqları başqa xanlıqlardan bir qədər fərqlənirdi. Bu xanlıqda onlarca məscidlə yanaşı, bir neçə kilə də var idi. Sayca az olmasına baxmayaraq, kilə torpaqlarında təsərrüfat geniş miqyasda aparılırdı. Bu sözləri “Üç kilə” – “Eçmiədzin” monastırına daha çox şamil etmək olar. Ermənilərin bu dini mərkəzinin qol-qanad açmasına adətən, həmin bölgədə daimi hakim olan azərbaycanlı feodallar şərait yaradırdılar. Ermənilərin dini feodallarına təsərrüfatla geniş məşğul olmaları üçün imkan yaradan müsəlmanlar, özləri də bunu dərk etmədən belə hərəkətləri ilə tarixən Azərbaycan ərazisində qüdrətli feodal erməni təsərrüfatının yaranması üçün zəmin yaradırdılar. Belə ki, Eçmiədzin monastır təsərrüfatı inkişaf edərək, XVIII əsrdə bir növ “dövlət daxilində dövlətə” çevrilmişdi. Xanlıqlar dövründə həmin monastırın 190 xalvar (375 hektar) torpaq sahəsi vardı ki, onun da hər il 103 xalvarı əkilib becərilirdi¹.

Bu geniş torpaq sahəsinin 40 xalvarında buğda, 10 xalvarında arpa, 15 xalvarında darı, 14 xalvarında çeltik, 3 xalvarında pambıq, 4 xalvarında kətan, 4 1/2 xalvarında pərinc (buğda növü), 5 xalvarında isə tərəvəz (çuğundur, noxud, koləm, soğan, sarımsaq, kök və s.) əkilirdi².

Geniş torpaq sahəsindən savayı Eçmiədzin monastırı ticarətlə də məşğul olurdu ki, buna da “vəqf” kimi müsəlman hakimləri mançilik törətmirdilər.

Məscidlərin nəzdində olan “vəqf” torpaqlarından alınan gəlir axundların, seyidlərin, mollaların, keşişlərin dolanacağına, həmçinin mədrəsələrin, mollaxanaların məxaricinə sərf edilirdi.

İrəvan xanlığında mövcud olan mülkiyyət formalarından biri də “camaat” torpağı idi. Belə torpaqlar əsasən, kənd icmasının ixtiyarında olurdu.

Xanlıqda mövcud olan torpaq mülkiyyət növlərinin hamısı, “camaat” torpaqları istisna olmaqla, feodalların ixtiyarında idi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, “camaat” torpaqlarının yalnız adı vardı. Çünki icmalara məxsus olan torpaqlar həm az və həm də becərilməyə qabil deyildi. Feodallar münbit torpaqları öz əllərinə keçirərək,

kəndlilərə əkin-biçin üçün yararsız olan dağlıq yerlərdə sahələr ayırırdılar. İrəvan xanlığında torpaq sarıdan korluq çəkən kəndlilər feodalların torpaqlarında işləməyə məcbur olurdular: onlar torpağı becərir, əkir, məhsulunu yığır, feodallar üçün odun qırır, onu lazımı yerlərə daşıyır və qış üçün ehtiyat hazırlayırdılar. Kəndlilər onlara verilən hər qarış torpağı təbiətlə mübarizə şəraitində becərməli olurdular.

XVIII əsr Azərbaycan tarixinin tədqiqatçılarından biri olan V.N.Leviatov yazır ki, maldarlar – elatlar bütün dövrlərdə oturaq həyat sürən əhali üçün bədbəxtçilik gətirirdilər. Belə ki, yaylağa gedərkən və yaylaqdan qayıdarkən elatlar yolların üstündə olan bağları və okinləri məhv edir və yeri gəldikdə kəndləri də talayırdılar. Maldarlar arasında oturaq əhaliyə nisbətən daha çox oğrular və talançılar əmələ gəlirdi ki, onlar da öz hərəkətləri ilə oturaq əhali içərisində qorxu və həyəcan yaradır, onlarda sabaha inam qoymurdular. Ona görə də bu hadisələr ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyətinə pis təsir edirdi.

İrəvan xanlığında feodal təsərrüfatının özünəməxsus səciyyəsinə iki müxtəlif iqtisadi forma – oturaq əkinçilik və yarımköçəri maldarlıq təşkil edirdi ki, bu da kəndlərdən çoxsaylı vergilərin alınmasına gətirib çıxarırdı.

İrəvan xanlığında kəndlilərdən alınan vergilərin sayı və miqdarı müxtəlif idi. Vergilərin müxtəlifliyi ilk növbədə iqlim şəraitindən və tez-tez baş verən feodal ara müharibələrinin vurduqları zərərdən də asılı idi. Məlum olduğu kimi, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın bütün xanlıqları çox ağır siyasi şəraitlə qarşılaşırdılar. Tez-tez baş verən hərbi yürüşlər, saray çevrilişləri kəndli təsərrüfatına ağır zərbə endirirdi. Belə bir şəraitdə feodallar istər-istəməz yaşayış mənbəyi olan kəndli əməyini qorumağa məcbur olurdular. Professor İ.P.Petruşevskinin göstərdiyi kimi... xanların əsas məqsədi ondan ibarət idi ki, yerli əhalini həddindən artıq həyəcanlandırmasın, feodal istismarını son həddə çatdırmasın və kəndliləri məlum olan patriarxal vəziyyətdə saxlasın. Xan bəzi hallarda kənd icmasının hüququnu və adətlərini, habelə yarımköçəri tayfaların hüquqlarını müdafiə etməyə çalışırdı.

İrəvan xanlığında da iki əsas sinif-feodal və kəndli sinfi mövcud idi. Məcəzi mənada iyerarxiya pilləkəninin ən yüksək zirvəsində xan, xandan sonra aşağıya doğru xanın vəziri və yaxud, baş mirzə adlanan şəxs, sonrakı pilləkəndə isə müxtəlif vəzifə daşıyan bəylər – divan bəyləri, sərkərdələr, əmirilər və bu kimi şəxslər durur-

¹ С.А.Егизаров. Очерки по истории учреждений в Закавказье, т. I. Сельская община. Казан, 1889.

² В.М.Арутюнян. Göstərilən əsəri, səh. 50.

dular. Feodal sinfinə, həmçinin ali ruhanilər, maldarlıqla məşğul olan, yarımoturaq həyat tərzini keçirən elatların – maldarların qəbilə başçıları – elbəyilər də daxil idilər. Elbəyilər bəzi hallarda müəyyən xidmətlərinə görə, adətən müharibələr vaxtı göstərdikləri igidliyə görə, xandan mükafat əvəzinə yarımoturaq və ya oturaq əhalisi olan torpaq sahəsi alır və beləliklə, özləri də bilavasitə əkinçiliklə məşğul olurdular. Elbəyilərin xanın qarşısında ümdə vəzifələri – müharibə zamanı tabeliklərində olan elatlarla birlikdə, silahlanmış halda hazır olmaqdan ibarət idi.

Ruhani təbəqəsi də iki qrupa bölünürdü: birinci – şeyx-ül-islam, müctəhid, axund, seyidlər; ikinci – ruhanilər (adi mollalar, mədrəsədə və mollaxanada dərs deyən və məhəllə mollaları).

Bir qayda olaraq, feodalların hamısı vergi və mükəlləfiyyətdən azad idilər. Kəndli sinfini əsas etibarilə rəiyyət, rəncbər və elatlar təşkil edirdilər ki, onlar da qoyulan vergiləri məcburi ödəməli və mütləq mükəlləfiyyət daşımalı idilər.

Kəndli sinfinin özəyini təşkil edən rəiyyətlər kənd icması tərəfindən ayrılmış torpağı becərir və əldə etdikləri məhsulun $\frac{1}{10}$ -dən $\frac{1}{5}$ hissəsinə qədərini rentə şəklində feodala verirdilər. Bəzi rəiyyətlər öz torpaqları yararsız olduğundan və suvarma cəhətdən korluq çəkdiyinə görə feodaldan daha ağır şərtlərlə sahə icarəyə götürür və əldə etdikləri məhsulun $\frac{1}{2}$ -dən üç hissəsinə qədərini feodala verməyə məcbur olurdular.

Rəiyyətlər nəinki torpaqların becərilməsi ilə məşğul olur, həm də feodal torpaqlarında bir sıra tikinti işləri görürdülər. Rəiyyətlərin vəziyyəti həm də ona görə ağırlaşır ki, feodaldan aldıkları əmək alətləri, toxum və s. üçün əldə etdiyi məhsulun müəyyən hissəsini də feodala verməli olurdular.

Kəndlilərə becərdikləri feodal torpaqlarını atıb başqa yerlərə getməyə hüquqi cəhətdən icazə verilirdi. Lakin təcrübədə çox nadir hallarda bu cür köçmə əməliyyatı baş tuturdu. Belə hallarda onlar bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırdılar ki, bu da rəiyyətlərin könüllü şəkildə köçmələrinə imkan vermirdi; köçməzdən əvvəl rəiyyət öhdəsinə düşən bütün işləri başa çatdırmalı, torpaqla bağlı olan bütün mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idi. Rəiyyət başqa bir yerə köçəcəyi barədə neçə ay əvvəl feodala xəbər verməli, öz borclarını və vergiləri vaxtında ödəməli idi. Göründüyü kimi, rəiyyətlərin feodal torpaqlarından köçmələri bir sıra ciddi çətinliklərlə qarşılaşırdı.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, kəndlilərin şəxsi azadlığı nəzərdə tutulsa da, əslində onlar feodal torpağında təhkim olunmuş kimi idilər. Kəndlilərin hüquqi cəhətdən torpağa təhkim olunmaları rəsmi sənədlərdə öz əksini tapmasa da, əslində feodalların özləri rəiyyətlərin müqəddəratını həll edirdilər. Bəzi hallarda torpaqlarla birlikdə rəiyyətlər də başqa feodalların ixtiyarına verildir.

Rəncbər qrupuna məxsus olan kəndlilər daha ağır vəziyyətdə yaşayırdılar. Nə torpağı, nə də əmək aləti olmayan rəncbər xan, sultan, məlik, bəy və digər feodalların torpaqlarında işləyir və əldə edilmiş məhsulun, adətən, $\frac{1}{3}$ hissəsini alırdılar.

Rəncbərlərin əməyindən nisbətən ağır işlərdə – çəltiklə, pambıqçılıqla və ipəkçiliklə bağlı işlərdə istifadə edilirdi. Rəncbərlər üzərində feodal hüququ heç nə ilə məhdudlaşdırılmırdı. Belə ki, feodal rəiyyətdən fərqli olaraq rəncbəri torpaqla birlikdə istədiyi adamlara həmişəlik verə də bilərdi. Bəzən vəzifə sahibləri xidmətdən getdikdən sonra onun ixtiyarında olan rəncbər və həmin vəzifəyə yeni təyin edilmiş şəxsə verildir.

Rəncbərlər müxtəlif vergiləri verməklə yanaşı, həm də torpağı şumlamalı, məhsulu yığmalı, çəltik plantasiyalarını becərməli, çəltikləri artırmalı, təsərrüfat üçün lazım olan ağac məmulatları, habelə odun gətirməli və kənd təsərrüfatı məhsullarını lazım olan yerə çatdırmalı idilər.

Kəndlilər bu cür çətinliklər qarşısında qaldıqları üçün bəzən başqa yerlərə qaçmağa məcbur olurdular. Rəncbərlərin sırası bir çox amillərə görə çoxalır. Bəzi hallarda açığa məruz qalan və iflasa uğrayan rəiyyət məcbur olurdu ki, özünün kiçik torpaq sahəsini satsın. Beləliklə də, vaxtilə rəiyyət hesab olunan kəndli rəncbərə çevrilirdi. Bəzən başqa ölkələrdən və xanlıqlardan qaçqın kəndlilər də rəncbərə çevrilirdilər¹.

Xanlar məmnuniyyətlə qonşu xanlıqlardan gələn qaçqınları qəbul edir, sonradan isə onlardan ən ağır işlərdə istifadə edərək, üzərlərində nəzarəti artırır. Son dərəcə az gəlir əldə edən rəncbərlər öz ailələrini yaşada bilmir və yaranmış ağır şəraitdən yaxalarını qurtarmaq üçün yeganə vasitəni qaçmaqda görürdülər².

¹ İ.P. Petruşevski. Göstərilən əsəri, səh. 13.

² Gürcüstan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxiv, fond 3, iş 52, vər. 10.

Kəndlilərin öz doğma yurdlarını qoyub qaçmaları sinfi mübarizənin passiv formalarından biri idi. Belə hallar tez-tez baş verirdi, çünki feodallar qaçqın kəndlilərin öz yerlərinə geri qaytarılmaları haqqında biri-biri ilə razılaşırdılar¹.

Kəndlilərin digər qrupu olan elatların vəziyyəti heç də rəncbərlərdən fərqlənmirdi. Onlar da rəiyyətlər və rəncbərlər kimi müəyyən vergi verməli və bir sıra mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idilər.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, xanlığın təbəələri xəzinə üçün tələb olunan vergiləri məcburi verməli və hər cür mükəlləfiyyəti daşımalı idilər. Vergi və mükəlləfiyyətlər kəndlilər kimi, şəhər əhalisinə də aid idi. İrəvan xanlığının siyasi tarixi Azərbaycanın digər xanlıqlarından müəyyən qədər fərqli olduğundan bununla əlaqədar olaraq vergi toplamaq üsulu da fərqlənirdi. Bu xanlıq 1797-ci ildən etibarən müstəqilliyini itirmiş və 1828-ci ilə kimi İrəvan xanlığında İran hakimiyyəti bərpə olmuşdur. Odur ki, burada həmin dövrdə vergilər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi deyil, mərkəzdən gələn əmrlər əsasında aparılırdı.

İrəvan xanlığında vergilər əhalidən həm məhsulla, həm də pul ilə alınır. Pul ilə toplanan vergilər iki qrupa bölünürdü: vasitəsiz və vasitəli.

Vasitəsiz vergilər ildə bir dəfə taxılçılardan, şəhər əhalisindən, elatlardan, "Üç kilə" ("Eçmiedzin") monastırından alınır².

Xanlıqlar dövründə pul ilə toplanan vergilərin miqdarı barədə hələlik heç bir sənəd əldə edilməmişdir. Lakin İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çar Rusiyası xanlıqlar dövründə nə kimi vergi sisteminin, qayda-qanunun mövcud olması ilə maraqlanmış və öz məmurlarına bu yerlərin statistik təsvirini tərtib etməyi tapşırırmışdır. Beləliklə, rusdillə tarixi ədəbiyyatda başqa xanlıqlarla yanaşı, İrəvan xanlığı haqqında da yazılar işıq üzə çıxmışdır.

Bəzi yazılardan biri İ.Şopenin əsəridir ki, İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildiyi ilk çağlarda tərtib edilməyə başlamış və 1831-ci ildə tamamlanmışdır. Həmin əsərdə olan məlumatlar əsasən İrəvan xanlığının əhalisi vergi vermək siyahısında səkkiz qrupa – cəmiyyətə bölünmüşdür:

Birinci cəmiyyətə daxil olanlar:

- a) Müsəlmanlar cəmiyyəti – şahın xəzinəsinə 1200;
- b) Erməni cəmiyyəti – 2 440 tümən;
- c) Qaraçılar 30 tümən vergi verməli idilər.

Göründüyü kimi, müsəlmanlar, daha doğrusu, azərbaycanlılar İrəvan xanlığında əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdilər.

İkinci cəmiyyətə "Üç kilə" monastırı aid idi. Şahzadə Abbas Mirzənin sərəncamı ilə bu dini müəssisə hər cür vergidən azad edilərsə də, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanı – sərdar Hüseyn xan erməni dindarlarını ildə 400 tümən vergi verməyə məcbur edirdi.

Üçüncü cəmiyyətə İ.Şopen Maku xanlığından pulla toplanan vergilər daxil olmuşdur. Çox güman ki, İran hakimiyyəti illərində Abbas Mirzə Maku xanlığını İrəvan xanlığına qatmış və ümumi idarəni İrəvan xanı sərdar Hüseyn xana həvalə etmişdir. Maku xanı Əli xana tiyul hüququ əsasında ona verilən Ərəblinski, Qara Həsənli və Diadin kəndləri, habelə Şərur mahalından İrəvan xanlığı ildə 300 tümən verməli idi.

Dördüncü cəmiyyətə elatlar aid edilmişdir:

- a) Azərbaycanlı elatlardan

 Böyük çoban – qara elatları – 350 tümən

 Sər – 150 tümən

 Dəmirçili – 50 tümən

 Korimbəyli – 130 tümən

 Qafarlı – 200 tümən

 Şıxlar – 100 tümən

 Milli – 300 tümən

 Qaraçarlı – 300 tümən

 Əlikənli – 300 tümən

 Seyidli – 200 tümən

 Ağsaxlı – 240 tümən

 Ayrımlar – 1040 tümən

- b) Kürd ailələrini təşkil edən

 Zömlan ailəsi – 400 tümən

 Cal-Əli ailəsi – 267 tümən

 Sakentli ailəsi – 219 tümən

 İsa ağanın tabeliyində olan kürd ailələri – 174 tümən

 Xali-xanlı ailəsi – 280 tümən

¹ Акты Кавказской Археографической Комиссии (bundan sonra – АКАК), т. III, док. 1081, стр. 726.

² В.М.Арутюнян. Göstərilən əsəri, 1940.

Qızılbaş uşağı kürdləri – 127 түмән

Misir kəndli kürdləri – 151 түмән

Şərrur qaraçı kürdləri – 10 түмән.

Bəşinci cəmiyyətə əhalinin binaçı adlanan, vergi verən qismi daxil edilmişdir (binaçı – bina sözündən olub maddi cəhətdən binası – bünövrəsi olan ailələrdən alınır). Yeri gəlmişkən qeyd etməliyəm ki, bu vergi barədə başqa tarixi ədəbiyyatda hələlik məlumat əldə edilməmişdir.

İran tərəfindən İrəvan xanlığına hakim təyin edilmiş sərdar Hüseyn xan binaçı pullarını ən yaxın iki nəfər köməkçisi vasitəsilə toplayırdı. Bununla belə, sərdar Hüseyn xan özü şəxsən hər bir kəndin vəziyyəti, torpağın münbitliyi, suya olan ehtiyacı ilə maraqlanmış və beləliklə də, kəndlərdə binaçı vergisini verməyə qadir olan həyətləri müəyyən etmişdir.

Binaçı vergisi icbari olsa da, bəzən quraqlıq düşdükdə və yaxud dolu yağdıqda, əkin sahələrinə çeyirtkə üz verdikdə və çay daşqını əkin sahələrini basdıqda rəiyyətlərdən binaçı vergisi alınmırdı. Lakin vəziyyət bir qədər düzəldikdə və əhalinin maddi-rifah halı yaxşılaşdıqda sərdar bu verginin məbləğini də bilirdi. Elə hallar olurdu ki, bu və ya digər təqsir üzündən kənd əhalisini cəzalandırmaq əvəzinə sərdar binaçı vergisinin miqdarını əvvəlkinə nisbətən xeyli artırır. Bəzi məhəllələrdə əhali binaçıdan azad edilirdi. Məs.: Şərrurda əhali əldə edilən məhsulu sərdarla tən yarı bölüşdürdüyünə görə binaçı vergisini bir daha vermirdi.

Sonuncu İrəvan xanı sərdar Hüseyn xan bəzi hallarda başqa xanlıqlardan olan qaçqın kəndlilər üçün öz torpaqlarında işləmək məqsədilə şərait yaradır, onlara əkin istehsal alətləri və qoşqu heyvanları verməklə müəyyən vaxt onları vergidən azad edirdi. Sonralar xüsusi vergi siyahısına daxil edilərək həmin kəndlilərdən tələb olunan vergilər toplanılırdı.

İrəvan xanlığında binaçı vergisi verən kəndlilər iki qismə bölünürdülər: bəhrəkərlər və yarımkərlər.

Bəhrəkərlər sərdarın xəzinəsinə ildə 10 түмән məbləğində binaçı verməli idilər. Yarımkərlər isə 3 түмән binaçı verməklə kifayətlənirdilər. Ermənilər azərbaycanlılardan fərqli olaraq sərdarın xəzinəsinə daha çox məbləğdə binaçı verməli idilər.

Altıncı cəmiyyətə pul ilə ödənilən “hədiyyələr” daxil edilmişdi. Bütün Şərqlə ələmində olduğu kimi, İrəvan xanlığında da bu vergi iki qismə bölünürdü: peşkəş və rüşvət. Peşkəş hörmət naminə və ya

digər şəxsə verilirdi. Rüşvət isə müəyyən məqsədə çatmaq məqsədi ilə vəzifəli şəxslərə “hədiyyə” adı altında verilirdi.

Peşkəş adətən, bayram günləri, xüsusilə Novruz bayramı zamanı təqdim olunardı. İrəvan xanı sərdar Hüseyn xan əhalidən aşağıdakı qaydada peşkəş alırdı:

Maku hakimi Əli xan – 200 түмән

Eçmiədzin monastırı – 150 түмән

İrəvan əhalisi:

Azərbaycanlılar – 70 түмән

Ermənilər – 30 түмən

Zəngibasar və Qırxbulaq məhəllələrindən azərbaycanlılar – 70 түмән

Ermənilər – 18 түмən

Qarnibasar və Vedibasar məhəllələrindən – 70 түмən

Şərrur məhəllindən – 70 түмən

Sərdar məhəllindən – 42 түмən

Yuxarıda qeyd edilən peşkəşdən savayı İrəvan əhli sərdara ildə 60 ədəd kəllə qənd verməli idi. Şərrur əhalisi bəzən pul vergisini buğda və çeltiklə əvəz edirdi.

Dərəkənd və Saath məhəllələrinin ağsaqqalları ildə sərdara dəyəri 20 түмən olan dayça verməli idilər.

Yeddinci cəmiyyətə ermənilərin üzüm bağları daxil edilmişdi. Şəriət qanunlarına görə müsəlmanlara spirtli içkiləri hazırlamaq və içmək qadağan edilmişdisə, sərdar Hüseyn xan və onun yaxın adamları xudmani məclislərdə şərabdan imtina etmirdilər. Lakin buna baxmayaraq xarici və daxili bazarda böyük gəlir əldə edən şərab hazırlayan ermənilərdən sərdar lazımı vergiləri toplayırdı.

Qırxbulaq məhəlləsinin Çalmaqçı kəndinin üzüm sahələrindən 150 түмən, Kanaqzir kəndindən 100 түмən, Qızılqala kəndindən 90 түмən, Zəngibasar məhəlləsinin Şirabad kəndindən 100 түмən, Qarnibasar məhəlləsinin Aştarak kəndindən isə 240 түмən vergi toplanılırdı.

Üzüm bağları olan azərbaycanlılardan şərab hazırlamadıqlarına görə vergi də alınmırdı.

Səkkizinci cəmiyyətə pul ilə toplanılan müxtəlif vergilər daxil edilmişdi: həmin vergi əsas etibarilə xanın məmurlarının xeyrinə toplanılırdı. Bu silsiləyə xanın yaxın adamları daxil idilər – mirzələr, məhəl bəyləri – rəislər və mirablar.

Suya və suvarmaya böyük ehtiyac olduğundan mirablar nəqd puldan savayı, həmçinin süni suvarmadan istifadə edən kəndlilərdən müəyyən miqdarda buğda, arpa və pambıq da alırdılar.

İrəvan xanlığında kəndlərdə vergi toplayan məmurların xeyrinə olaraq əhalidən xüsusi olaraq "Qulluq pulu" və yaxud "qulluğu" adı ilə xüsusi vergi toplanılırdı.

Kənd əhlindən fərqli olaraq şəhərlilər "keşikçi pulu" adı ilə xüsusi vergi verirdilər ki, keşikçilər onların gecə və gündüz əmin-amanlıqlarını təmin etsinlər.

İrəvan xanlığından pul ilə toplanılan vergilərdən biri də "rahdarı" gömrüyü idi. Bu vergi haqqında bir qədər aşağıda bəhs olunacaq.

Torpaqla əlaqədar vergilər. Belə vergilər buğda ilə ölçülürdü. İrəvan xanlığında da bu vergi Naxçıvan xanlığında olduğu kimi, "bəhrə" adlanırdı. Taxılçılıqla məşğul olan rəiyyələr üçün "bəhrə" məcburi vergi idi. Hər il məhsul yığıldıqdan sonra xan nökrələrini kəndlərə göndərirdi ki, taxılın miqdarını müəyyənləşdirdinsinlər. Heç kimin ixtiyarı yox idi ki, xanın icazəsi olmadan məhsula sahib çıxsın. Taxılın miqdarı müəyyənləşdirildikdən sonra məhsul aşağıdakı qaydada bölüşdürülürdü: xəzinə torpaqlarından toplanmış məhsulun hər 10 hissəsindən 3,5 hissəsi xanın, qalanı isə torpağı becərənlərin idi. Mülkədar torpaqlarından isə toplanmış məhsulun 1,5 hissəsi mülkədarın, iki hissəsi xəzinənin, qalanı isə torpağı becərənənin payına düşürdü. "Bəhrə"nin iki hissəsi buğda ilə, bir hissəsi isə arpa ilə ödənilirdi.

Natura halında toplanılan verginin miqdarı bəzən vergi toplayan məmurların özbaşınalığı nəticəsində artırılırdı.

Mal-qaraya görə toplanılan vergi (gümüş pulla)

Camış üçün – 1 manat

İnek üçün – 50 qəpik

Ulaq üçün – 50 qəpik

Dişi ulaq üçün – 1 man. 20 qəpik

Yük daşıyan at üçün – 2 man. 20 qəpik

Dişi at üçün – 1 manat

Minik atları heç bir gəlir gətirmədiyindən sahibi vergidən azad olmurdu. Taxılın ekilib becərilməsində öküz və kəllər üçün də vergi alınmırdı.

Qoyun sürüsü saxlayanlar hər baş qoyun üçün bir "pənəhabadi" və yaxud 20 qəpik gümüş pul verməli idi¹.

İqtisadiyyatının əsas sahəsini maldarlıq təşkil edən xanlıqlarda maldarlar heyvanlarını dövlətə məxsus çəmənliklərdə otardıqları üçün xəzinəyə "çöpbaşı" adlanan xüsusi vergi verirdilər. Ondan eyni zamanda "çobanbəyi" vergisi də toplanılırdı. Bundan başqa maldarlar xana yağ, yun və başqa məhsullar da verməli idilər. Mənbələrin birində bu barədə oxuyuruq "...maldarlardan alınan vergilərdən başqa, sərdar öz mal-qarasını saxlamaq üçün də elatlardan yem alırdı..."². Bundan əlavə, hər bir elatdan ildə sağılan bir baş qoyuna görə yarım batman yağ, sağılan və sağılmayan qoyunlara görə isə yun alırdılar. Göründüyü kimi, kəndlilərdən pul ilə vergi toplanılsa da, vergini pul ilə əsasən, şəhər əhalisi verməli idi.

Şəhərlilər aşağıdakı maddələr üzrə də xəzinəyə pul verməli idi:

1. **Mancanaq pulu** – bu vergi dəzgahlarda ipək toxuyan hər bir sənətkardan alınır.

2. **Toxucu pulu** – bütün il boyu toxuculuqla məşğul olan sənətkarlar yanaşı, qış mövsümündə əkin sahələrində işləməyən və sənətkarlıqla, xüsusilə toxuculuqla məşğul olan kəndlilər də xəzinəyə vergi verməli idilər.

3. **Bağpulu** – həmin vergini şəhərdə və şəhər həndəverində bağlayan şəhərlilər verirdilər.

4. **Bayramlıq** – xüsusilə, Novruz və Qurban bayramları zamanı həm şəhər, həm də kənd əhalisindən alınır.

5. **Toyxərçi** – həmin vergi həm xanın, həm də rəiyyətin evində toy olarkən xəzinəyə verilir.

6. **Dəyirmanpulu** – bu vergini şəhər və kənd əhalisi dəyirmanlardan istifadə etdiyi üçün verməli idi.

7. Hamamdan, karvansaradan və dükən binalarından istifadə etmək üçün də müəyyən vergi ödənilirdi.

8. Tacirlər və sənətkarlar xəzinəyə ildə təqribən 400 tuman vergi verməli olurdular.

Rəiyyələr qeyd edilən vergilərlə yanaşı, müəyyən mükəlləfiyyət də daşımalı idi. Mükəlləfiyyət iki şəkildə olurdu – "biyar" və "əvariz".

¹ Şuşada kəsilmiş pul vahidi "pənəhabadi" bütün xanlıqlarda işlədilir.

² İ.İ.Şopen. Göstərilən əsəri, səh. 1127.

Kənd təsərrüfatı vergiləri kəndlilərin iqtisadi vəziyyətini xeyli ağırlaşdırırdı. Xarici işğalçıların və feodal ara müharibələrinin təsərrüfatı vurduğu ziyanlara baxmayaraq xanın vergiyığanları, dargalar və digər məmurlar rəiyyətlərdən vergini qamçı gücü ilə alırdılar. Lakin kəndlilər, yaşamaq xatirinə ağır işgəncələrə dözüür, yeganə yaşayış mənbəyi olan torpaqdan ayrılma bilmirdilər. XVII əsrin axırında rübündə kəndlilərin ağır vəziyyətinin şahidi olmuş soyyah Marşall Fon Biberşteyn yazırdı: "Aramsız müharibələr və əhalinin narahatlığı əkinçiliyə mənfi təsir göstərsə də, kəndlilər torpaqları becərməyə məcbur olurdular"¹.

Kəndlilər həm əkin, həm də məhsul yığımı zamanı bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırdılar; onları hər an xaricdən təhlükə gözləyirdi. Bəzən hazır məhsul xarici işğalçılara qismət olurdu. Daim gedən müharibələr və soyğunçuluq kəndliləri həmişə üstlərində xəncər, yaxınlıqda isə silah saxlamağa vadar edirdi.

Xanlığın relyefi ilə bağlı olaraq kəndlilər torpağı işlərkən cüt və kotandan istifadə edirdilər. Cütə bir və ya iki öküz qoşaraq nisbətən yumşaq yerləri, kotanla isə daşlıq yerləri şumlayırdılar. Torpağın suvarılmasına gəldikdə qeyd etməliyik ki, yalnız düzən olmayan yerlərdə kiçik kanallar – arxlar çəkilirdi.

Ucuz və asan başa gəlidiyi üçün kəndlilər tədricən əkinçilikdə cütdən istifadə etməyə başladılar. Lakin bu kəndlilərin hamısına nəsib olmurdu. Dağlıq hissədə cütdən və işlək heyvanlardan istifadə etmək mümkün deyildi. Ona görə də kəndlilər yamaclarda torpağı daha primitiv alətlərlə – kərki və bellə şumlayırdılar. Dağ yerlərində, əsasən, dəmyə ekirdilər. İrəvan xanlığının dağlıq yerlərində az miqdarda kətan becərilirdi. Kətandan təkcə yağ alınmırdı, ondan həmçinin toxuculuqda da istifadə olunurdu.

İrəvan xanlığında kənd təsərrüfatının əsas sahəsini taxılçılıq təşkil edirdi. Taxılçılıqla demək olar ki, əhalinin əksəriyyəti məşğul olurdu. Hətta bəzən maldarlar da öz şəxsi istifadələri üçün taxıl ekirdilər.

İrəvan xanlığında yazlıq və payızlıq taxıl ekilirdi. Payız ekini sentyabr ayında başlayır, Novruz bayramından yüz gün keçdikdən sonra təqribən iyun ayının ortalarında yığılırdı. Yazlıq buğda isə mart ayının axırında ekilir, payızlıq taxıldan iki həftə sonra yığılırdı. Rusiya tərəfindən işğal edilməzdən əvvəl İrəvan xanlığında yığılan taxıl təqribən 10 min xalvara bərabər idi.

Kənd təsərrüfatı sahəsində İrəvan xanlığı əhalisinin əsas məşğuliyyətlərindən biri də bağçılıq idi. Bağçılığın əsasını meyvəçilik və üzümçülük təşkil edirdi. İrəvan xanlığının kəndlilərinin iqtisadi həyatında bostançılığın da özünəməxsus yeri var idi.

Əhali ipəkçiliklə də məşğul olurdu. Xanlığın düzənlik yerlərindəki kəndlilərdə tut ağaclarının cərgəsi genişləndirilirdi ki, onlarla da ipək qurdları yemlənilirdi.

Dağlıq yerlərdə yaşayan əhali maldarlıqla məşğul olurdu. Varlı maldarların iki yüzə qədər iribuynuzlu mal-qarası, on və yaxud daha çox atı olurdu. İrəvan xanlığının düzən orazilərində təbii otlar olmadığından əhali süni biçənəklər yaratmağa çalışırdı. Şumlanmış sahələrdə xüsusilə ot-yonca ekilirdi. Yonca atlar üçün ən yaxşı yem sayılırdı.

Öküzlərdən və kəllərdən torpağın şumlanmasında və qoşqu məqsədi ilə, atlardan və qatırlardan isə minik vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Göründüyü kimi, İrəvan xanlığının iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı mühüm yer tuturdu. Təsərrüfatda əsas rol əkinçilik və maldarlıq oynayır. Lakin bu, heç də sənətkarlığın və ticarətin əhəmiyyətini azaltmırdı.

Sənətkarlıq və ticarət haqqında danışmadan əvvəl xanlığın əsas şəhəri olan İrəvan haqqında məlumat verməyi lazım bilirik. Bu şəhər təkcə Şərqi Mənbələrində deyil, eyni zamanda orta əsr rus arxiv sənədlərində də çox zaman "Rəvan" adlandırılırdı. Bu da təsadüfi deyildi. Şəhər XVI əsrin əvvəllərində dağlarla əhatə olunmuş rəvan yerdə – düzənlikdə salındığı üçün "Rəvan" adlandırılmışdır. Məlum olduğu kimi, həmin bölgədə yaşayan azərbaycanlılar "r" hərfinin əvvəlinə "i" hərfi əlavə edirlər. Məsələn, Rza – İrza, rahat – irahət, "rəhmin gəlsin" "irəhmin gəlsin" və s. "Rəvan" sözünün əvvəlinə "i" hərfi əlavə olunaraq "İrəvan" adı əmələ gəlmişdir. Sonralar ermənilər azərbaycanca səslənməsin deyərək, bu adı "Yerevan" və yaxud "Erivan" çağırmışlar. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, erməni alimlərinin Şərqi – müsəlman adlarını "erməniləşdirmələri" onlarda bir peşə olmuşdur.

XVIII əsrin birinci yarısında İrəvan şəhəri Osmanlı əsgərləri tərəfindən zəbt edilmişdir. Osmanlılar 1723-cü ildən 1735-ci ilə qədər şəhəri öz əllərində saxlamışlar. 1735-ci ildə İrəvan qalası Nadir şahın sərbazları tərəfindən zəbt olunarkən qarətə məruz qalmışdır. İran qoşunları ermənilərin "Məkkə"si sayılan "Üç kilə" monastırına katoliklərdən "hədiyyə" almış Nadir şahın göstərişinə əsasən toxunmağa cürət etməmişdilər.

¹ AMEA-nın Tarix İnstitutunun Elmi arxiv, sənəd 467, sah. 36.

İrəvan şəhəri 1795-ci ildə İran hökmdarı Ağa Məhəmməd xanın qoşunları, 1827-ci ildə isə rus qoşunları tərəfindən işğal olunmuşdu.

Xanlıqlar dövründə mərkəz şəhər olan İrəvan yaşıllıqlara qərq olunmuşdu. Qalanın ətrafında Şərq üslubunda ucaldılmış dairəvi hasarın uzunluğu 28 verstə bərabər idi. Qala divarı Zəngiçay körpüsü, Dəmirbulaq məhəlləsi, Abbasdarı, Köşəli, Abaqayat, Qarabağ, Zəkə-qala adlanan yerlərdən keçərək Zəngi çayı tərəfə dönüb bir dairə yaradırdı. Qala daxilindəki sahənin əsas hissəsini bağlar təşkil edirdi. İrəvan qalası inzibati cəhətdən üç məhəlləyə bölünürdü: Şəhər məhəlləsi, Topbaşı məhəlləsi və Dəmirbulaq məhəlləsi. Şəhər məhəlləsi ən geniş sahəni tuturdu. Topbaşı məhəlləsi qalanın qərb, Dəmirbulaq məhəlləsi isə cənub-qərb hissələrini əhatə edirdi. İrəvan su cəhətdən təminatına görə Azərbaycanın digər şəhərlərindən fərqlənirdi. Şirin sulu Qırxbulaq çayı Abbasdərə, Şəhər, Dəmir bulağı və Xosrovabad adlanan sahələrdəki bağları suvararaq Zəngi çayına axırdı.

İlk baxışda İrəvan qalası nəzərəcəpəcaq heç bir təsir bağışlamırdı. Bu şəhərin xarici görünüşü adi Şərq şəhərlərindən fərqlənmirdi. Burada da küçələr dar və əyri-üyrü idi. Qala daxilindəki evlər hasarlarla əhatə olunurdu. Şəhərin mərkəzindən axan çaydan həyətlərə su çəkilmişdi. Həyətlər əsasən, ev və həyətyanı bağlardan ibarət idi. Evlərin pəncərələri hündürdə tikilirdi ki, içəriyə baxan olmasın və həmçinin otaqdan küçəni, bayırı görə bilməsinlər, qonşuluqda ev də olmasın.

İrəvan şəhərində 8 məscid müsəlmanlara xidmət edirdi. Şəhərdə ictimai müəssisələr az idi. Hər bir məscidin öz məktəbi var idi. Hüseyn Əli xan məscidində 200 şagird təhsil alırdı.

İrəvanda Şəhər və Topbaşı məhəllələri arasında bazar yerləşirdi. Burada karvansara, tacir və sənətkar dükənləri də var idi. Ümumiyyətlə, qala daxilində yeddi karvansara mövcud idi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi və siyasi pərakəndəlik İrəvan şəhərinin də inkişafına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bu təsir o qədər böyük olmuşdu ki, şəhər rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən (1827) sonra da uzun müddət öz simasını dəyişdirə bilməmiş, feodal şəhəri olaraq qalmışdı. Öyrəndiyimiz dövrdə şəhər möhtəşəm bina və abidələri ilə fərqlənmirdi. "Xan sarayı"ndan başqa, demək olar ki, burada evlərin əksəriyyəti birmərtəbəli, damları isə yastı idi. Şəhər evlərinin çoxu daş və palçıqla hörülmüş hündür hasarlarla əhatə olunmuşdu¹.

1795-ci ildə İran hökmdarı Ağa Məhəmməd xanın Azərbaycana birinci yürüşü zamanı irəvanlılar düşməne ciddi müqavimət göstərə bilməmişdilər. Sərbazlar şəhəri dağıdaraq əhalinin bir qismini İrana köçürmüşdülər. Bu hadisədən sonra İrəvan əhalisinin sayı kəskin şəkildə azalmışdı. Birinci və ikinci Rusiya – İran müharibələri dövründə də şəhər güclü dağıntıya məruz qalmışdı. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, XVII əsrin axırlarına nisbətən XIX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində cəmi bir neçə yüz ev var idi. İ.Şopen şəhərin xarici görünüşünü obrazlı şəkildə ifadə edərək yazmışdır: "Buranın görünüşü qəddarlıqla zəbt olunmuş şəhəri xatırladır. Şəhərdəki dəhşətli dağıntılar nəticəsində uçurulmuş evlər, ensiz dar küçələr cəhənnəmi andırır. Bəzi yerlərdə palçıqdan hörülmüş divarların qalıqları üzərində quşlar yuva salmışdı". Başqa bir mənbədə də təxminən belə ifadələrə rast gəlirik: "İrəvanın xarici görünüşü İran şəhərlərini xatırladır. Bütün evlər birmərtəbəlidir. Hündür palçıq divarlarla əhatə olunmuşdur. Küçələr dar, əyri və nəmiz olduğundan şəhər həddindən artıq miskin görünür. Küçələri əyri olduğundan, nə qədər gəzənsən də hündür divarlardan başqa heç nə görməzsən. Məşə olmadıqdan evlərin hamısı palçıqdan hazırlanmış kərpiclərdən hörülmüşdür. Ümumiyyətlə, burada ağacdən tikilmiş evlərə rast gəlmək mümkün deyil".

Şəhərin mərkəzində dördkünc şəkildə bazar var idi. Bu bazarda üç karvansara yerləşirdi. Dükənlərin hamısı demək olar ki, bazarda mərkəzləşmişdi. Burada adi və memarlıq baxımından sadə, Asiya üslubunda tikilmiş dörd məscid var idi.

XIX əsrin başlanğıcına aid mənbələrin birində deyilir ki, Cənubi Qafqazda Rusiya tərəfindən işğal olunmazdan əvvəlki dövrdə, demək olar ki, "bütün şəhərlərdə evlər tikilərkən onların gözəlliyinə, düzgünlüyünə, məqsədəuyğun şəkildə tikilməsinə diqqət verilmirdi"¹. Sənətkarların evlərindəki otaqlardan biri emalatxana və ya dükən üçün ayrılırdı. Bu cür evlər Yaxın Şərqi başqa orta əsr şəhərlərindəki evlərdən fərqlənmirdi. Əhalinin əksəriyyəti kiçik və o qədər də hündür olmayan evlərdə və zirzəmilərdə yaşayırdı. Kəsiblərin bir və ya iki otağı olardı. Bunlar həm yataq otağını, həm də mətbəxi əvəz edirdi. Bu cür evlərdə adətən, pəncərə qoyulmurdu. Ona görə də belə evlər, xüsusilə qış dövründə yaşayış üçün əlverişli deyildi. Yoxsulların evlərinin döşəməsində çörək bişirmək üçün təndir də olurdu.

¹ Друвиль Гаспар. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 годах. М., 1826, стр. 48.

¹ О.Евсцкий. Статистическое описание Закавказского края в исходе XVIII в., СПб., 1835, стр. 45.

Evlərin küncündə kiçik ocaqlar düzəldilir, tüstünün çıxması üçün evin tavanında baca qoyulurdu.

Evin daxilində əşyalar aşağıdakı qaydada yığışdırılırdı: divarın yuxarı hissəsində düzəldilmiş çıxıntılar – ləmələrin üzərinə şüşə və digər qablar yığılırdı. Döşəməyə palaz və ya həsir serilirdi. Yorgan-döşəyi və digər zəruri əşyaları divardakı taxçalara yığır və üstünü müxtəlif rəngli parçalarla örtürdülər.

Şəhərin varlılara məxsus evlərində otaqların sayı nisbətən çox olurdu. Onların mətbəxləri də ayrı idi. Varlı təbəqənin cv ləvazimatı da fərqlənirdi. Belə evlərdə ocaqlar əvəzində daşdan hörülmüş buxarınlar, sadə şüşə və ucuz qabların əvəzinə çini qablar, gümüş və qızıl qab-qacaq, palaz əvəzində xalı-xalçalar, gəbələr olurdu. Yorgan-döşək divarlarda yerləşdirilmiş sandıqların üstünə və içinə yığılır, taxça və camaxatanlar pərdələrlə örtülürdü. Bəzi varlıların evlərinin divarları milli naxışlarla bəzədilirdi, pəncərələrə olvan şüşələr vurulurdu.

İlk mənbə və sənədlərə əsaslanaraq, belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində İrəvan özünün beynəlxalq aləmdə keçmiş iqtisadi əhəmiyyətini itirmişdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda şəhər əhalisinin sayı və ictimai tərkibi demək olar ki, öyrənilməmişdir. Halbuki, bu məsələlərin tədqiqi şəhərlərin sosial-iqtisadi quruluşunu, ölkənin iqtisadi vəziyyətini, əhalinin sayca və ictimai tərkibə öyrənilməsinə, sənətkarlıq məhsullarının, ticarətin vəziyyətini və miqdarını, yerli bazarların və şəhər əhalisinin tələbatını müəyyənləşdirməyə şərait yaradırdı.

İrəvan şəhərində əhalinin vəziyyətini dəqiqləşdirmək üçün faktiki material son dərəcə azlıq təşkil edir. Yalnız xanlıq Rusiya tərəfindən işğal edildikdən, çarizm zəbt olunmuş yeni torpaqlarda əvvəllər mövcud qayda-qanunu öyrənmək məqsədi ilə öz məmurlarına həmin yerləri yazılı surətdə təsvir etməyi tapşırıqdan sonra müəyyən sənədlər hazırlanmışdı. Rus məmurlarının müstəmləkəçilik baxımından tərtib etdikləri “təsvirlər” və arayışlar hazırda Azərbaycan tarixi üçün əvəzedilməz mənbələrə çevrilmiş və əhalinin ictimai tərkibi haqqında həqiqətə uyğun məlumatlar əldə edilmişdir. Həmin dəlillərdən müəyyən etmək olar ki, İrəvan xanlığı nəinki Rusiyanın işğalı ərəfəsində, həm də Rusiya dövlətinin tərkibində olduğu müd-

dətdə də İrəvan şəhəri xalis feodal şəhəri olmaqda davam etmiş, əhalisinin əksəriyyəti də azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur.

Feodal ara müharibələri və xarici işğalçıların tez-tez baş verən basqınları nəticəsində şəhər əhalisi öz doğma evini və ocağını tərk etməyə məcbur olurdu. Qaçqın əhali öz əmlakı ilə birlikdə əlçatmaz yerlərdə gizlənirdi. Bu zaman şəhər əhalisinin çox hissəsi soyuqdan və aclıqdan məhv olurdu. Bu cür hadisələr Azərbaycanın şəhərlərində, o cümlədən İrəvanda da tez-tez baş verirdi. Bəzi hallarda isə işğalçılar əhalini cəzalandırmaq məqsədi ilə onları zorla başqa yerlərə köçürürdülər. Lakin belə siyasi hadisələr şəhər əhalisinin ictimai tərkibində əsaslı dəyişiklik yarada bilmirdi. Əldə olan məlumata görə, İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğal edildiyi dövrdə şəhərdə beş mindən artıq əhali yaşayırdı.

Beləliklə, XVIII əsrin ikinci yarısında və XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığında yeganə şəhər olan İrəvan feodalizmə xas spesifik cəhətləri özündə birləşdirirdi. Burada da sənətkarların və tacirlərin fəaliyyəti, əsasən, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı idi. Belə bir vəziyyət şəhər əhalisinin ictimai tərkibinə təsir göstərməyə bilməzdi. XVIII əsr və XIX əsrin birinci yarısında burada sənətkar və xırda ticarətçilərlə yanaşı, kənd əhlinə, feodallara, həmçinin əkinçilərə, maldarlara və qaçqın kəndlilərə də təsadüf edilirdi. Bütün bunlar şəhər təsərrüfatının inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Məhz ona görədir ki, kənd təsərrüfatı ilə müqayisədə sənətkarlıq və ticarət xanlığın təsərrüfat həyatında cüzi yer tuturdu. Təsədüfi deyildir ki, xanlıqda əhalinin məşguliyyəti bilavasitə əkinçiliklə bağlı idi. Belə vəziyyət, əksər hallarda natural təsərrüfatın çiçəklənməsi üçün şərait yaradırdı.

Bir çox orta əsr şəhərlərində olduğu kimi, İrəvanın da sənayesinin özəyini sənətkarlıq təşkil edirdi. Kənd yerlərində sənətkarların və kустar sənayenin inkişafında aztorpaqlı kəndlilərin rolu daha böyük idi. Çünki son dərəcə az olan məhsulu yığdıqdan və kiçik torpaq sahəsini əkdikdən sonra, xüsusilə qış vaxtı, bekar qalan kəndlilər də istər-istəməz sənətkarlıqla məşğul olurdular.

Çoxsahəli təsərrüfatla məşğul olan kəndlilər ilk növbədə öz ailələrinin və təsərrüfatlarının ehtiyaclarını nəzərə alırdılar. Belə ki, kəndli ailələri çörək bişirir, ipək lifləri açır, yun darayır və rəngləyir, paltar tikir, dəri aşılayır, ayaqqabı tikir, xalça toxuyur, yaşayış evi,

tövlə inşa edir, əmək alətləri hazırlayır, dülgərlik və dəmirçiliklə məşğul olurdular.

İrəvan xanlığında toxuculuq da geniş yayılmışdı. Demək olar ki, hər bir kəndli ailəsinin əyirici və toxucu dəzgahı vardı. Bu barədə İ.Şopen yazır: "Buradakı sənətkarların əksəriyyətini toxucular təşkil edir. Hər ailənin öz dəzgahı vardır ki, bu dəzgahlarda qadınlar iplərdən bez toxuyur və pambıq parça hazırlayırdılar. Toxuculuq məhsulları əsasən, ailənin öz təsərrüfat və məişət tələbatını ödəyirdi".

Gəbə, palaz, cecim, məfrəş – evi bəzəmək üçün; yun və pambıq parça – üst paltarları tikmək üçün, xurcun, çuval – yola çıxanlar üçün; dəridən çarıq, palan və yəhərlər hazırlamaq üçün istifadə olunurdu.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən İrəvanda belə sənət və peşə növləri müəyyən edilmişdir: dərzilə, papaqçı, çökməçi, başmaqçı, zörgör, sorrac, dəmirçi – misgər, toxuculə, boyaqçı, qəssab, çörəkçi, bənna, xarrat, dülgər, şüşəsaz, keçəsi, dabbağ, bəzzaz, kababçı və s.

Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, burada da sənətkarların əksəriyyəti "əsnaflar" adlanan sex təşkilatları ətrafında birləşirdi. Lakin əsnaflar sex təşkilatlarının zəif olduqları üçün ölkənin həyatında bir o qədər də həlledici rol oynaya bilmirdi. Sex başçıları (ustabaşılə) hüquqları sex təşkilatının hüduqlarından kənara çıxmırdı. Sex təşkilatlarının zəifliyi üzündən Azərbaycan şəhərlərinin hamısında "əsnaflar" üzləri ilə yanaşı, fərdi sənətkarlar da fəaliyyət göstərirdilər.

İrəvan xanlığında fərdi sənətkarlıqda xalçaçılıq əsas yerlərdən birini tuturdu. Xalçaçılar həm özləri, həm də satış üçün xalça-palaz hazırlayırdılar. Boyaqçılığın inkişafına da diqqət yetirilirdi. Yunun və müxtəlif ev əşyalarının boyanmasında təbii bitkilərdən istifadə olunurdu.

Dəmirçilər, tənəkəçilər, metal əşyalardan əmək alətləri, o cümlədən dəryaz, oraq, balta, nal, bıçaq, mismar və başqa şeylər hazırlayırdı.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş saxsı qab nümunələri burada dulusçuluğun inkişaf etdiyini sübut edir. İrəvan sənətkarları arasında sabunçuların məhsulları da xüsusilə fərqlənirdi.

İrəvan şəhərində şüşəsazlıq sənəti zəif inkişaf etmişdi. Halbuki, burada inşaatda adi şüşələrlə yanaşı, şəkəklərdən də istifadə olunurdu. "Mətdaran"da saxlanılan mənbələrin birindən məlum olur ki, İrəvan xanlığının hakimlərindən biri – Hüseynəli xan Naxçıvanlı Kə-

bəli xandan xahiş etmişdi ki, İrəvan şəhərində tikdirdiyi hamamın pəncərə-şəkəkəsi üçün 400 ədəd müxtəlif rəngli şüşə göndərsin¹.

Sənətkar emalatxanalari – dükənlər demək olar ki, bazar meydanlarında mərkəzləşirdi. Xarici, tranzit və yerli ticarət də əsasən, bazarlarda aparılırdı. İrəvan şəhərinin bazarında irili-xırdalı 138 dükən vardı². Tacir və sənətkar dükənlərindən başqa bazarda həmçinin ərzaq dükənləri də var idi. Ticarət, xüsusilə yerli ticarət, sənətkarlıqla birlikdə şəhərin iqtisadi həyatının əsasını təşkil edir və əsasən, iki cür aparılırdı: topdansaş və pərakəndə.

Bazarda ticarətin bütün növləri üzərində ağır vergilər, gömrük haqqı qoyulmuşdu. Xanlığın hər bir bucağında – qala qapısından tutmuş çayların keçidlərinə qədər, hətta dini ocaqlara gedən yolların hamısında xanın adamları, rahdarları və bacdarlar durub, gedib-gələnlərdən ağır vergilər alırdılar³.

Rahdarlar və bacdarların hamısı vergi toplayırdı. Lakin buna baxmayaraq, onların fəaliyyətində müəyyən fərq var idi. Bacdarlar gələn tacir və səyyahlardan bir növ "torpaqbasdı" gömrüyü alırdılar. Rahdarlar isə yalnız xanlığın daxilində gömrük toplayırdılar.

İrəvan xanlığının ticarətindən bəhs olunarkən qeyd etmək lazımdır ki, ərəzidə tez-tez feodal ara müharibələri gətirdiyindən, xanlıq müharibə meydanına çevrildiyindən və rahat yollar olmadığından daxili ticarət zəif inkişaf etmişdi.

Daxili ticarətdən fərqli olaraq, xanlıqda gəlmə tacirlərin hesabına xarici ticarətdə canlanma hiss olunurdu. Xaricdən, xüsusilə Rusiyadan buraya gələn tacirlər ölkələrinə İrəvan ustalarının hazırladıqları nəfis ipək parçalar aparırdılar. Təsədüfi deyildir ki, Moskvadakı, Nijni Novqoroddakı yarmarkalarda İrəvanda istehsal edilmiş ipək parçalara və müxtəlif rənglərlə boyanmış saplara təsadüf olunurdu. İrəvan xanlığından bir sıra xarici bazarlara qırmızı və ağ bez parçalar, düyü, şərab və s. məhsullar aparılırdı. Bez əsasən, Qarabağ xanlığına, düyü Mərand, Xoy və Təbriz xanlıqlarına, pambıq parça Bayazid, Qars, Tiflis, Şuşa və digər şəhərlərə ixrac edilirdi.

Ticarətin ən zəif inkişaf etməsinə baxmayaraq, İrəvan xanları xəzinəni əsasən, ticarətdən yığılan vergilər hesabına doldururdular.

¹ Məhəmməd Müslüm (Qüdsi). İrəvanlı Hüseyn Əli xanın məktubları (1789-1791). "Mətdaran" ("Matenadaran"), 233-cü sənəd, vərə. 51.

² Статистическое описание Нахичеванской провинции. Тифлис, 1833, стр. 96.

³ "Mətdaran", 411-ci sənəd, vərə. 1.

Ona görə də xanlar ticarət vergilərinin toplanmasına ciddi fikir verir, bu məsuliyyətli işi ən yaxın adamlarına etibar edirdilər. İrəvan xanlığının ticarətində ən çox gəlir “rahdari” gömrüyündən əldə edilirdi. Demək olar ki, bazara gətirilən bütün mal və məhsullardan növbədən, sayından və cinsindən asılı olmayaraq “rahdari” gömrüyü alınır.

Xanlıqlar dövründə “rahdari” gömrüyü xanların ən böyük gəlir mənbəyi hesab olunurdu. İrəvanlı Hüseynqulu xanın məktublarının məcmuəsində açıqdan-açığa göstərilirdi ki, xanın gəlirinin əksəriyyətini “rahdari” gömrüyü təşkil edirdi¹.

İrəvan xanlığında “rahdari” gömrüyü toplamaq hüququ başqa sahələrdə olduğu kimi, icarəyə verilirdi. Xandan böyük məbləğə (ildə təqribən 1300 түмән) həmin “vəzifəni” almış icarədarın bazara gətirilən mallardan gömrük toplamağa hüququ olurdu. Məsələn, at və dəvə ilə gətirilmiş hər top ipək, boyaq, sap və pambıq yükü üçün sahibkar icarədar 4 manat 20 qəp. verməli idi.

Şəkər, dəmir məmulatları, həna, yağ, bal, tütün, mal piyi və s. satan tacir 2 manat 12 qəpik “rahdari” gömrüyü verməli idi. Boyaqqılara vacib olan qırmızı (marena) adlı boyaq bitkisi, həmçinin İrandan gətirilmiş müxtəlif məhsullar üçün tacirdən 1 manat 60 qəpik miqdarında “rahdari” alınır. Saxsı qablar üçün də satıcı 25 qəpik gömrük verməli idi. Məhsulun satılıb-satılmamasından asılı olmayaraq, satıcıdan geri qayıdarkən “rahdari” gömrüyü alırdılar. İrandan gətirilən toxuma parçalara görə 2 manat 40 qəpik həcmində gömrük verilirdi. Xanlıqdan aparılan üzüm, noxud və düyü üçün gümüş pulla 62 qəpik, bu məhsulların şəhər bazarına gətirilməsi üçün isə daha artıq gömrük alınır. Dövlət xəzinəsinə axan gəlirin müəyyən hissəsini boyaqqılıqdan alınan vergi təşkil edirdi. Burada boyaqqılıqdan vergi alınması hüququ da icarəyə verilirdi. Həmin hüquq xəzinəyə ildə 370 түмән ödəyən şəxsə verilirdi. Bundan sonra heç kəsin icarədarın icazəsi olmadan və ona müəyyən məbləğ vermədən hər hansı əşyanı boyatmağa ixtiyarı yox idi.

Çörək və dənli bitkilər satmaq hüququ da 50 түмән həcmində icarəyə verilirdi. Bu hüququ almış şəxs – icarədar satılan hər batman buğda, arpa, darı üçün gümüş pulla 2 qəpik, düyüyə görə isə 4 qəpik gömrük alırdı.

Sabun satışından gömrük toplamaq hüququnu almış icarədar xəzinəyə hər il 60 түмән verməli idi. O, xanlıqda sabunun bişirilməsi və

satılması üzərində nəzarət edir və haqqını alırdı. İrəvan xanlığında icarədarın icazəsi olmadan heç kəs sabunu nə bişirə, nə də sata bilirdi. Başqa xanlıqdan sabun istehsal edənlər öz mallarını yalnız icarədarə sata bilərdilər. İcarədar isə həmin sabunu istədiyi qiymətə satırdı.

Tütün satışından gömrük toplamaq hüququ da ildə 15 түмənə icarəyə verilirdi. Şəhərdə yalnız icarədarın tütün satmağa ixtiyarı var idi. Xanlıqdan kənara tütün aparmaq qadağan edilmirdi və bunun üçün də vergi – gömrük alınmırdı.

Bazarlarda pul, çəki və ölçü vahidlərinin müxtəlifliyi ticarətin normal aparılmasında ciddi çətinliklər törədirdi. İrəvanın bazarında İranda, Türkiyədə, Rusiyada və Gürcüstanda, habelə Şuşada, Xoyda, Təbrizdə və b. şəhərlərdə kəsilməş pullar dövriyyədə idi. Müxtəlif şəhərlərdə zərb olunmuş pulların dəyəri də bir-birindən fərqlənirdi. Xüsusilə, yerli pul vahidlərinin sabit olmaması ticarətin gedişini çətinləşdirirdi.

Siyasi hadisələr, habelə yaranmış şəraitlə əlaqədar olaraq xanlar özlərinin pul vahidlərinin dəyərini dəyişməyə məcbur olurdular. Belə hallar da bazarlarda pul dövriyyəsini ləngidirdi.

Azərbaycanın başqa şəhərlərindən fərqli olaraq İrəvanda pul zərb edilmirdi. Ona görə də xanlıqda dövriyyədə əsasən, İran və Azərbaycan pul vahidləri işlədilir: “tүмән”, “yarım түмән”, “sahibqran”, “pənahabadi”, “yarım pənahabadi”, “şahi”, “yarım şahi”, “para”, “mahmudiyyə”, “səksənlik”, “yүzlük” və s.

Tədqiq olunan dövrdə İranda olduğu kimi, Azərbaycanda da “hər vilayətin özünəməxsus ölçü və çəki vahidləri var idi”¹. Bu sistem şəhər və kəndlərdə elə dərin kök salmışdı ki, hətta Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonrakı dövrdə də müəyyən müddət bu cür ölçü və çəki vahidləri qüvvədə qalmışdı. Yalnız xeyli vaxt keçdikdən sonra yeni pul sistemi, ölçü və çəki vahidlərinin nizama salınması barədə çar məmurları tərəfindən müəyyən tədbirlər görüldü.

Xanlıqlar dövründə nəinki ayrı-ayrı, hətta bir xanlığın öz daxilində də ölçü və çəki vahidləri fərqlənirdi. Odur ki, alqı-satqı zamanı bəzən ciddi mübahisələr baş verirdi. Hər kəs çahşırdı ki, malı alıb-satarkən öz çəki və ölçü vahidindən istifadə etsin.

¹ Məhəmməd Müslüm (Qüdsi). Göstərilən əsəri, səh. 242.

¹ Д.Томара. Экономическое положение Ирана. СПб., 1895, стр. 114.

İRƏVAN XANLIĞININ SİYASİ TARİXİ

XVIII əsrin 20-ci illərinin əvvəlində Kartli-Kaxetiya çarlığını öz himayəsi altına götürən və Şimali Qafqazda inqışların şəhəri olan Dzaudjikaunu zəbt edib adını dəyişdirərək "Vladikavkaz" qoyan Rus dövləti, bu bölgəni tamamilə ələ keçirmək niyyətində olduğunu bildir-dikdə, buraya yurdsuz-yuvasız köçən ermənilərin sayı xeyli çoxaldı.

XVIII əsrin 80-ci illərində Cənubi Qafqazda məskunlaşan və dövlətləri olmayan ermənilər Rusiyanın köməyi ilə burada "Ərmə-nistan" dövləti yaratmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxdılar. Heç də təsadüfi deyildir ki, İrəvanda eyni adlı xanlığın tarixinə həsr olunmuş yeganə tədqiqat əsəri də XVIII əsrin 80-ci illərini əhatə edir. Bu əsər V.R.Qriqoryanın "XVIII əsrin sonlarında (1780-1800) İrəvan xan-lığı" namizədlik dissertasiyasıdır.

Dissertasiyanın avtoreferatı ilə tanışlıq göstərir ki, müəllif xan-lığın əmələ gəlməsinin ilk çağları haqqında bir kəlmə də yazma-mışdır. Dissertasiyanın ikinci fəslində qeyd edilir ki, İran hakimi-yətinə təbə olan Şərqi Ermənistan – Çuxursəd vilayətində hakimi-yət (sonradan İrəvan xanlığı) XVIII əsrin ortalarında İranda baş vermiş hərc-mərclik üzündən bir neçə dəfə əldən-ələ keçmiş, sonradan xərac verməklə Gürcüstan çarlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü (1795). Ermənistanın görkəmli tarixçilərindən hesab olunan A.R.İoannis-yan bu fikri daha da "əlmiləşdirərək" yazmışdır ki, Gürcüstanın valisi sayılan II İrakli XVIII əsrin 60-70-ci illərində Gəncə xanlığı ilə bir-likdə İrəvan xanlığını da bac verməyə məcbur etmişdir.

Müasir rus tarixçisi O.P.Markova, İranda Nadir şahın ölümün-dən sonra onun dövlətinin dağıldığı zaman Cənubi Qafqazda baş verən hadisələri – müstəqil xanlıqların yaranmasını qeyd etmək əvə-zinə yazır: "Nadir şahın öldürülməsindən sonra başlanan dövr Şərqi Zaqafqaziyada Şimali, Cənubi Azərbaycan və Şərqi Gürcüstan hakimiyyətini ələ almaq uğrunda aparılan mübarizə ilə əlamətdardır. 1759-cu ildə zəngin ticarət mərkəzləri olan İrəvan və Gəncə II İrak-liyə bac verməyə məcbur olmuşdu. Bu o demək idi ki, 1759-cu ildə İrəvan xanlığı Gəncə xanlığı ilə birlikdə uzun-uzadı mübarizədən

sonra Kartli-Kaxetiya xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü. Halbuki 1759-cu ilə kimi həmin bölgədə müxtəlif xarakterli feodal ara müharibələri baş vermiş, İrəvan və Gəncə xanlıqlarının Kartli-Kaxe-tiya çarlığına bac vermələri faktı da müvəqqəti xarakter daşımışdır".

İlk öncə onu qeyd etməliyik ki, XVIII əsrin ortalarında, Azər-baycan torpağında yaranan xanlıqların bir çoxunun, o cümlədən İrə-van xanlığının əsası hələ Nadir şahın hakimiyyəti dövründə qoyul-muşdur. Bunu nadir mənbələrəndən biri olan "Car müharibələrinin salnaməsi" əsərindən müəyyən etmək olar. Salmədə yazılmışdı ki, 1747-ci ilin əvvəllərində Nadir şah ona təbə olan ölkələrdən aldığı xəracın miqdarını o qədər artırmışdı ki, yerli feodallar ondan üz dön-dərib silaha əl atmalı olmuşdular. Nəticədə bir çox şəhər, o cümlə-dən İrəvan İranın tabeliyindən çıxmışdı.

Adı çəkilən mənbələrdə yazılanlar 1747-ci ildə tərtib olunmuş rus arxiv sənədlərində də təsdiq olunur. 1747-ci il martın 15-də Azərbaycanda olmuş rus dövlətinin nümayəndəsi M.M.Qolitsin mərkəzə göndərdiyi məlumatında yazmışdır: "...hazırda İranın bir çox vilayətlərində təhlükəli vəziyyət yaranıb, hər yerdə çaxnaşmalar baş vermişdir, bir çox şəhərlərdə – Gəncədə, İrəvanda, Naxçıvanda və Tiflisdə ağır vergilərin üzündən nəinki kiçikdən-böyüyə qədər əhali, hətta şəhər hakimləri də üsyan etmişlər, bir çoxları var-dövlətləri və mal-qaraları ilə dağlara çəkilməmişdir"¹. Bu dövrdə Nadir şahın zülmünə qarşı Şəkiddə, Şirvanda, xüsusilə Yeni Şamaxıda, Təbrizdə də üsyanlar baş vermişdi. İrəvan üsyanı belə üsyanlardan biri idi². 1747-ci ilin mayında Nadir şah Xorasanda öldürüldükdən sonra İrə-vanda üsyana rəhbərlik edən yerli feodal Mir Mehdi xan İranda baş verən hərc-mərclikdən istifadə edərək sabiq Çuxursəd bəylərbəyli-yinin böyük bir hissəsində müstəqil xanlıq yaratmaqla yanaşı, daha çox torpaq əldə etmək məqsədi ilə qonşuluqda yaranan xanlıqların orazisinə də göz dikdi. Bu məqsədlə o, 1748-ci ilin əvvəllərində Urmiya xanlığına basqın etdi³. Bu yürüş zamanı Urmiya xanlığının hakimi Fətəli xan Əfşar Mir Mehdi xana ərazisinin bir hissəsini gü-zəştə getməyə məcbur oldu.

¹ RXSA, siyahı 77/1, 111-ci sənəd (1747), vər. 77a.

² Mirzə Cəmal Cavanşir. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959, səh. 126.

³ H.Ə.Dəlili. Azərbaycanın cənub xanlıqları. Bakı, 1979, səh. 111.

Lakin çox keçmədi ki, İrəvan xanlığının özünə təcavüz edildi. 1749-cu ildə qarabağlı Penah Əli xan, gəncəli Şahverdi xan, şəkili Hacı Çələbi xan, şamaxılı Hacı Məhəmməd Əli xan və başqaları birlikdə Gürcüstana yürüş etməyi qərara aldılar. Lakin yürüşə başlamazdan əvvəl Penah Əli xan daha çox qənimət əldə etmək məqsədi ilə 4000 qoşunla İrəvan xanlığına basqın etdi. Qarabağ qoşunları əsasən, “Üç kilsə” monastırının ətrafındakı kəndləri qarət edərək bir çox əsir və qənimətlə geri döndülər. İrəvan erməniləri bu barədə tezliklə II İrakliyə xəbər verərək kömək istədilər. Gürcü şahzadəsi vaxt itirmədən Penah Əli xanın qoşunlarını təqib edərək əsirlərin və qənimətlərin geri qaytarılmasına nail oldu. Bu hadisədən sonra İrəvan xanlığında çaxnaşma baş verdi. Çox güman ki, bu, Mir Mehdi xan gürcülərlə əlaqə saxlayan, erməni feodallarına divan tutduğundan baş vermişdir. 1749-cu il avqustun 12-də ermənilər yenidən Teymurazla II İrakliyə müraciət edib gürcüləri İrəvana dəvət etmiş, onlara tabe olacaqlarını və hərəyə 5 manat dəxi verəcəklərini vəd etmişdilər. Sonradan həmin məbləğ 40 manata qaldırıldı. Rus tarixçisi P.Q. Butkov yazır ki, ermənilər həmişə bir xristian kimi II İrakliyə ümid bəsləyirdilər. 1749-cu il sentyabrın 29-da Gürcüstandan gələn qoşunların İrəvan xanlığının bir kəndini zəbt etməsiylə xanlıqda bir növ sabitlik yarandı. Xan müharibənin baş verəcəyindən ehtiyat edərək erməni feodallarının təqibi siyasətini dayandırdı. Beləliklə də, Gürcüstandan gələn qoşunlar geri döndülər.

Lakin bu vəziyyət çox davam etmədi. Mir Mehdi xanın zəiflik göstərməsindən istifadə edən ata və oğul – Teymuraz və II İrakli 1751-ci il sentyabrın 19-da İrəvan xanlığına basqın edərək, qələbə çalmış, oradan isə Təbrizə qədər getmişdi.

Gürcüstana qayıtdıqdan sonra Teymuraz bütün Cənubi Qafqazda yerli feodalları özünə tabe etmək fikrinə düşdü. Lakin o, Şimali Azərbaycanda günü-gündən qüvvətlənən şəkili Hacı Çələbi xandan ehtiyat edirdi. Gürcü feodalları kimi, bir sıra Azərbaycan xanları da Şeki xanının qüvvətlənməsi ilə razılaşa bilmirdilər. Bundan istifadə edən Teymurazla II İrakli həmin xanları öz tərəflərinə çəkməyi qərara aldılar. Beləliklə, təqribən 1751-ci ildə II İrakli İrəvan və Gəncə xanları, habelə onun tabeliyində olan Borçalı, Şəmsədil və Qazax mülükləri ilə birlikdə 6000 qoşunla Şeki xanlığına basqın etdi. Toqquşma zamanı Hacı Çələbi xanın döyüşçüləri birləşmiş qoşunların

üzərində qələbə çaldılar¹. Bu hadisədən sonra azərbaycanlı hakim feodallar II İraklidən üz çevirdilər². Gürcü çarları bundan təşvişə düşərək, yeni hiylələrə əl atmaq barədə fikirləşərkən yeni bir təhlükə ilə qarşılaşmalı oldular.

Məsələ burasındadır ki, İranda iki il hakimiyyət başında olan İbrahim şah öldürüldükdən sonra ölkədə yeni hərə-mərclik başladı.

Bundan istifadə edən Nadir şahın sabiq sərkərdəsi, əfqanlılardan təşkil edilmiş hərbi qüvvələrin başçısı Azad xan, öz qoşunları ilə Cənubi Azərbaycanda müvəqqəti də olsa bir sıra xanlıqları özünə tabe edib Təbriz şəhərini özünə iqamətgah seçdi³.

Vaxtilə İrəvan xanı Mir Mehdi xana məğlub olmuş Fətəli xan Əfşar intiqam almaq məqsədi ilə özündən nisbətən qüvvətli olan Azad xanın hərbi gücündən istifadə etməyi qərara aldı. Hər iki hakim feodal arasında aparılan danışıqlar nəticəsində birləşmiş qoşunlar İrəvan xanlığı istiqamətində hərəkət etdilər. İlk yürüşdə əfqanlı qoşunlarını Fətəli xanın sərkərdələrindən biri müşayiət edirdi. Həmin yürüşdə Azad xanın məqsədi hərbi qənimət əldə etməkdən, Fətəli xanın məqsədi isə irəvanlılardan intiqam almaqdan ibarət idi.

Cənubdan yaxınlaşan təhlükənin qarşısını almaq üçün Mir Mehdi xan İrəvan qalasının müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirdi. İrəvanda yaşayan ermənilərin əllərinə girəvə düşdü. Onlar xanlıqda hakim mövqe tutmaq məqsədi ilə Kartli və Kaxetiya çarlıqlarına – Teymuraza və II İrakliyə müraciət edərək onları İrəvana dəvət etdilər ki, yaxınlaşan təhlükəni sovuşdurub, “xristianların” vasitəsilə hakimiyyəti ələ alsınlar.

İrəvan ermənilərinin müraciəti gürcü çarlarının ürəyindən oldu. Odur ki, tezliklə gürcü qoşunları II İraklinin başçılığı altında İrəvan xanlığı istiqamətində hərəkət etdilər. Artıq bu zaman əfqan və əfşar qoşunları İrəvan qalasını mühasirəyə almışdılar. Lakin Gürcüstandan gələn döyüşçülər sayca çox olduqları üçün cənubdan gələn qoşunlar İrəvan qalasının mühasirəsini tərk edib geri dönməyə başladılar. Mənbələrin verdiyi məlumata görə “gürcü” qoşunlarının əksəriyyətini Qax və Borçalı mahallarından səfərbər edilmiş azərbaycanlılar

¹ “Sankt-Peterburq xəbərləri”. Вых: П.Г.Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1802 гг. СПб., 1869, прил. “Н”, стр. 390.

² Yəni orada.

³ P.Q. Butkov. Gösterilen əsəri, səh. 238.

təşkil edirdilər¹. Gürcü qoşunlarının avanqardını irəli göndərən II İrakli Qırxbulaq yüksəkliyində dayanaraq rəqib qoşunlarının toqquşmasının nəticəsini müşahidə edirdi.

Gürcü tarixçisi Keronti Kikodzenin yazdığına görə Gürcüstandan gələn döyüşçülər əfqan-əfşar qoşunlarını İrəvan ətrafından qovaraq, hətta İrəvan qalasına da daxil olmuşdular. İraklinin əmrilə İralisə göndərmişdilər². Məğlubiyyətdən xəbər tutan Azad xan çoxsaylı qoşunla İrəvan tərəfə hərəkət etmişdi. Çox güman ki, II İrakli daha artıq hərbi qüvvələrlə gələn Azad xanla döyüş meydanında toqquşmaqdan ehtiyat edib İrəvan qalasından uzaqlaşmışdı. Azad xan asanlıqla İrəvan qalasına daxil olmuş, Mir Mehdi xanı Həsən xanla əvəz etmişdi. İrəvanda bir qədər istirahət etdikdən sonra Azad xan qoşunları ilə II İraklinin düşərgəsi istiqamətində irəliləmişdi. Lakin rəqib qoşunları arasında döyüş çox davam etmədi, II İrakli saziş bağlamağı təklif etdi. Danışqlar zamanı şərtləri çox güman ki, Azad xan diktə etmişdi. Çünki görüşdən sonra rəqiblər ayrılarkən Azad xan 200 gürcü döyüşçüsünü, habelə iki nüfuzlu knyazı – Zal bəyi və Aslan bəyi də özü ilə girov kimi aparmışdır³. Elə məlumat da vardır ki, girovların arasında II İraklinin bacısı da var imiş⁴. İrəvan yürüşündən sonra Azad xan təxminən bir il İrəvanda qalmışdı. İrana yola düşərkən sərkərdələrdən biri olan Xəlil xan Özbəyi müəyyən qədər döyüşçü ilə İrəvanda qoyub hakimiyyəti ona tapşırılmışdır. Erməni mənbəyi olan “Cambrda” yazılmışdır ki, 1750, 1751, 1752, 1753, 1754-cü illərdə “Eçmiedzin” katolikoslarından Minas və Aleksandr Azad xandan və onun nümayəndəsi Xəlil xandan müllklərinin maaf olduğu haqqında rəqam almışlar⁵. Müasir rus tarixçisi O.P.Markova

¹ T.M.Musovi. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər. Bakı, 1977, səh. 200. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, 1736-cı ildə Muğan qurultayında tacqoyma mərasimində Gəncə feodalları şah olmaq üçün Nadir Qulu xanın namizədliyinin əleyhinə çıxmışdılar. Həmin qurultayda gürcü və erməni feodalları əksinə, gələcək şahın namizədliyini dəstəkləmişdilər. Nadir Qulu xan şah seçildikdən sonra Gəncənin feodallarına cəza vermək üçün onları hakimiyyətdən uzaqlaşdırmış, bir sıra Azərbaycan torpaqlarının, o cümlədən Qazax və Borçalının idarəsini Kaxetiya çarı I Teymuraza həvalə etmişdir. O ermənilərə “azadlıq” bəxş etmiş, onları Azərbaycan tabeliyindən azad etmişdi.

² K.Kikodze. II İraklinin apardığı müharibələr. Tbilisi, 1943, səh. 36 (*gürcü dilində*).

³ P.Q.Butkov. Gösterilen əsəri, səh. 239.

⁴ H.Ə.Dəlili. Gösterilen əsəri, səh. 132.

⁵ S.Yerevantsi. Gösterilen əsəri, səh. 207.

əfqan-əfşar qoşunları ilə müharibədə Azad xanın məğlub olduğunu və onun II İrakliyə əsir düşdüyü barədə məlumat verir. Onun yazdığına görə Gürcüstanla İran arasında münasibətlər düzəldikdən sonra II İrakli Azad xanı İran hökmdarı vəkili Kərim xana təhvil vermişdir (1763)¹.

Gürcü tarixçisi Keronti Kikodze isə tarixi həqiqəti daha artıq bayağılaşdırmışdır. O yazır ki, Azad xanın qoşunları üzərində qələbə çalan II İrakli 12 top, 200 falkonet, 200 at və dəvə, habelə 2500 çadır ələ keçirmişdir².

Keronti Kikodzenin belə fikir söyləməklə heç bir mənbə və ədəbiyyata istinad etməməsi bizə onun gətirdiyi “dəlilləri” etibar-sız saymağa əsas verir.

Əslində İrəvandan qayıdan Azad xan İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan Kərim xan Zənd ilə yaxınlaşmaq təşəbbüsündə olmuşdur. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, müəyyən müddətdən sonra İranda hakimiyyəti ələ alan Kərim xan Zənd şah titulundan imtina edərək özünü vəkili elan etmişdi. Bu da səbəbsiz deyildi. Həmin dövrdə qondarma halında olsa da İranda III İsmail adı ilə Səfəvi sülaləsinin nümayəndəsi Mirzə Abu Təbəri şah elan edilmişdi. Özünü şah elan etməsə də Kərim xan Zənd tacqoyma fikrindən yayınmamışdı. Bu barədə Rusiyanın İrandakı konsulu M.Sulyakovun mərkəzə göndərdiyi məlumatında belə yazılmışdır: “Üzümüza gələn yay ayında Kərim xan Muğan çölündə tacqoyma mərasimi keçirib İran taxtında oturmaq fikrindədir”³. Lakin çox güman ki, şiələrdən ehtiyat etdiyinə görə Kərim xan ömrünün axırına kimi “vəkil” titulu ilə məhdudlaşıb, özünü şah elan edə bilməmişdir.

Kərim xan Zənd Azad xanı nəinki dövlət işlərinə yaxın belə buraxmamış, hətta onun üçün elə şərait yaratmışdı ki, o İranı bütövlüklə tərk etmək fikrinə düşsün. Məhz buna görə də Azad xan bir qədər bundan əvvəl saziş bağladığı və girovlarını saxladığı II İraklinin yanına pənah gətirməli olmuşdur. Girovları geri aldıqdan sonra, II İrakli Kərim xanla münasibətlərini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Azad xanı qəbul etməyib, yenidən İrana getməyə məcbur etmişdir.

¹ О.П.Маркова. Россия Закавказье и международные отношения в XVIII в. М., 1966 стр. 132.

² K.Kikodze. Gösterilen əsəri, səh. 37.

³ RXSA, f. (1763-1767), iş 13, var. 68.

Azad xan İranda öz ocoli ilə vəfat etmişdir.

Azad xan Azərbaycandan getdiyi zaman burada bir sıra mühüm hadisələr baş vermişdir. Azad xanın Azərbaycandan uzaqlaşmasından hər kəsdən əvvəl II İrakli istifadə etdi. O, bir qədər əvvəl məğlub olduğu Hacı Çələbi xandan intiqam almağı qərarlaşdırdı. II İrakli yaxşı bilirdi ki, həmin vaxt şəkili Hacı Çələbi xanın günü-gündən qüvvətlənməsi Azərbaycanın şimalında yerləşən bir sıra xanlıqları da narahat edirdi. Bundan istifadə edən II İrakli yeni bir hiyləyə ol atdı. O öz məqsədinə çatmaq üçün ilk növbədə böyük qüvvəyə malik olan qaradağlı Pənah Əli xanı inandırdı ki, şəkili Hacı Çələbi xanın əl-qolunu yığışdırmasaq, hamımızın axırına çıxacaq. II İraklinin əsil məqsədi Hacı Çələbidən intiqam almaqla yanaşı, Azərbaycan xanlarını özünə tabe etmək və ərazisini genişləndirməkdən ibarət idi. O həmişə Rusiyaya müraciət etdikdə deyirdi: "Siz Azərbaycanı tutsanız, bizə də müəyyən ərazi verəcəyinizə əminəm".

Azərbaycanın xanları II İraklinin "səmimiyyətinə" inanıb onun təklifi və tərtib etdiyi plan əsasında hərəkət etdilər. V.N.Leviatovun yazdığına görə II İraklinin təklifi ilə yaranmış ittifaqa Şahverdi xan, qarabağlı Qasım xan, İrəvanlı Hüseyn Əli xan, naxçıvanlı Heydər Qulu xan və nəhayət, qarabağlı Pənah Əli xan daxil idilər¹. Tarixi ədəbiyyatdan məlumdur ki, II İraklinin fırıldaqı uğursuzluqla nəticələndi və gürcü şahzadəsinin məkrli niyyətinə uyan Azərbaycan xanları kor-peşman öz evlərinə döndülər. Geri qayıdan xanların arasında İrəvan xanı da var idi.

II İrakli ilə Azərbaycan xanlarının arasında baş verən hadisəyə inanmamağa heç bir əsasımız yoxdur. Bunu gürcü mənbələrində də təsdiq edirlər². Lakin İrəvan xanlığının hakimi kimi bu əməliyyatda kimin iştirak etməsi bir qədər mübahisəlidir. Məsələ burasındadır ki, V.N.Leviatovun yazdığına görə bu yürüşdə İrəvanlı Hüseyn Əli xanın iştirak etməsi qeyd olunur. Bu hadisə isə 1753-cü ildə baş vermişdir. Həmin vaxt Hüseyn Əli xan İrəvanda hakimiyyət başında deyildi. İrəvan xanlığının taxtında Hüseyn Əli xan yalnız 1759-cu ildə oturmuşdur. O, İrəvan xanlığını 1755-ci ildən idarə edən qardaşı Həsən Əli xanın varisi olmuşdur³.

¹ В.Н.Левятков. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в. Баку, 1942, стр. 122-123.

² S.Yerevantsi. Göstərilən əsəri, səh. 306.

³ Yəne orada, səh. 207.

Beləliklə, V.N.Leviatovun Hüseyn Əli xanın ünvanına yazdıqlarını şübhə altına almağa əsasımız var. Bu sözləri yazmaqla biz heç də Hacı Çələbi xanın üzərinə edilən yürüşdə İrəvan xanının iştirakını təkzib etmək fikrində deyilik. 1753-cü il noyabrın 23-də Sankt-Peterburqda çıxan qəzetdə də ("Sankt-Peterburqskie vedomosti") bu barədə məlumat vardır. Lakin müəllif İrəvan xanının adını yazmır. Qəzetdə dərc olunmuş məqalədə sadəcə olaraq belə yazılmışdır: "İran vilayətinin beş xanı, o cümlədən Qazaxın xanı, Borçalının xanı, Şəmsədin xanı, İrəvanın xanı və Gəncənin xanı gürcü çarı ilə birləşib öz qoşunları ilə şəkili Hacı Çələbinin üzərinə hücum etmişlər. Döyüş zamanı İraklinin 6000 qoşunu həlak olmuş və əsir alınmışdır. Keçən il də çar İrakli 6000 qoşunla Hacı Çələbi xanın üzərinə hücum etmiş, yenə də qoşunlarını itirmiş və azsaylı döyüşçü ilə geri dönmüşdür, hazırda adları çəkilən xanlar – İrəvan, Gəncə, Qazax, Şəmsədil və Borçalı xanları II İraklidən üz çevirib Hacı Çələbi ilə birləşdilər".

Beləliklə, elə qənaətə gəlmək olar ki, 1752-ci ildə baş vermiş bu hadisədə nə Hüseyn Əli xan və nə də Həsən Əli xanın iştirakı ilə olmamışdır. Çox güman ki, II İraklinin tərtib etdiyi Şəki yürüşündə İrəvanda Azad xan tərəfindən taxta oturdulmuş Xəlil xan Özbək iştirak etmişdir.

Lakin Xəlil xan Özbək İrəvanda hakimiyyət başında çox qala bilmədi. 1755-ci ildə yerli feodallardan Həsən Əli xan Qacar, Xəlil xan Özbəyi müdafiə edən Azad xanın İranda Kərim xan Zəndin yanında heç bir nüfuz sahibi olmamasından istifadə edib, İrəvanda saray çevrilişi edərək, İrəvan xanlığında hakimiyyəti ələ aldı. Bundan əvvəl Azad xan və Xəlil xan Özbəyə itaət edən "Üç kilə" monastırının başcısı Aleksandr bu dəfə yeni xana tabe olub, ona yazılı surətdə xahişlə müraciət edərək bildirdi ki, Azad xan başqa monastırlardan vergi aldığı halda "Üç kilə"ni həmişə vergi verməkdən azad etmişdir. Xahiş edirik ki, bizə də belə səlahiyyət verəsiniz. Həsən Əli xan "Üç kilə" monastırının xəlifəsi Aleksandrın xahişinə əməl etmiş və monastırı hər cür vergidən azad etmişdir. Həsən Əli xanın bu barədə verdiyi fərmanına divanbəyiləri, şeyx-ül-islam və digər müsəlman zadəganları öz möhürlərini vurmuşlar. Bu da təsadüfi deyildi. Məsələ burasındadır ki, Çuxursəd torpağında İrəvan xanlığı yaranar-yaranmaz özlərini çar adlandıran gürcü knyazlarından Kaxetiya

hakimi II Teymuraz və onun oğlu Kartli hakimi II İrakli bu xanlığı zəbt etməyə çalışmışlar. Bu məqsədlə də onlar İrəvan xanlığının tərkibində olan və İrəvan xanına itaət edən “Üç kilsə” monastırının xəlifəsi-katolikosu ilə əlaqə saxlayır, İrəvan xanlarına onun əli ilə zərbə endirməyə çalışırdılar. Çox güman ki, bunu nəzərə alan İrəvan xanları, “Üç kilsə” xəlifələrinə güzəştə gedirmişlər.

İrəvan xanlarından Hüseyn Əli xan 1763-cü ildə “Üç kilsə” xəlifəsi Akop Şemaxensinin təklifi ilə İrəvan xanlığındakı torpaqsız kəndliləri də zorla “Üç kilsə” monastırının torpaq sahələrinə köçürmüş və sözləşmişlər ki, əldə edilən məhsulu öz aralarında bölüşdürsünlər¹.

“Üç kilsə” monastırı təkcə erməni-Qriqoryan kilsəsinin başçısı deyildi. Böyük maliyyə əməliyyatı aparan bu monastırın geniş torpaq sahələri və kəndləri də vardı. Lakin buna baxmayaraq, İrəvan xanlığında yaşayan erməni feodalları, başda katolikos olmaqla, azərbaycanlılardan ibarət hakim feodallara təbə idilər. Maraqlı burasındadır ki, katolikosu da bilavasitə İrəvan xanı təyin və təsdiq edirdi. Lakin belə tabelik zahiri xarakter daşıyırdı. Erməni katolikosları qəlbən Rus dövlətinə rəğbət bəsləmiş və ondan həmişə imdad istəmişlər. XVIII əsrin 60-cı illərində “Üç kilsə” monastırının başçıları kömək almaq məqsədi ilə bir neçə dəfə II Yekaterina hökumətinə müraciət etmişlər. 1768-ci ildə II Yekaterina həmin vaxt “Üç kilsə” monastırının xəlifəsi (katolikosu) Simona məktub göndərərək bildirmişdir ki, o həmişə “Üç kilsə” monastırını, onun xəlifəsinin varislərini müdafiə edəcəkdir².

Rusiya ilə yaxınlıq etdiklərindən xəbər tutan İrəvan xanı “Üç kilsə” xəlifələri ilə münasibətini daha da yaxşılaşdırmağa çalışdı. 1765-ci və 1769-cu illərdə Hüseyn Əli xanın “Üç kilsə” xəlifəsi ilə xoş münasibəti öz bəhrəsini verdi. Həmin illərdə II İrakli iki dəfə İrəvan xanlığına yürüşə hazırlaşmışdı. Lakin hər dəfə düşmənin yaxınlaşdığını eşidən Hüseyn Əli xan ətraf kəndlərin əhalisini İrəvan qalasına toplamış, qalanın ətrafındakı xəndəyi dərinləşdirmiş və su ilə doldurmuşdur. Müdafiəyə hazır olmasına baxmayaraq əbəs yerə qan tökülməsin deyə, o, “Üç kilsə” monastırı ilə II İrakli arasında olan

dostluq münasibətindən istifadə edərək xəlifədən-katolikosdan xahiş etmişdir ki, II İrakli ilə görüşüb onu işğalçılıq fikrindən yayındırsın. Xəlifə Hüseyn Əli xanın ona etdiyi yaxşılıqları nəzərə alıb II İraklini yürüş zamanı qarşılamaş, onu “Üç kilsə” monastırına dəvət etmiş və ibadət zamanı ondan geri dönməyi xahiş etmişdir. II İrakli xəlifənin sözlünə qulaq asıb geri dönmüşdür³. Lakin II İrakli boş-boşuna geri dönməmişdir. O yalnız öz xeyrinə olaraq Hüseyn Əli xanla müqavilə bağladıqdan sonra Tiflisə qayıtmışdır. Çox güman ki, Hüseyn Əli xanın hər il II İraklinin xəzinəsinə göndərdiyi bac da bununla əlaqədardır⁴.

II İraklinin belə hərəkəti və Hüseyn Əli xanın ona bac verməsi heç də Kərim xan Zəndin xarici siyasətinə uyğun gəlmirdi. II İraklinin qüvvətlənməsini arzulamayan Kərim xan Zənd Hüseyn Əli xandan tələb etdi ki, o II İrakliyə nəinki bac verməsin, hətta lazım gəldikdə ona müqavimət də göstərsin. Müasirlərin dediklərinə görə, İrəvan uğrunda Kərim xan Zənd ilə II İraklinin toqquşmaları təhlükəsi də gözənilirdi⁵. Şübhəsiz, II İrakli Kərim xanla döyüş meydanında görüşməyə cəsarət edə bilməzdi. Odur ki, Hüseyn Əli xan Kərim xana arxalanaraq II İrakliyə bac verməkdən imtina etdi. Lakin Kərim xan Zənd vəfat etdikdən sonra (1779) bütün bölgədə vəziyyət bir qədər dəyişdi. İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə getdiyi zaman, Azərbaycanda da feodal ara müharibələri yeni qüvvə ilə kəskinləşdi. Həmin dövrə aid olan arxiv sənədlərinin birində deyilirdi: “Azərbaycanda Təbriz, Xoy və Urmiyə xanlıqları arasında müharibələr davam etməkdədir”⁶. Başqa bir arxiv sənədində də bu barədə məlumat vardır: “– Azərbaycanın (feodal) hakimləri bir-birinə ziyan verməkdən çəkinmirdilər. Zərrə qədər xeyir üçün aralarındakı müqavilələri pozur, bir-biri ilə birləşərək üçüncünü qarət edirlər”⁷.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda xanlıqları zəiflədən feodal ara müharibələrinin ardı-arası kəsilmirdi. Bundan istifadə edən II İrakli yenidən İrəvan xanlığından bac tələb etdi. Lakin bir sıra Azərbaycan xanlıqlarına güvənən İrəvanlı Hüseyn Əli xan Kartli-Kaxetiya

¹ А.Р.Иоаннисян. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия. Ереван, 1947, стр. 111.

² О.Р.Маркова. Göstərilən əsəri, səh. 129.

³ RXSA. İranın Rusiya ilə əlaqələri fondu, 111-ci sənəd, vər. 70.

⁴ Центральный Государственный Военно Исторический Архив (sonradan Mərkəzi Dövlət Hərbi Tarixi Arxivi – MDHTA), 52-ci fond, 331-ci siyahı, 1-ci sənəd, vər. 25.

⁵ MDHTA, 52-ci fond, 218-ci siyahı, 25-ci sənəd, vərəq, 61.

¹ С.Ереванци. Göstərilən əsəri, səh. 43.

² А.Р.Иоаннисян. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия. Ереван, 1947, стр. 15.

çarının tələbini rədd etdi. Bunu gören II İrakli iyirmi minlik ordu ilə qəflətən İrevan qalasına hücum edib şəhərə soxulmağa can atdı. Hüseyn Əli xan ciddi müqavimət göstərdiyindən, II İrakli xanlığın bir çox kəndlərini qarət edib, böyük qənimətlə geri dönərkən İrevan xanlığından Gürcüstana “1600 xristian və 700 müsəlman” ailəsini də Hüseyn Əli xanın vermədiyi bac əvəzinə apardı. Düşmənin qüvvələri İrovandan uzaqlaşdıqdan sonra xana çatdırıldı ki, II İraklinin qoşunları İrevana yaxınlaşdıqları zaman şəhərdə olan bir sıra erməni ailələri “xristianların” İrevanı almalarını arzulamışlar. Bundan xəbər tutan Hüseyn Əli xan həmin ermənilərə divan tutmağı qərara aldı. Bu dövrdə İrevan şəhərində baş verən hadisələr haqqında Simonun qardaşı oğlu, “Üç kilso” monastırının sakini Xubov öz xatirələrində belə yazmışdır: “İrevan qalasında qalanların (müəllif erməniləri nəzərdə tutur – F.Ə.) aqibəti acınacaqlı olmuşdur. Ölkəyə mənsub olanlardan otuz nəfərini Hüseyn Əli xan ciddi cəzalandırdı. Onların mal-dövləti qarət olundu və bir nəfər ermənini, satqınlıqda günahlandırıb qətlə yetirdi. Patritsi Simon qohumunun ölümünü görüb xeyli qəhərləndi. O, bu bədbəxtlərin günahından keçməyi xahiş etdi. Xan onun xahişinə əməl edib, cəzanı cərimə ilə əvəz etdi. Cərimənin də böyük hissəsini özü verməli oldu¹.

Sonrakı iki ildə İrevan xanlığında gərginlik azalmadı. Hüseyn Əli xanla II İrakli arasında ədavət davam edirdi. Bunun nəticəsi idi ki, İrevan xanlığına gələn yollar demək olar ki, bağlanmışdı.

Xanın momurları açıqdan-açığa xanlığa xəyanət edən ermənilərin yaşadıkları kəndləri qarət edirdilər. Bu baxımdan “Üç kilso” monastırında yerləşən Vaqaşapat kəndinin əhalisinə daha çox cəza verildi ki, II İrakli dübarə hücum etdiyi vaxt ərzaq məhsullarından məhrum olsun. Hüseyn Əli xan Osmanlı Türkiyəsinə arxalanaraq həmçinin II İraklinin İrevan xanlığından zorla Gürcüstana köçürtdüyü ailələrin geri qaytarılmasını tələb etdi. Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə hər bir kəndli ailəsi feodala vergi verir, onun torpağını becərir və mal-qarasına baxırdı. Odur ki, kəndlinin feodal malikanəsində rolu böyük idi. Ona görə də II İrakli İrovandan məktub gətirən nümayəndələrə müsbət cavab versə də sözüne əməl etmədi². Bunun əvəzində

II İrakli İrevan xanlığını xarici basqınlardan guya müdafiə edəcəyinə söz verdi. Hüseyn Əli xan da öz növbəsində başqa Azərbaycan xanlıqları ilə yaxınlaşıb II İraklidən heç bir asılılığı olmadığını bildirdi.

Bundan xəbər tutan II İrakli Azərbaycan xanlıqlarından ehtiyat odurək Hüseyn Əli xana olan münasibətini dəyişməyə məcbur olub, hətta xanla ittifaq bağlamağa hazır olduğunu bildirdi.

Həmin dövrdə İrevan xanlığının qonşuluğunda olan Naxçıvanda hakimiyyət əldən-ələ keçirdi. İrevanda öz hakimiyyətini bir qədər möhkəmləndirən Hüseyn Əli xan Naxçıvan xanlığının daxili işlərinə də müdaxilə etdi. O zaman Xoşlu Əhməd xan Naxçıvanda hakimiyyət başında olan Abbasqulu xandan iki kəndini – Nazik və Şükürlü kəndlərini ona güzəştə getməyi tələb etmişdi. Rədd cavabı aldığı üçün Əhməd xan öz qoşunlarını Naxçıvan xanlığının sərhədlərinə yeritdi. Əhməd xana müqavimət göstərə bilməyəcəyini dərk edən və yerli əyanlar tərəfindən müdafiə olunmayan Abbasqulu xan, Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldu və Sisianda özünə sığınacaq tapdı. Lakin Əhməd xan Naxçıvanı tuta bilmədi. Çünki İrevanlı Hüseyn Əli xan hədələyici məktub göndərərək Əhməd xandan tələb etdi ki, o öz ordusunu təcili surətdə Naxçıvan qalasından uzaqlaşdırsın. Həmin xanlığa özü sahib olmaq istədiyini də məktubunda açıqlayırdı¹. Əhməd xan Hüseyn Əli xanın tələbini qəbul etsə də öz fikrindən əl çəkmədi.

Tezliklə Naxçıvan qalası yaxınlığında İrevan xanı Hüseyn Əli xanın qoşunu göründü. Lakin Naxçıvanda qalmaq ona da qismət olmadı. Hüseyn Əli xan hansı məqsədlə burda qalmaq istəməyərək ordusunu Naxçıvandan geri çəkdi². Beləliklə Naxçıvan qalası başsız qaldı. Bu yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Abbasqulu xan Naxçıvana tələsdı.

Hüseyn Əli xanın belə sərbəst xarici siyasət aparması, xüsusilə II İraklinin gözü olduğu Naxçıvan xanlığını özünə tabe etmək cəhdləri, heç də Kartli-Kaxetiya çarlığının başçısını təmin etmedi. O yenə də Hüseyn Əli xanı İrevanda taxtdan salıb onun əvəzinə üzüyola bir şəxsi xan təyin etməyi qərara aldı. Bundan xəbər tutan Hüseyn Əli xan bir daha “Üç kilso” xəlifəsinə vasitəçilik etməyi və II İraklini yürüşdən yayındırmağı tapşırırdı³. Hüseyn Əli xandan daima güzəştlər

¹ P.Q. Butkov. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 74; M.Ə. İsmayilov, F.M. Əliyev. İrevan xanlığı // Azərbaycan, 12.06.1991.

² MDHTA 52-ci fond, I/194-cü siyahı, (1781), 234-cü sənəd, vər. 14.

¹ MDHTA, I/194-cü siyahı, 331-ci sənəd, I hissə (1738), vər. 42.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, 218-ci sənəd (24 may 1780), vər. 25.

alan “Üç kilsə” katolikosu Simon Tiflisə gedib II İrakli ilə Hüseyn Əli xan arasında vasitəçilik etdi¹. Nəticədə, II İrakli ilə Hüseyn Əli xan müqavilə bağlamalı oldular. Hüseyn Əli xan ildə II İrakliyə yenə də 30.000 rubl verməyi öhdəsinə götürdü². Rus tarixçisi P.Q.Butkovun yazdığına görə II İrakli həmin məbləğin miqdarını 50.000-ə çatdırmağa nail oldu³. Lakin Hüseyn Əli xan yenə də verdiyi sözə əməl etmədi, həmin dövrün arxiv sənədlərinin birində yazılmışdır ki, “İrəvan xanlığı Kartli-Kaxetiya çarlığının əleyhinə siyasət apararaq, onun tabeliyindən çıxmağa çalışırdı⁴.”

Gürcü qoşunlarının tez-tez İrəvan xanlığını narahat etmələrinə nə Osmanlı Türkiyəsi, nə də ali erməni din xadimləri biganə baxa bilməzdilər. Buna görə də Ahalsixdə yerləşən Türkiyə paşası və erməni patriarxı II İraklini tənbeh etdilər.

Belə bir tarixi şəraitdə Azərbaycan xanlıqlarından, xüsusilə Osmanlı Türkiyəsindən ehtiyat edən II İrakli II Yekaterina hökumətinə müraciət edərək əbədi olaraq Rusiya dövlətinin himayəsinə keçmək arzusunda olduğunu bildirdi. II Yekaterinaya müraciət etməklə, II İrakli eyni zamanda, bir sıra Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən İrəvan xanlığını da Rusiyanın köməyi ilə öz dövlətinə birləşdirmək məqsədini güdürdü. Bunu II İraklinin knyaz İ.Baqration və knyaz Xavçavadze vasitəsilə Rusiyaya göndərdiyi müqavilənin layihəsindən də müəyyən etmək olar. Həmin layihədə II İrakli özünü aşağıdakı şəkildə qələmə verirdi: “Kartli və Kaxetiya çarı, Samsxesaatabad knyazı, Qazax knyazı, Borçalı knyazı, Şəmşədil knyazı, Kax knyazı, Şəki knyazı, Şirvan knyazı, Gəncə və İrəvan hakimi...”⁵.

Sankt-Peterburqa belə məzmununda məktub göndərən II İrakli eyni zamanda Azərbaycan xanlıqlarının bir qisminin qəzəbindən də ehtiyat edirdi. Məhz buna görə də onun Rusiyaya göndərdiyi müqavilə layihəsilə bərabər məktubda yazırdı ki, müqavilə imzalandıqdan sonra Gürcüstana rus qoşunları göndərilərsə, o zaman “müsəlman”, yəni

Azərbaycan xanlarına da “xəbərdarlıq” göndərməlidir ki, onu tənbeh etməsinlər və ona qarşı münasibətlərini dəyişməsinlər¹.

Rusiyanın hakim dairələrində də sanki belə məzmununda məktub gözləyirdilər. Həmin dövrdə İranda Kərim xan Zənd öldükdən sonra (1779) Rusiyanın Şərqi ölkələri ilə ticarətinə ağır zərbə vurulmuşdu. Eyni zamanda Rusiyanın Cənubi Qafqazda, xüsusilə Xəzər dənizində hakim mövqe tutmaq cəhdləri də heç bir nəticə verməmişdi. 1782-ci ildə Xəzər dənizinə Rusiya tərəfindən M.Vastkoviçin başçılığı altında göndərilən ekspedisiya demək olar ki, geriye əliboş qayıtmışdı. Bu hadisə Rusiyanın hakim dairələrini o qədər hiddətləndirdi ki, komandanlıq silaha əl atmağı qərara aldı. Elə bu zaman Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaratmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxan Moskvadakı erməni kilsəsinin başçısı İosif Arqutinski II Yekaterina hökumətində Şərqi siyasəti ilə məşğul olan P.S.Potyomkinə yazdığı layihəni təqdim etdi. O, erməni dövləti yaratmaq üçün rus qoşunlarına Cənubi Qafqaza yürüş etmələrini məsləhət bilirdi.

Belə bir tarixi şəraitdə – 1783-cü ildə Georgiyevsk şəhərində Kartli-Kaxetiya və Rusiya arasında himayədarlıq haqqında müqavilə bağlandı. Bundan sonra Rusiyanın hakim dairələri tərəfindən Azərbaycanın bütün xanlıqlarına “xəbərdarlıq” məktubu, həmçinin formal olaraq “hədiyyələr” də göndərilərək, Azərbaycan xanlarına təklif edildi ki, II İraklini belə bir addım atdığına görə tənbeh etməsinlər və onunla dostluq əlaqəsi saxlasınlar. Elə güman etmək olar ki, Rusiyanın hökumət üzvləri düşündülər ki, onların bu növ “sülh-sevər” siyasəti Azərbaycan xanlıqlarına da sirayət edəcək və onlar da II İrakli kimi addım atacaqlar.

1783-cü il Georgiyevsk traktatına əsasən Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyanın himayəsinə keçməsi müəyyən dərəcədə Cənubi Qafqazın və Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasətinə təsir göstərdi. Azərbaycanın ərazisində mövcud olan dövlət qurumlarının – xanlıqların başçılarının əksəriyyəti Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətini ilk öncə dərk etmədən çarizmin vədlərinə inanır və sadəlövlüklə Rusiyaya ümid bəsləyirdilər. Diplomatik münasibətlərdə çox ehtiyatlı olan Rusiya hökumətinin Gürcüstanda müqavilə bağladıqdan sonra “müsəlman xanlarına” hədiyyələrlə yanaşı göndərdiyi

¹ MDHTA, 52-ci fond, 218-ci sənəd (24 may 1780), ver. 25.

² Yəni orada, ver. 32.

³ P.Q.Butkov. Gösterilən əsəri, II c., səh. 75.

⁴ MDHTA, 52-ci fond, 218-ci sənəd, ver. 25 və 61.

⁵ RXSA. Traktatlar fondu, 2 (465 a)-ci siyahı, 177-ci sənəd, ver. 4; В.Махарадзе. Георгиевский трактат. Тбилиси, 1983, стр. 66.

¹ MDHTA, 52-ci fond, 194-cü siyahı, 286-cı sənəd, 11-ci hissə, ver. 117-118; V.Maxaradz. Gösterilən əsəri, səh. 43.

xəbərdarlıq da öz rolunu oynadı: Rus dövlətinin “xəbərdarlığından” sonra Azərbaycan xanlarının əksəriyyəti Rusiyadan daha çox ehtiyat edərək, Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətlərini nizama salmaqla, Rusiya tərəfindən də öz əmin-amanlıqlarını təmin etməyə çalışdılar. Bəzi Azərbaycan xanlıqlarından, o cümlədən İrəvan xanlığından Rusiyaya göndərilən cavab məktublarının əsli hazırda Mərkəzi Dövlət Hərbi Tarix arxivində hifz olunur. Həmin məktubların məzmunundan müəyyən etmək olur ki, Azərbaycan xanları təhlükə qarşısında Georgiyevsk traktatını “bəyənməyə” məcbur olmuşlar¹.

Belə məktublardan birini də, Hüseyn Əli xan şəxsən 1783-cü il noyabrın əvvəllərində Rusiya hökumətinin xəbərdarlıq məktubunu İrəvana gətirən qraf Apraksinə təqdim etmişdir².

Məktubda Hüseyn Əli xanın II İraklinin atdığı addımı bəyəndiyindən, Kartli-Kaxetiya çarının Azərbaycan xanları ilə yaxşı münasibətdə olduğundan bəhs edilirdi. Məktubun bir yerində belə deyilirdi: “Çar İraklinin əlahəzrət ümumrusiya taxtına sədaqətli olması mənə də xoşdur. Məni çar İraklinin belə hərəkəti ruhlandırır. Xahiş edirəm ki, nəslim və əyalətlərimlə birlikdə Rusiya taxtına sadıq olacağımı qəbul edəsiniz. Ömrümün axırına kimi sizə xəyanət etməyə cəyəm. Hazırda İrəvanda sakitlik və bolluqdur”³. Hüseyn Əli xan məktuba möhürünü də vurmuşdu.

İrəvanlı Hüseyn Əli xana Rusiya hökumətinin göndərdiyi məktubun məzmunu açıq-aydın göstərir ki, 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsi bağlanan zaman və ondan sonra da İrəvan xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığından heç bir asılılığı yox idi. Rusiya dövlətinin, Türkiyənin sərhədində olan İrəvan xanlığına münasibətinə Osmanlı Türkiyəsi biganə qala bilməzdi. Odur ki, İrəvanda vəziyyəti öyrənməkdən ötrü Sultanın əmri ilə Qars şəhərindən İrəvana buğda almaq bəhanəsi ilə üç nəfər türk “taciri” göndərildi. Onlar irəvanlılara möhkəm olmağı təklif etdilər və bildirdilər ki, azərbaycanlılara çatdırmaq məqsədi ilə İstanbuldan Qarsa xeyli top gətirilmişdir⁴. İstanbuldan Qarsa top gətirilməsini Trabzonda yerləşən erməni arxiyepiskopu da İrəvan ermənilərinə bildirdi¹. Türkiyədən Azərbaycana, xüsusilə İrə-

van xanlığına göndərilən məktubların birində belə yazılmışdı: “Siz irəvanlılar təbiətə türksünüz. Əgər bəd qüvvələr İrəvan qalasını almaq istəsələr, müdafiə olunaraq müsəlman qanunçuluğunu qoruyub saxlayınız. Sultan Qars, Bəyazid paşalarına sizi həmişə müdafiə etməyi tapşırılmışdır.

Ən qədim dövrlərdən biz qonşu və dost olmuşuq. Biz həmişə qanunu qorumağa hazırıq”².

Həmin dövrə aid olan rus arxiv sənədlərindən birində yazılmışdı ki, Türkiyənin elçiləri Azərbaycana səpələnmişlər. Onlar çalışırlar ki, qonşu toplusınlar və rusların qarşısını kəsib, onları Cənubi Qafqaza buraxmasınlar. Həmin sənədin başqa bir yerində yazılmışdır ki, Azərbaycan xanlıqları Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməyib, Türkiyə və İranla müqavilə bağlamışlar ki, cənuba yürüş edə biləcək rus qoşunlarına müqavimət göstərsinlər³. Türkiyə elçilərinin Azərbaycanda olmaları və onların xanlara müraciəti haqqında məlumat, Axalsix və Qars paşalarının, xüsusilə İrəvan xanına göndərilən məktublarının surəti hazırda Moskva Dövlət Hərbi Tarixi arxivində (MDHTA) bu günə kimi hifz olunur.

Axalsix hakimi Süleyman paşanın İrəvan xanına göndərdiyi məktubda yazılırdı: “Sizi doğma oğlum hesab edərək həmişə sizin əmin-amanlığınız üçün çalışmışam. Əlahəzrət hökmdarın və Asak vəzirin məktubu əsasında Qapıçıbaşı Saloxar Mehmed Sal bəyin vasitəsilə sizə və Azərbaycanın digər xanlarına pul və hədiyyələr göndərmişdir. Onları bu yaxında alacaqsınız. Əgər siz bizim dövlətə sadıqsınızsa, və bizimlə dostluq münasibətində olmaq istəyirsinizsə o zaman ali Türkiyə bundan xəbərdar olmalıdır. Siz nəinki bizim sadıq bəndəmiz olacaqsınız, Sultanın da sizə hörməti artacaq, əgər sözlərimə inansanız, mənim də sizə qarşı məhəbbətim artacaq, iltifatlı oğlum və dostum, bu məktubu gətirəni yubanmadan göndər”⁴.

Qars paşasının İrəvan xanına göndərdiyi məktubda deyilirdi: “Bizim şöhrətli hakimimiz sizə və Azərbaycanın digər xanlarına Qapıçıbaşı Saloxar Mehmed Sal bəyin göstərişi ilə axalsixli Süleyman paşa vasitəsilə pul və hədiyyələr göndərilmişdir. Tezliklə siz onları

¹ MDHTA, 52-ci fond, I/194-cü siyahı, 286-cı sənəd, I hissə, vər. 354.

² Yəne orada, vər. 299.

³ Yəne orada.

⁴ Yəne orada, I hissə, vər. 360.

¹ MDHTA, 52-ci fond, I/194-cü siyahı, 286-cı sənəd, VII hissə, vər. 22.

² Yəne orada, 331-ci sənəd, VI hissə, vər. 20.

³ Yəne orada, 366-cı sənəd.

⁴ Yəne orada.

alacaqsınız. Allahın köməyi ilə biz həmişə sizinlə dost olacağıq və bu dostluğu nə olursa olsun saxlamalıyıq. Sizə nə lazımdırsa əmr edin”¹.

Rus tarixçisi O.P.Markova arxiv sənədlərinə əsaslanaraq yazır ki, Axalsix, Ərzurum, Qars və Bəyazid paşaları İrəvan və Azərbaycanın başqa xanları ilə əlaqə saxlayır və onları II İrakliyə qarşı çıxmağa çağırırdılar².

Bu həqiqətən belə idi. Türkiyə sultanının İrəvan xanına göndərdiyi – arxivdən əldə etdiyimiz məktubda deyilirdi: “Bizə gəlib çatıbdır ki, Tiflis çarı Rusiya ilə birləşərək Azərbaycan xanlarının arasını vurmağa, onların arasında Rusiyaya təmayül yaratmağa çalışır... Siz bizimlə birləşməyə səy edin. Bizim məqsədimiz odur ki, çar İrakli sizə zərər verə bilməsin. Düşməni dəf etmək üçün birləşin, onu öldürün, dağıdın və güllələyin”³.

Osmanlı Türkiyəsinin Azərbaycan xanlıqlarına münasibətindən Cənubi Qafqaz xristianları, xüsusilə ermənilər narahat olmuşdu. Buna görə də İrəvanda erməni icması 1784-cü ildə öz nümayəndəsi Stepan Saakovu Sankt-Peterburqa göndərməli oldu. Onun Rusiyanın hakim dairələrinə təqdim etdiyi məktubda deyilirdi ki, türklər ardı-arası kəsilmədən irəvanlılara yazırlar ki, möhkəm dursunlar və xristianlara qarşı mərd olsunlar. Biz həmməzhəb (dindas) olduğumuz üçün başqa dinə mənsub olmaqdansa sizinlə ittifaqda olmağı daha üstün tuturuq. Mümkünsə bizə kömək əlinizi uzadın.

Daha sonra Stepan Saakov bildirdi ki, hazırda İrəvanda iki partiya yaranmışdır: bu partiyalardan biri İrəvan qalasında oturan Hüseyn Əli xanın oğludur ki, Əhməd xanı müdafiə edir, digəri isə Maku sultanı Əhməd sultanındır. Onlar öz aralarında rəqəbat aparır, bir-birinin qonşuluğunda olan kəndləri darmadağın etdiklərindən, kəndlilər əkin sahələrini başlı-başına buraxıb Türkiyəyə qaçmışlar. Onların əkdikləri taxıl suvarılmadığına görə yanib qurumuşdur. Əkinin salamat qaldığı sahələri isə süvari qoşunları məhv etmişdir. Ararat vadisi təlatümlü dənizdə qalmış adaya bənzəyir.

Lakin rus hökuməti bu dəfə Stepan Saakovun İrəvandan gətirdiyi məktuba məhəl qoymadı. Məsələ burasındadır ki, həmin dövrdə

Rusiya təkcə İrəvan xanlığını deyil, bütün Cənubi Qafqazı qan tökmədən ələ keçirmək üçün səy göstərirdi. Məsələ burasındadır ki, həmin dövrdə Azərbaycan xanlıqlarından bir qismini ələ keçirmək sahəsində İranda da az iş görülmürdü. Kərim xan Zəndin ölümündən sonra İranda müvəqqəti hakimiyyət başına gələn “şahlar” da gözlərini Azərbaycana dikmişdi. Bu cəhətdən Əli Murad xan daha artıq fərqlənirdi. O, şah olmaq arzusu ilə dəridən-qabıqdan çıxırdı. İsfahanda oturan Əli Murad xan İranda hakimiyyət başında möhkəmlənmədiyi və şah titulu rəsmən qəbul etmədiyi halda Azərbaycanın bir sıra xanlıqlarına fərmanlar göndərərək tabelik rəmzi olaraq onlardan girov və ya qiymətli daş-qəş tələb edirdi. Əli Murad xan hətta 1784-cü ildə Rusiyanın Yaxın Şərqdə rəqibi olan Osmanlı Türkiyəsinə qarşı mübarizə aparmaq üçün Rusiyadan kömək almaq və özünü şah kimi tanımaq məqsədi ilə Moskvaya nümayəndə də göndərmişdi. O, nümayəndəsi Məhəmməd xana tapşırırmışdı ki, göstəriləcək kömək əvəzində vaxtilə Rusiyanın tərkibində olan torpaqlardan savayı¹ “Qaradağ, Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan vilayətlərini”² Rusiya imperiyasına “güzeştə” getməyə hazırdır. Göründüyü kimi, Əli Murad xan Azərbaycan xanlıqlarına heç bir hüququ olmadığı halda həmin xanlıqları rus dövlətinə verməyi vəd edirdi. Əvəzində isə onu İranın şahı kimi tanımağı Rusiya dövlətindən xahiş edirdi. Bu məsələyə toxunan gürcü tarixçisi V.Maxaradze yazır ki, həmin dövrdə İrəvan və Gəncə xanlıqlarının əhalisi onsuz da himayə haqqında II İrakli vasitəsilə Rusiyaya müraciət etmişdi³. Bircə, V.Maxaradze yazsaydı ki, Rusiyaya və II İrakliyə həmin xanlıqlarda sığınacaq tapıb yaşayan ermənilər müraciət etmişdilər, bu həqiqətə daha uyğun olardı.

Rusiya Əli Murad xanla Cənubi Qafqazı bölüşdürmək haqqında danışıqlar aparmaq məqsədi ilə İsfahana polkovnik V.S.Tamaraanın başçılığı altında nümayəndə heyəti göndərirdi. V.S.Tamara yol üstündə – İrəvana çatır-çatmaz İranda Əli Murad xanın 1785-ci il fevral ayının 12-də qəfildən ölümü xəbərini aldı. Lakin bu xəbərin həqiqətə uyğun olub-olmamasını bilmək üçün səfərini Xoy şəhərinə

¹ 1722-1723-cü illərdə Xəzər boyu əyalətlərinin Rusiya tərəfindən işğal olunmuş ərazisi nəzərdə tutulur.

² P.Q. Butkov. Göstərilən əsəri, II c., səh. 148; O.P. Markova. Göstərilən əsəri, səh. 191.

³ V. Maxaradze. Göstərilən əsəri, səh. 37.

¹ MDHTA, 52-ci fond, 366-cı sənəd.

² O.P. Markova. Göstərilən əsəri, səh. 202; MDHTA, 52-ci fond, 1/194-cü siyahı, 330-cu sənəd, vər. 2-3.

³ MDHTA, 52-ci fond, 331-ci sənəd, VIII hisso (1784), vər. 54-55.

qədr çatdırdı. O burada eşitdiyi xəbərin dəqiqliyini müəyyənləşdirdikdən sonra İran taxtına müvəqqəti də olsa yiyələnən Cəfər xana məktub göndərərək onu Əli Murad xanın siyasətini davam etdirməyə çağırırdı. Lakin Cəfər xan hakimiyyət uğrunda müvəffəqiyyətə mübarizə apararıq Ağa Məhəmməd xan Qacardan ehtiyat edərək tezliklə İsfahandan Şiraza qaçdı. Beləliklə də Rusiyanın Azərbaycanı İranla bölüşdürmək cəhdi baş tutmadı.

Rusiya dövlətinin Kartli-Kaxetiya dövlətinin müraciətinə laqəyd münasibəti heç də II İraklini təmin etmirdi. Əli İrəvan xanlığında çıxan, II İrakli hələ 1783-cü ildə Tiflisdə olan rus qoşunlarına atxalanıb Hüseyn Əli xanı devirmək və yerinə ona müti olan xan təyin etmək qərarına gəlmişdi. Bu məqsədlə o, Hüseyn Əli xanın qardaşı Məhəmməd Həsən xanla ümumi danışığı apardı. Hakimiyyət başında olmaq arzusu ilə yaşayan Məhəmməd Həsən xan II İrakli ilə razılığa da gəlmişdi.

Lakin nə II İrakli və nə də Məhəmməd Həsən xan arzularına çatmadılar. 1783-cü ilin sonunda İrəvanda baş verən üsyan nəticəsində Hüseyn Əli xan və qardaşı Məhəmməd Həsən xan qətlə yetirildilər.

Birdən-birə xan nəslindən iki şəxsin öldürülməsi İrəvanda böyük iğtişasa səbəb oldu. Bu isə ilk növbədə İrəvanda yaşayan erməniləri və həmçinin İrəvanı əlində saxlamağa cəhd edən II İraklini daha çox narahat edirdi. İrəvan ermənilərinin nümayəndəsi Mirzə Qurgen çalışırdı ki, İrəvan xanlığının taxtına II İraklinin köməyi ilə İrəvan zadəganlarından ən varisi olan Sultan Əhməd¹ sahib olsun. Onun Kartli-Kaxetiya çarına göndərdiyi məktubunda deyilirdi ki, "gər Sultan Əhməd xan olmasa, "İrəvan qalası olimizdən çıxacaq".

Mirzə Qurgenin məktubundan sonra II İrakli vaxt itirmədən öz qayını Baqratonu gürcü qoşunları ilə İrəvana göndərdi ki, Sultan Əhmədə taxta çıxmaqda kömək etsin. Lakin II İrakli gecikmişdi. İrəvanda, hakimiyyət başına mövcud qayda-qanuna uyğun olaraq, Hüseyn Əli xanın böyük oğlu Qulam Əli gəldi (1783-1785). Bu anda İrəvana çatan Baqraton ələcsiz qalıb, Qulam Əli xanı hakimiyyət başına gəlməsi münasibətilə təbrik edib geri qayıtmalı oldu. Krıyaz Baqratonun İrəvan xanlığında Qulam Əli xanın oturması ilə razılaşmasını İrəvan zadəganları birmənalı qiymətləndirərək ələ güman etdilər ki, bu işdə II İraklinin əli vardır. Odur ki, yeni xana o qədər də etibar etmirdilər¹. Əhalinin Qulam Əli xanla hesablaşmasını

bilən II İrakli P.S.Potyomkinə yazdığı məktubda əşassız olaraq lovğalıqla bildirdi: "İrəvanda ölmüş xanın əvəzində əhali onun kiçik oğlunu xan etmək istəyirdi. Lakin biz buna razı olmadığımızı bildirdik"¹.

Qulam Əli xan İrəvan xanlığının taxtına çıxdıqdan sonra hakimiyyətə can atan zadəganlardan biri – Əhməd Sultan İrəvanı tərk etməli oldu. İrəvan xanlığında baş verən qarışıqlıqdan öz xeyrinə istifadə etməyə çalışan II İrakliyə məlum idi ki, İrəvanın ən nüfuzlu əyanlarından olan Əhməd Sultanın dövlət işlərində təcrübəsi olmayan İrəvanın yeni və gənc xanı ilə arası yoxdur. II İrakli onu da bilirdi ki, Əhməd Sultan İrəvan xanlığında ən zəngin və nüfuzlu feodallardan biridir. Onun Araz çayının o tayında zəngin malikanəsi vardır. Odur ki, II İrakli ona sadıq olan ermənilərdən Mirzə Qurgenə tapşırırdı ki, Əhməd Sultana bildirsin ki, II İrakli onun İrəvan xanlığının hakimi olmağını arzulayır və ona kömək etməyə hazırdır².

II İrakli Əhməd Sultana kömək edəcəyinə söz verməklə bərabər, İrəvanın yeni xanı Qulam Əli xanı da əlində saxlayırdı. Ona hakimiyyət başına gəlməkdə maneçilik törətmədiyi üçün II İrakli Qulam Əli xana sifariş göndərdi ki, o öz qoşunları ilə birlikdə Naxçıvana gedib orada müdafiə etdiyi Abbasqulu xana Naxçıvan taxtını ələ keçirməkdə kömək etsin³. Qulam Əli xan öz qoşunları ilə Naxçıvana tərəf hərəkət etdiyi zaman Naxçıvanda hakimiyyət başında olan Cəfərqulu xan kömək üçün Xoy xanlığına müraciət etdi⁴. Odur ki, Qulam Əli xan İrəvana qayıtmalı oldu.

Qulam Əli xanın II İrakliyə xidmət göstərməsi İrəvan zadəganlarını heç də təmin etmirdi. Bu isə 1785-ci ildə II İraklinin təşkil etdiyi saray çevrilişi zamanı Qulam Əli xanın qətlə ilə nəticələndi.

Yeni xanın öldürülməsi, Türkiyə sultanını cəld hərəkət etməyə məcbur etdi. Gürcülərin və rusların əlinə keçməsin deyərək o, qoşunlarını İrəvan xanlığı istiqamətində hərəkət etdirdi. Bu yürüşdə Türkiyə sultanı Xoy xanlığı qoşunlarından da istifadə edirdi. Məlum olduğu kimi, irəvanlı Hüseyn Əli xan vaxtaşırı da olsa II İrakliyə ildə müəyyən məbləğdə bac verirdi. 1783-cü ildə Hüseyn Əli xanın ölümündən sonra hakimiyyət başına gələn Qulam Əli xanın saray əyanları arasında heç bir nüfuzla malik olmadığından istifadə edən

¹ MDHTA, 52-ci fond, I/194-cü siyahı, 331-ci sənəd, VI hissə, vər. 40.

² Yəni orada.

³ Yəni orada, 286-cı sənəd, I hissə, vər. 359.

⁴ Yəni orada, 331-ci sənəd, III hissə, vər. 29.

¹ MDHTA, 15-ci fond, 197-ci sənəd, vər. 24.

Türkiyə sultanı, uzaqgörənlik siyasəti işlədərək, Hüseyn Əli xanⁿ azyaşlı oğlu Məhəmməd ağaya özündən 30 yaş böyük olan XoY xanının qızını “almağa” nail olmuşdu. Bu işə Türkiyəyə meyil edən XoY xanlığının gələcəkdə İrəvan xanlığının işlərinə müdaxilə etmək üçün əsaslı zəmin idi. Qulam Əli xan öldürüldükdən, Məhəmməd ağamı İrəvan taxtına oturtduqdan sonra Türkiyə sultanı Əbdül Həmid yaranmış vəziyyətdən Kartli-Kaxetiya çarlığının əleyhinə istifadə etməyi qərara aldı¹. Sultan Əbdül Həmidin İrəvan xanına göndərdiyi məktub bu cəhətdən səciyyəvidir: “...yaşca böyük olan və ləyaqətli XoY xanına sipəhsalar rütbəsi verib, bütün xanlara fərman göndərərək bildirmişik ki, bizim paşa və vəzirlərə İraklinin hərəkətləri barədə xəbər versinlər². Həmişə olduğu kimi, bu dəfə də sultan Qafqazın müsəlman feodal hakimlərinə qiymətli hədiyyələr və pul mükafatı göndərdi. Eyni zamanda Axalsix, Qars və Bəyazid paşalarına əmr olundu ki, qoşunları ilə İrəvan xanlığı istiqamətində hərəkət etsinlər. Bu məqsədlə Axalsix hakimi Süleyman paşanın azyaşlı irəvanlı Məhəmməd xana yazdığı məktubunda deyilirdi: “Siz özümə oğul hesab edərək, həmişə səmimiyyətimi isbat etməyə çalışacağam. Vəzir Aslanın göstərişi əsasında Sizə Mehmed Sal bəy vasitəsilə pul və hədiyyə göndərirəm”³.

Demək olar ki, Qars paşası da İrəvan xanlığına və digər xanlıqlara eyni məzmunlu məktub göndərmişdi: “Bizim şövkətli hakimimiz tərəfindən Sizə və digər Azərbaycan xanlarına Qapıçıbaşı Mehmed Sal bəyin vasitəsilə Axalsix paşası Süleymana pul və hədiyyə göndərilmişdir ki, Sizə bu yaxınlarda çatdırılsın”⁴. Hər iki məktubda pul və hədiyyə əvəzində Azərbaycan xanlıqlarından Türkiyə ilə birlikdə ümumi düşməne – Rusiya dövlətinə qarşı çıxmaq tələb olunurdu.

Türkiyə tərəfindən İrəvan xanlığını ələ keçirmək cəhdindən tezliklə Rusiyada və Kartli-Kaxetiya çarlığında xəbər tutdular. İrəvan xanlığının Türkiyə tərəfindən zəbt olunması, təkcə Gürcüstanda deyil, bütün Cənubi Qafqazda Rusiyanın yürütdüyü siyasətə ağır zərbə endirə bilərdi. P.S.Potyomkinin göstərişi ilə II İrakli sərhəddə rus qoşunları ilə birlikdə daha iki mindən ibarət qoşun göndərdi. Bu

hadisədən sonra nəhaq qan tökülməməsi üçün Türkiyə sultanı öz qoşunlarının geri dönməsi barədə əmr verdi.

Herbi qüvvə əvəzinə, 1785-ci ildə Türkiyədən Cənubi Qafqaza Qapıçıbaşı İbrahim əfəndinin başçılığı altında nümayəndə heyəti göndərildi. Həmin nümayəndə heyətinin məqsədi özünün Cənubi Qafqazda potensial rəqibi olan Rusiyanın Cənubi Qafqazda xristian dövlətləri – Ermənistan və Albaniya yaratmaq əleyhinə koalisiya yaratmaqdan ibarət idi. Lakin Türkiyə sultanının bu cəhdi baş tutmadı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Rusiyanın təşəbbüsü də uğursuz oldu.

Qapıçıbaşı İbrahim əfəndinin Cənubi Qafqazdakı fəaliyyəti barədə bilavasitə arxiv sənədlərində təsadüf etmişik. Qarabağ erməni Nikita Yakovlev Ənzəlido olarkən rus konsulu Skiliçə bildirmişdir ki, eşitdiyinə görə keçən il qubalı Fətəli xan, qarabağlı İbrahim Xəlil xan, xoylu Əhməd xan və başqaları... Azərbaycan xanlarından və Dağıstan hakimlərindən cəmi 17 nəfər, Türkiyə sultanının sərəyına vəkillərini və habelə məktub göndərmişlər. Müsəlmanlar sultana xəbər göndərmişlər ki, Rusiyanın Qafqazda xristian dövləti yaratmaq niyyətini pozmaq üçün kifayət qədər qoşunları var, lakin onların pulları azdır¹.

Yuxarıdakılardan belə qənaətə gəlmək olar ki, İbrahim Əfəndi Cənubi Qafqazda olarkən Azərbaycanın və Dağıstanın bir sıra hakim feodallarını Rusiyanın əleyhinə səfərbər etməyə nail olmuşdur. Bunu arxiv sənədlərindən də nümayəndə etmək olar. Sənəddə deyilir ki, Türkiyədən “qubalı Fətəli xanın, şuşalı İbrahim xanın, xoylu Əhməd xanın hərəsinə yüz manat çervon, kürk üçün samur xəzi, daş-qaşla bəzənmiş saat”² göndərilmişdir. Gilanlı Hidayət xanın, urmiyalı Əhməd Qulu xanın... şamaxılı Məhəmməd Səid xanın, lənkəranlı Qara xanın, bakılı Mirzə Məhəmməd xanın hərəsinə beş min manat pul və bir ədəd saat verilmişdir”. Siyahıda daha bir neçə Dağıstan feodal hakiminin adı çəkilir³. Başqa bir arxiv sənədində deyilir ki, yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə Şimali Azərbaycanda böyük nüfuza malik olan qubalı Fətəli xan üçün daha 4 min çervon pul ayrılmışdır⁴. Rusiyanın Kartli-Kaxetiya çarlığındakı

¹ MDHTA, 52-ci fond, I/194-cü siyahı, 331-ci sənəd, IX hissə, vər. 108.

² MDHTA, 52-ci fond, I/194-cü siyahı, 336-cı sənəd, IX hissə, vər. 55.

³ Yene orada.

⁴ Yene orada, IV hissə, vər. 209.

¹ MDHTA, 52-ci fond, I/194-cü siyahı, 331-ci sənəd, vər. 51.

² Yene orada, 350-ci sənəd, V hissə, vər. 24–25.

³ MDHTA, 52-ci fond, I/184-cü siyahı, 350-ci sənəd, V hissə, vər. 24–25.

⁴ RXSA. Rusiyanın Türkiyə ilə əlaqələri fondu, 625-ci sənəd, vər. 27.

nümayəndəsi polkovnik S.Burnaşovun verdiyi məlumata görə Qapıçı başı İbrahim Əfəndi Cənubi Qafqaza gələrkən Azərbaycanda və Dağıstanda paylamaq üçün özü ilə qırx ədəd dörd minlik çervon gətirmişdir¹.

Qapıçıbaşı İbrahim Əfəndi Cənubi Qafqazda olarkən bir çox yerli hakim feodallara təsir göstərə bilmişdi: belə ki, Türkiyədən qiymətli hədiyyələr alan Dağıstan feodalları Gürcüstana basqınlarını bərpa etmişdilər. O ki qaldı Azərbaycan xanlarına, onlardan Şamaxı, Şəki, Xoy, Qarabağ xanlıqlarının başçıları, habelə bir sıra Dağıstan feodalları ittifaq yaradıb Rusiyanın təcavüzünə qarşı birgə müqavimət göstərəcəklərinə söz vermişdilər. Bu ittifaq çox da uzun sürməsə də sultanın əmri ilə Trabzon, Ərzurum, Axalsix və Qars şəhərlərində türk əsgərləri Cənubi Qafqaza yürüş etmək üçün hazır vəziyyətə gətirildilər. Türkiyədə belə bir fikir yayılmışdı ki, 1783-cü ildə Gürcüstana gələn rus qoşunlarının məqsədi bu bölgədə Türkiyəyə zərbə endirməkdən ibarətdir. Axalsix, Ərzurum, Qars və Bəyazid paşaları İrəvan və digər Azərbaycan xanlıqları ilə sözləşərək Tiflis şəhərinə hücum etməyə hazırlaşdılar. Türkiyənin Gürcüstana basqın etməyə hazırlıq görməsi artıq hərbi sirr deyildi. Rusiyanın Ənzəlidəki konsulu Tumanovskinin 18 aprel 1784-cü ildə Həştərxan qubernatoru Jukova yazdığı məktubunda deyilirdi ki, Ərzurum və Bəyazid paşaları Gürcüstana hücum etmək üçün xeyli qoşun toplayaraq Azərbaycan və Dağıstan hakimlərini də bu işə cəlb etməyə çalışırdılar. Onlar bu yürüşdə iştirak edən döyüşçülərin hər birinə ildə 200 manat verməyə boyun olmuşlar².

P.S.Potyomkinin knyaz Potyomkinə yazdığı məktubda isə deyilirdi ki, türklər burada hər tərəfə qılgı-cəm yağdırırlar ki, yangın əmələ gətirsinlər. Sultan buraya Xəlil Əfəndinin başçılığı ilə nümayəndə heyəti göndərmişdir ki, azərbaycanlılarla dağıstanlıların Gürcüstana əleyhinə ittifaqını yaratsın. Məktubla bərabər, sultan Cənubi Qafqazın müsəlman hakimlərinə və Dağıstana Georgiyevsk müqaviləsinin surətini də göndərmişdi.

Xəlil Əfəndi Dağıstan, Şirvan və Qarabağda olduqdan sonra bir müddət İrəvanda qaldı. Bu da təsadüfi deyildi. İrəvan qalası Cənubi Qafqazın bu bölgəsində böyük strateji əhəmiyyət daşıyan qalalardan

idi. Osmanlı Türkiyəsi bundan əvvəl də bir neçə dəfə İrəvan qalasını tutmaq təşəbbüsündə olmuşdur¹. Xəlil Əfəndinin İrəvanda fəaliyyəti bu xanlıqı Gürcüstana əleyhinə qaldırmaqdan ibarət idi. Məhz Osmanlı Türkiyəsinə arxalanaraq İrəvan xanlıqı Kartli-Kaxetiya çarlığına göndərirdi bəcdan imtina etmişdi. Bu hadisədən sonra P.S.Potyomkin II İrakliyə İrəvana hücum edib bu şəhəri zəbt etməyi məsləhət gördü. Bu zaman artıq Axalsix, Qars, Ərzurum və Bəyazid paşalıqlarının nümayəndələri İrəvan şəhərində idilər. Onların buraya gəlmələrinin səbəbi guya yeni İrəvan xanına atasının vəfatı münasibəti ilə başsağlığı verməkdən ibarət idi. Əslində isə məqsədləri Azərbaycanın digər xanlıqlarını İrəvan xanı vasitəsilə Rusiya və Gürcüstana əleyhinə qaldırmaq idi.

Lakin Osmanlı Türkiyəsinin bu təşəbbüsü baş tutmadı. 1784-cü ilin yayında Qulam Əli xan qardaşı ilə qətlə yetirildi. İrəvan xanlığının taxtı Qulam Əli xanın 12 yaşlı oğlu Məhəmmədə qismət oldu. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Məhəmməd xanın anası gürcü olduğundan II İraklinin Məhəmməd xana təsiri xeyli artdı. Axalsix hakimi Süleyman paşa bundan narahat oldu. O, İrəvan qalasının II İraklinin əlinə keçməyindən ehtiyat edərək İrəvanın yerli feodallarından Əhməd Sultan və Xoy hakimi Əhməd xanla İrəvan qalasını ələ keçirmək barədə razılığa gəldi. O, İrəvana sultan Əbdül-Həmidin fərmanını və digər türk paşalarının məktublarını da göndərdi. Həmin məktublarda məzmunu irəvanlıları II İrakli ilə müharibəyə səfərbər etməkdən ibarət idi. Türkiyə sultanı tərəfindən eyni zamanda Ərzurum paşasına pul, Axalsix, Bəyazid və Qars paşalarına fərmanlar göndərildi ki, onlar İrəvanı II İraklinin təcavüzündən müdafiə etsinlər.

Osmanlı Türkiyəsi həmin dövrdə özünü, həm də İranın və müsəlmanların "müdafiəçisi" kimi də qələmə verirdi. Sultanın İrəvana göndərdiyi məktubunda müsəlmanlar birliyə çağırılır və deyilirdi ki, "Tiflis çarı" Azərbaycan xanlarını "ruspərest" etməyə və beləliklə də, onları "məhv" etməyə çalışır. Fərmanda eyni zamanda bildirilirdi ki, xoylu Əhməd xan birləşmiş qoşunların baş sərkərdəsi təyin edilmişdir².

Süleyman paşa bütün Azərbaycan xanlıqlarına İrəvan xanlığına kömək etməyi tapşırırmışdı³.

¹ MDHTA, 2-ci sənəd, v. 39.

² Yene orada, v. 54-55.

³ Yene orada, v. 56.

¹ RXSA. Rusiyanın Türkiyə ilə əlaqələri fondu, 625-ci sənəd, v. 27.

² MDHTA, 52-ci fond, I/194-cü siyahı, 330-cu sənəd, v. 2-3.

Türklərin İrevan qalasını zəbt etmələri Rusiya–Gürcüstan münasibətlərinə ağır zərbə endirə bilərdi. Buna nə II İrakli, nə də II Yekaterina hökuməti razı ola bilməzdi. İrevan şəhərində bu hadisəyə birmənalı baxılmırdı. Burada Gürcüstan və Türkiyə tərəfdarları arasında mübarizə gedirdi. Bundan xəbərdar olan II İrakli tərəfdarlarına kömək məqsədilə İrevana iki minlik qoşun göndərirdi. İrevanlı gürcüperəst ermənilər, II İrakliyə məktub göndərərək öz sevinclərini bildirirdilər. İrevanlı Məhəmməd xan Süleyman paşaya məktub göndərərək bildirdi ki, o, II İraklini müdafiə edəcəkdir. Beləliklə, rus diplomatları bir növ “İrevan məsələsindən” arxayın oldular.

Məhəmməd xanın belə hərəkəti Osmanlı Türkiyəsinə Cənubi Qafqazda öz fəaliyyətini genişləndirməyə məcbur etdi. 1784–cü ilin payızında Cənubi Qafqazda İstanbuldan çoxsaylı (60 nəfər) nümayəndə göndərildi. Bu dəfə də Türkiyə Dağıstanın hakim feodallarına qiymətli hədiyyələr göndərmişdi.

Sultan Əbdül Həmidin fərmanında müsəlmanlar rusların əleyhinə müqəddəs müharibəyə – cihada çıxmağa çağırılırdılar¹.

İbrahim Əfəndinin Cənubi Qafqazda olması 1785–ci ildə Axalsix şəhərində azərbaycanlılarla dağıstanlıların Rusiyanın əleyhinə ittifaq bağlaması ilə nəticələndi. Həmin ittifaqı Şamaxı, Şoki, Qarabağ, Xoy xanlıqlarının nümayəndələri və Car camaatının ağsaqqaları imzaladılar. Lakin bu ittifaqın kağız üzərində qalmasına baxmayaraq, Türkiyənin Azərbaycanda apardığı təbliğat müəyyən qədər öz bəhrəsini verdi. İlk növbədə İrevanlı Hüseyn Əli xan Tiflisə göndərildi məbləğdən tamamilə imtina etdi.

Rusiyanın əleyhinə Azərbaycan xanlıqlarını birləşdirmək siyasətini Türkiyə hökuməti Axalsix paşası Süleyman paşa vasitəsilə hələ 1784–cü və 1785–ci illərdə qaldırmışdı. Rusiyanın Türkiyədəki səfiri Bulqakov II Yekaterinanın göstərişi əsasında Türkiyə sultanından Axalsix paşasının əl–qolunu yığışdırmağı təkidlə tələb etdi. İstanbulda Bulqakova müsbət cavab verilse də, Türkiyə hökuməti öz fəaliyyətini Cənubi Qafqazda və Cənubi Dağıstanda genişləndirməkdən qalmırdı. Sultan öz emissarlarını tez–tez pul və hədiyyələrlə Qafqaza göndərirdi.

Georgiyevsk müqaviləsindən sonra Azərbaycan xanları Rusiyadan göndərilən məktublara, əsasən, müsbət cavab vermişdilərse,

artıq 1785–ci ildə qarabağlı İbrahim Xolil xan, qubalı Fətəli xan, xoylu Əhməd xan Türkiyə sultanına məktub göndərərək Osmanlı Türkiyəsinin himayəsi altında olmağı arzuladıqlarını bildirdilər¹.

Azərbaycan xanları Türkiyədən müsbət cavab aldılar. Türkiyə sultanı hətta Qarabağ və Xoy xanlıqlarının başçılarına tapşırırdı ki, onlar tezliklə İrevan şəhərini alsınlar və rusları bu şəhərə heç zaman buraxmasınlar².

Türkiyədən gələn müsbət cavabdan ruhlanan Azərbaycanın hakim xanları II İrakliyə qarşı çıxaraq onun rusperəst hərəkətini pislədilər. İrevan xanlığı Kartli–Kaxetiya çarlığına bac verməkdən tamamilə imtina etdi. Lakin İrevan xanı bu hadisədən sonra sanki yağışdan çıxıb, yağmura düşdü; çünki Axalsix paşası Süleyman paşa İrevan xanından yetmiş min rubl, erməni dindarlarının başçısından isə qırx min manat bac tələb etdi. Əks təqdirdə o, “Üç kilso” monastırını xarabazarlığa çevirəcəyi ilə hədələdi.

1786–cı ilin aprelində Türkiyə qoşunlarının tərkibində olan Əmər xan Dağıstana qayıdarkən İrevan xanlığının ərazisindən keçməli oldu. Bu xəbər əhali arasında böyük təşviş yaratdı. O, “Üç kilso” xəlifəsi ilə birlikdə yenidən İrevan qalasında sığınacaq tapmağa məcbur oldu. Ləzgilərin gəlişi bu dəfə o qədər də döşəti olmadı. Onlar İrevan şəhərinə yaxınlaşmadan, qarşılarına çıxan kənd və obaları qarət edər–edər Gəncə istiqamətində hərəkət etdilər.

Lakin bu hadisə də İrevanlıları sakit etmədi. Tezliklə İrevan qalasını Təbriz xanlığının qoşunları mühasirəyə aldılar. Lakin İrevan döyüşçüləri ciddi müqavimət göstərərək düşməni geri çəkməyə vadar etdilər³.

Bu hadisədən sonra Osmanlı Türkiyəsi yenidən böyük strateji əhəmiyyətə malik olan İrevana sahib olmaq fikrinə düşdü. Türkiyənin hakim dairələri İrevan şəhərini zəbt etməkdə Kartli–Kaxetiya çarlığından və Rusiyadan daha çox ehtiyat edirdilər. 1787–ci ilin iyununda Türkiyədən Xoy xanlığının yeni hakimi Hüseyn Qulu xana göndərilən fərmanda deyilirdi: Tiflisin valisi (II İrakli – F.Ə.) rusları Azərbaycana və bizim torpaqları qarət etmək üçün dəvət etmişdir. Lakin o unutmuşdur ki, bizim hakimi olmayan dövlət qurmağa ixtiyarımız var. Biz heç zaman İrevanın darmadağın və qarət olunması ilə

¹ A.R. İoannisyan. Göstərilən əsəri, səh. 165.

² MDHTA, 52–ci fond, 32–ci sənəd, vər. 159–160.

³ MDHTA, f. VUA, 4252–ci sənəd, vər. 126.

¹ MDHTA, 52–ci fond, I/194–cü siyahı, 350–ci sənəd, II hissə, vər. 4.

razılaşa bilmərik. Odur ki, Bəyazid, Van və Muşun rəislərinə əmr etmişik ki, sizə qoşun gərək olsa göndərsinlər: əgər Tiflis valisi sərhədi keçmək fikrinə düşsə, o zaman Ərzurum paşası Mustafa kömək edəcəkdir”.

Bundan xəbər tutan general-poruçik P.S.Potyomkin mərkəzə məktub göndərərək soruşdu ki, türklər İrəvan tərəfə gəlsələr nə edim, onlarla hələ ki, müharibə etmirik?¹

Rus arxiv sənədlərinin birində bu dövrdə baş verən hadisələr barədə başqa bir məlumat da var. 1787-ci il iyul ayının 8-də polkovnik S.Burnaşovun P.S.Potyomkinə göndərdiyi məktubda deyilir: yeni məlumatlar əldə etmək məqsədilə onun İrana göndərdiyi knyaz Çavçavadze bildirmişdir ki, Türkiyədən Azərbaycan xanlarına göndərilən fərmanda sultan onları həmişə müdafiə edəcək, İrəvan şəhəri Azərbaycana mənsub olduğu üçün onun heç zaman Gürcüstanın tabeliyində olması ilə razılaşmayacaq. Sultan Ərzurum paşası və digər sərhəddə yerləşən paşalara tapşırılmışdır ki, nəyin bahasına olursa olsun rus qoşunlarının qarşısına çıxsınlar. Çavçavadzenin məlumatında həmçinin deyilirdi ki, Umma xan, İbrahim Xəlil xan və digər Azərbaycan xanlıqları əbədi olaraq İrəvanı Kartli-Kaxetiya çarlığının təqibindən azad etmək üçün birləşmişlər. Bu xəbərlə əlaqədar olaraq S.Burnaşov P.S.Potyomkindən həmin xanlıqların döyüşçülərinin əleyhinə qoşun çıxarmasına icazə vermişdir².

Çavçavadzenin verdiyi xəbərin nə ilə nəticələndiyi haqqında arxiv sənədlərində hələlik məlumat əldə edilməmişdir.

1780-ci ilin sonlarında İranda demək olar ki, Zənd sülaləsinin hökmranlığına son qoyuldu. Həmin vaxt Qacar sülaləsinin banisi Ağa Məhəmməd xan İran torpaqlarını (Xorasandan savayı) özünə tabe edərək sabiq geniş əraziyə malik Səfəvi dövlətini bərpa etmək fikrinə düşdü. O, ilk növbədə Cənubi Qafqaz ölkələrinə – Azərbaycana, Ermənistanla və Gürcüstanla sahib olmağı arzulayırdı. Onun bu tədbiri müəyyən dərəcədə tac qoymaq mərasimi ilə də əlaqədar idi. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, İran şahları uzun müddət bütün Cənubi Qafqaz ölkələrinə sahib olmuşdular. Əslində isə Ağa Məhəmməd xan tac-qoyma mərasimini bəhanə edib Cənubi Qafqaz xalqlarını əsarət altına almaqla, öz hakimiyyətini qərət hesabına möhkəmlətməyə can atırdı.

Mənşə etibarilə türk olan Ağa Məhəmməd xan Qacar elə güman edirdi ki, Azərbaycan xanları ilə asanlıqla ümumi dil tapa biləcəkdir. O hələ İranda mövqeyini əsaslı surətdə möhkəmlətmədiyi halda Azərbaycan xanlıqlarını özünə tabe etmək təşəbbüsündə olmuşdur. Bu məqsədlə Ağa Məhəmməd xan hər bir Azərbaycan xanlığına nümayəndələrini göndərərək itaət əlaməti olaraq xanlığın ən yaxın adamlarından girovlar tələb edərək¹ onları ciddi şəkildə hədələdi. Ağa Məhəmməd xanın belə tədbiri Cənubi Qafqazda da siyasi vəziyyətin ciddi şəkildə dəyişməsinə səbəb oldu. Bu hadisə ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda biri-birinin əksinə olaraq iki rəqabət aparan cəbhə yarandı: İran tərəfdarları və İrana zidd çıxanlar. Birinci cəbhənin özəyini Gəncə, Şəki və Quba xanlıqları təşkil edirdilər. Adları çəkilən xanlıqların hakimləri həm II İraklinin apardığı rus-pərəst siyasəti bəyənmir və həm də Rusiyanın Cənubi Qafqazda apardığı siyasətdən ehtiyat edirdilər. Belə xanlar müstəqilliklərini itirməkdən daha çox qorxurdular.

Onlardan fərqli olaraq ikinci cəbhədə Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan, Talış xanlıqlarının başçıları və Kartli-Kaxetiya çarı birləşmişdilər.

Şimali Azərbaycana yürüş edən Ağa Məhəmməd xanın 80000-lik ordusu üç istiqamətdə hərəkət etdirdi.

İran sərbazlarının bir qismi Muğan, bir qismi İrəvan və üçüncü qismi isə Qarabağ istiqamətlərində yürüşə başladılar.

Ağa Məhəmməd xan Qacarin 1795-ci ildə Azərbaycana yürüşü haqqında tarixi ədəbiyyatda material çox olduğundan biz bu məsələnin üzərində dayanmağı lazım bilmirik. Lakin İrəvan xanlığının İran sərbazları tərəfindən zəbt edilməsi barədə demək olar ki, yazılmışdır. Mövcud ədəbiyyatda isə nöqsanlara yol verilmişdir.

Bu barədə yuxarıda adını çəkdiyimiz rus tarixçisi O.P.Markova belə yazır: “Ağa Məhəmməd xanın Zaqafqaziyaya yürüşü 1795-ci ilin baharında başladı. Gəncə və İrəvan müqavimət göstərmədən düşməne tabe oldu”².

Əslində isə bu belə olmamışdır. İlk öncə qeyd etməliyik ki, İran sərbazları 1795-ci ildə heç Gəncə xanlığına tərəf hərəkət etməmişdilər, çünki gəncəli Cavad xan Ağa Məhəmməd xanın Cənubi

¹ MDHTA, f. VUA, 4252-ci sənəd, vər. 361.

² Yəni orada, 52-ci fond, I/194-cü siyahı, 416-cı sənəd, I hissə, vər. 354.

¹ RXSA. Rusiyanın İranla əlaqələri fondu, siyahı 77/6, 484-cü sənəd, vər. 339-348; P.Q.Butkov. Göstərilən əsəri, II c., səh. 320.

² O.P.Markova. Göstərilən əsəri, səh. 288.

Qafqazdakı hərəkətlərini dəstəkləmiş və öz qoşunları ilə birlikdə İran hökmdarının tərəfinə keçmişdi.

İrəvan xanlığına gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, İrəvan xanlığının hakimi Məhəmməd xan hələ Ağa Məhəmməd xan Qacarın fərmanını alarkən bir növ diplomatik addım atmışdı. O, İran hökmdarının hüsuruna sevmədiyi qardaşını itaət rəmzi kimi girov göndərirdi halda, düşməne müqavimət göstərmək məqsədilə İrəvan qalasında ciddi hazırlıq işləri aparmışdı.

Ağa Məhəmməd xan irəvanlı Məhəmməd xanın hiyləsindən agah olsa da onun nümayəndəsini zahirən yaxşı qarşıladı. Lakin o, belə hərəkəti üçün irəvanlı Məhəmməd xanı cəzalandırmağı da unutmadı. 1795-ci ildəki yürüş zamanı o, doğma qardaşı Əli Qulu xanın başçılığı altında İrəvan xanlığını zəbt etmək üçün 20000 sərbazdan ibarət qoşun göndərirdi.

İrəvanlı Məhəmməd xan düşməne müqavimət göstərmək üçün ciddi hazırlıq görmüşdü. O, ilk növbədə İrəvan qalasını yeddi illik ərzaq ehtiyatı ilə təmin etmişdi. Qalaya yerli əhalidən əlavə, kəndlərdən daha yeddi min qoşun səfərbər etmişdi¹. Onlardan dörd mini azərbaycanlı, üç mini isə ermənilərdən ibarət idi. Dərişqallıq üzündən onların hər birinə İrəvan qalasına yalnız arvadlarını gətirmək icazəsi verilmişdi. Onların digər ailə üzvləri kəndlərdə qohum-əqrəbalarının evlərində saxlanılmışdı².

Şübhəsiz, belə müdafiə üslubu çox davam edə bilməzdi. Kənd yerlərindən gələn uşaqlarını, qoca valideynlərini, var-yoxlarını orada qoyan döyüşçülər düşməne uzun müddət müqavimət göstərə bilmədilər. Düşmənin qoşunlarının ətraf kəndlərdə qarət və soyğunçuluqla məşğul olmaları xəbəri İrəvana çatdıqda kəndlərdən səfərbər olunmuş müdafiəçilər öz ev-eşiklərinin və uşaqlarının hayına qalıb qalanı tərk edərək kəndlərinə dağılıbmışdılar³. İrəvan qalasının müdafiəçilərinin sayı xeyli azaldı. İrəvanlı Məhəmməd xan kömək üçün II İrakliyə müraciət etdi. Həmin vaxt Kartli-Kaxetiya çarlığı ağır siyasi və iqtisadi böhrana məruz qalmışdı. Odur ki, II İrakli irəvanlı Məhəmməd xana heç bir kömək etmədi.

Tezliklə İran sərbazları yaxşı müdafiə olunmuş İrəvan qalasına yaxınlaşıb şəhəri hər tərəfdən mühasirəyə aldılar.

İrəvanlılar otuz beş gün düşməne müqavimət göstərdilər. Qala mühasirədə olduğu zaman Əli Qulu xan qoşunlarının bir qismini qarət məqsədilə ətraf kəndlərə göndərirdi. İran sərbazları kəndlilərin təsərrüfatını bərbad hala salıb evlərini yandırdılar. Belə özbaşnalığın qarşısını almaq məqsədilə irəvanlı Məhəmməd xan müqavimət göstərməkdən əl çəkib düşməne təbə olmağa məcbur oldu. 1775-ci ilin avqustunda İrəvan qalası düşmənin əlinə keçdi. İrəvan xanı tabelik rəmzi olaraq Ağa Məhəmməd xanın düşərgəsinə yaxın adamlarından girov göndərməyə razılıq verdi. Bundan əlavə, xan İranın xəzinəsinə 8 funt qızıl və 80000 manat miqdarında xərac verməli oldu. Eyni zamanda lazım gəldikdə xan öz qoşunları ilə birlikdə İran hökmdarının sərəncamında olmalı idi.

İrəvanın yaxınlığında yerləşən "Üç kilə" monastırının xəlifəsi (katolikosu) Əli Qulu xana (İran xəzinəsinə) 4000 tümen verməklə öz malikanəsini təhlükədən xilas etdi.

İrəvan xanlığından sonra İran sərbazları Ağa Məhəmməd xanın şəxsən rəhbərlik etdiyi ordu ilə birləşib əvvəlcə Qarabağ, sonra isə Kartli-Kaxetiya çarlığına basqın etdilər.

1795-ci ildə İran hökmdarı Ağa Məhəmməd xanın Azərbaycana basqın etməsi xəbəri Türkiyədə alqışlarla qarşılandı. 1774-cü il Küçük Qaynarça və 1791-ci il Yassı müqaviləsi əsasında rəsmi surətdə Conubi Qafqazdan əlini çəkməli olan Türkiyə bu zaman bir növ düşməni "başqasının əli" ilə vurmaq siyasətini yürüdərək, rusların buraya edəcək təcavüzünün qarşısını almaq üçün İrana kömək etmək qərarına gəldi. Türkiyə sultanının Gürcüstan və İrəvan xanlığı sərhədlərində Anadolu və Axalsixdə külli miqdarda qoşun toplaması barədə məlumat vardı. Həmin dövrdə Türkiyə ərazisindən keçərək Azərbaycana qayıdan tacirlər xəbər vermişdilər ki, türk əsgərləri Bəyaziddə, Vanda, Qarsda və Ərzurumda toplaşmışlar, onlar Ağa Məhəmməd xana kömək etmək fikrindədirlər. Tarixi ədəbiyyatda belə bir məlumat da var ki, Ağa Məhəmməd xan 1795-ci ilin sentyabrında Tiflisi talan etsə də qoşun demək olar ki, azuqəsiz qalmışdı; ərzaq məhsullarına böyük ehtiyacı olan Ağa Məhəmməd xan yardım üçün Osmanlı Türkiyəsinə müraciət etməyə məcbur olmuşdu. Tezliklə İran hökmdarının nümayəndələri Türkiyədən müsbət cavabla qayıtdılar. Az bir vaxt içində Türkiyədən İran sərbazları üçün kifayət

¹ MDHTA, f. VUA, 199-cu sənəd, ver. 76.

² Жизнеописание Аге-Могамед хана Каджара // Сын отечества № 23, 1835.

³ MDHTA, f. VUA, 299-cu sənəd, ver. 73.

qədər buğda, yağ, qoyun və ordu üçün zəruri olan ləvazimat göndərildi.¹

Sultandan aldığı kömək əvəzinə Ağa Məhəmməd xan onun hərəmxanasına 50 nəfər gözəl gürcü qızı, habelə türk zabıtları üçün P.Q. Butkovun sözləri ilə desək dəxi "bir neçə bədbəxtləri yola saldı".²

Türkiyə sultanının tərəddüd etmədən Ağa Məhəmməd xana kömək etməsi, əslində Rusiyanın Qafqazdakı siyasətinin əleyhinə çıxmaq kimi qiymətləndirilməlidir.

Tezliklə İran dövləti İrəvan xanlığının daxili işlərinə müdaxilə etməyə başladı. İran sərbazlarının Cənubi Qafqaza yürüşü yerli əhaliyə baha başa gəldi. Bununla belə, həmin yürüşdən İrəvan xanlığı müəyyən qədər xeyir əldə etdi, Kartli-Kaxetiya çarlığının təqibindən yaxa qurtardı. Lakin bu da İrəvan xanlığına tam müstəqil olmağa imkan vermədi.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, İran sərbazlarının Cənubi Qafqaza yürüşü Rusiyanın buradakı mövqeyini xeyli zəiflətdi. Məhz buna görə də Rusiya Cənubi Qafqaza qoşun göndərməyi qərara aldı. Rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza yürüşə hazırlaşmaları xəbəri İrəvan xanlığındakı erməniləri ruhlandırdı. Onlar Rusiyaya müraciət edərək müsəlmanların himayəsi altından çıxmaq arzusunda olduqlarını bildirdilər. II Yekaterinanın hökuməti Osmanlı Türkiyəsindən ehtiyat etdiyinə görə İrəvan xanlığına hələlik qoşun göndərməyib, bu işi II İrakliyə həvalə etdi³. Lakin II İrakli İran sərbazları tərəfindən məğlubiyyətə uğradıqdan sonra İrəvan xanlığına yürüş etmək iqtidarında deyildi.

Ələcsiz qalan Rusiya öz mövqeyini nəyin bahasına olursa olsun Cənubi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda və Gürcüstanda möhkəmlətmək məqsədilə buraya qoşun göndərməyi qərara aldı. II Yekaterinanın hökuməti Cənubi Qafqaza çoxsaylı qoşun göndərmək üçün hazırlıq görərkən vaxt itirmədən noyabrın sonlarında polkovnik Siroxnevin başçılığı altında Gürcüstana iki rus batalyonu, Cənubi Dağıstan və Şimali Azərbaycana general-mayor Savelyevin komandası altında üç rus piyada batalyonu göndərirdi.

¹ MDHTA, f. VUA, sənəd 299 (1795), vər. 860.

² P.Q. Butkov. Göstərilən əsəri, səh. 343.

³ MDHTA, f. VUA, 2799-cu sənəd, vər. 1.

Rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza yürüş xəbərini eşidən Ağa Məhəmməd xan Cənubi Qafqazı tərk etməli oldu.

Çoxsaylı rus qoşunları yalnız 1796-cı ilin aprelində general V. Zubovun başçılığı altında Cənubi Azərbaycana yürüş etdilər. "Qeyd edək ki, rus qoşunları bir-birinin ardınca Şimali Qafqaza xanlıqlarını özlərinə tabe etdirdikləri zaman, İran istismarına məruz qalmış İrəvan xanı rus qoşunlarının komandanı V. Zubovla məktublaşaraq ondan Ağa Məhəmməd xanın əleyhinə imdad istədi. V. Zubov irəvanlı Məhəmməd xanın ona göndərdiyi məktub barədə mərkəzə ətraflı şəkildə məlumat vermişdir.

1796-cı il dekabrın 13-də rus qoşunları Gəncə xanlığını işğal etdikdən sonra Rusiyanın müttəfiqi olan II İraklinin Cənubi Qafqazda nüfuzu bir qədər artdı. O, yenidən İrəvan xanlığını öz təsiri altına almağa çalışdı¹. Bundan xəbər tutan Ağa Məhəmməd xan Təvəkkül xan adlı sərkordələrindən birini 400 sərbazla İrəvana göndərərək, qeyri-rəsmi olsa da xanlığın idarəsini ona tapşırırdı². Sonradan Ağa Məhəmməd xan Qacar İrəvan şəhərinin müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün ora əlavə olaraq daha bir dəstə sərbaz göndərirdi. İrəvanda baş verə biləcək üsyanın qarşısını almaq məqsədilə Tehrandan İrəvana böyük dəstə ilə Əli Qulu xan da səfərbər edildi³.

Bu hadisədən sonra irəvanlı Məhəmməd xan V. Zubova məktub göndərərək İrəvanda yerləşdirilmiş İran sərbazlarını və Təvəkkül xanı qovmaq üçün ondan 1000 nəfərlik rus döyüşçülərini göndərməsini xahiş etdi⁴. V. Zubovun Məhəmməd xana göndərdiyi cavab məktubunda deyilirdi ki, tələsməyin mənası yoxdur, səbir etmək lazımdır⁵. Əslində isə V. Zubovun mərkəzin icazəsi olmadan İrəvana qoşun göndərmək ixtiyarı yox idi. Bu ilk növbədə Türkiyə ilə bağlanan müqaviləyə zidd idi. Bununla belə, Təvəkkül xan başda olmaqla İrəvanda məskunlaşmış sərbazlar V. Zubovu narahat etməyə bilməzdi. Məsələn burasındadır ki, sultanın əmri ilə sərsəgər Yusif paşa beş min qoşunla İrəvan xanlığına yaxınlaşaraq burada yerləşən İran ordusunun komandanı Təvəkkül xanın yanına öz nümayəndələrini

¹ Очерки истории СССР (вторая половина XVIII в.), М., 1956, стр. 735.

² "Məndəran", 1331-ci sənəd, vər. 89.

³ Е.Хубов. Описание достопамятных происшествий в Армении случившихся в последние тридцать лет, СПб., 1811, стр. 8.

⁴ RXSA. Rusiyanın İranla əlaqələri fondu. 77/1-ci siyahı. 158-ci sənəd, vər. 188.

⁵ Yəne orada.

göndərrib, rusların əleyhinə çıxmağı onlara təklif etmişdi¹. Türkiyə sultanı eyni zamanda Kartli-Kaxetiya çarlığının Azərbaycan xanlıqlarına qarşı hazırladığı təcavüzün də qarşısını almağı məqsəduyğun hesab edərək, onları II İraklinin fitnəsinə uymamağa çağırırdı.

V.Zubov İrevanda cəmləşən düşmənlərinin əleyhinə II İraklidən istifadə etmək istədi. Lakin II İrakli hələlik belə bir tədbiri həyata keçirmək iqtidarında deyildi.

1796-cı ildə rus qoşunlarının V.Zubovun başçılığı altında Azərbaycana daxil olub, bir çox şəhər və əyalətləri tutmaları xəbəri sultan III Səlimi xeyli narahat etdi. Türkiyə hər cür vasitə ilə rusların Cənubi Qafqazdakı əməliyyatına mane olmağa çalışırdı. Məhz buna görə də Türkiyə hərbi dairələri rus ordusunun marşrutu və cəmləşdiyi yerlərlə maraqlanır və bununla əlaqədar olaraq, öz məxfi agentlərini Azərbaycana göndərirdilər. Həmin agentlər burada olan rus qoşunlarının sayı və onların gələcəkdə hansı istiqamətdə hərəkət etmələrini öyrənməli idilər.

II Yekaterinanın vəfatından sonra (1796-cı il, noyabr) hakimiyyətə gəlmiş I Pavel rus qoşunlarını Cənubi Qafqazdan geri çağırırdı. Bundan istifadə edən Ağə Mehəmməd şah² Cənubi Qafqaza ikinci dəfə yürüş etməyə hazırlaşdı. Bununla əlaqədar İrevan xanlığı haqqında onu deyə bilərik ki, Ağə Mehəmməd şah Qacar irəvanlı Mehəmməd xana min nəfərlik qoşunla onun hüsuruna gəlməyi əmr etdi. Ələcsiz qalan irəvanlı Mehəmməd xan kömək üçün II İrakliyə müraciət etdi. Lakin Ağə Mehəmməd xanın birinci yürüşündən sonra zəifləmiş və rus ordusu Rusiyaya qayıtdıqdan sonra qüvvətli arxasını itirən II İrakli daima gözü olduğu İrevan xanlığına kömək edə bilmədi. Yalnız bundan sonra irəvanlı Mehəmməd xan şahın əmrinə itaət edərək min nəfərlik döyüşçü ilə Tehrana gətməyə məcbur oldu. Ağə Mehəmməd şah irəvanlı Mehəmməd xanı ona xəyanət edərək Cənubi Qafqaza gələn rus qoşunlarının baş komandanı V.Zubovla məktublaşmaqda təqsirləndirərək ondan 500000 min manat cərimə tələb etdi. Mehəmməd xan 200000 manat nəqd pul verib, qalan hissəsini ödəmək üçün öz əmlakını satmalı oldu³. Buna baxmayaraq,

şahın əmri ilə irəvanlı Mehəmməd xan həbs olunub, ailəsi ilə birlikdə Qəzvinə göndərildi¹. Bu hadisədən sonra İrevan xanlığında hakimiyyət büsbütün Əli Qulu xanın əlinə keçdi.

1797-ci ilin baharında Ağə Mehəmməd şah Cənubi Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana ikinci dəfə qoşun yeritdi. Onun məqsədi 1795-ci ildə ona tabe olmaqdan imtina edən Azərbaycan xanlarını cəzalandırmaq idi. Bu dəfə o, Şuşa qalasını işğal etməyə nail olsa da, təqribən bir həftədən sonra öz yaxın adamları tərəfindən qətlə yetirildi. Başsız qalan İran sərbazları qeyri-müştəkkil halda Cənubi Qafqazı tərk etməyə məcbur oldular. Bu hadisədən sonra İrevanda hakimiyyət başında olan Əli Qulu xan mövqeyini möhkəmlətmək məqsədilə yerli əhalini sıxışdırmağa başladı. Lakin buna nail ola bilmədi. Əli Qulu xan üsyana başlayan irəvanlıların təzyiqi altında İrana qaçmağa məcbur oldu².

Ağə Mehəmməd şahın ölümündən sonra hakimiyyət başına gələn Fətəli şah da Cənubi Qafqazda İranın nüfuzunu bərqərar etmək üçün tədbirlər gördü. Yeni şah Tehrandə saxlanılan İrevan xanlığının sabiq hakimi Mehəmməd xanı həbsdən azad edib "öz adamı" kimi İrevana göndərirdi. Lakin Mehəmməd xan Fətəli şahın etimadını doğrultmadı. İrevana gəldikdən sonra Mehəmməd xan İrana tabe olmaqdan imtina etdi. 1797-ci ilin sonlarında şahın əmrinə itaət etməyən Mehəmməd xan yenidən kömək üçün II İrakliyə müraciət etdi. Lakin bu dəfə də o, Gürcüstandan heç bir kömək ala bilmədi. Bunun əvəzində isə Xoy xanlığının hakimi Cəfərqulu xanla ümumi dil tapa bildi. Çünki bu zaman Cəfərqulu xan da Fətəli şahə tabe olmaqdan imtina edirdi.

İrana qarşı belə ittifaqların yaranmasının qarşısını almaq məqsədi ilə Fətəli şah şahzadə Abbas Mirzənin və sərdar Süleymanın başçılığı altında Azərbaycana sərbaz göndərirdi. İrevanlı Mehəmməd xan və xoylu Cəfər xan qüvvələrini birləşdirib müqavimət göstərsələr də, döyüş meydanında məğlubiyyətə uğradılar.

Bir ildən sonra şahzadə Abbas Mirzə yenə də İrevan xanlığı ərazisinə soxuldu və İrevan qalasını mühasirəyə aldı. Eyni zamanda Abbas Mirzə dünyasını dəyişmiş II İraklinin vəliəhdi XII Georgiyə fərman göndərərək ondan Kartli-Kaxetiya çarlığının İrana tabe olmasını təsdiq edən sənəd tələb etdi. Əks təqdirdə Gürcüstanı

¹ RXSA, f. 77/I, 485-ci sənəd, var. 81.

² Cənubi Qafqazdan qayıtdıqdan sonra Ağə Mehəmməd xan özünü İranın şahı elan edərək, tacqoyma mərasimini keçirmişdi.

³ Н.Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе, стр. 207.

¹ P.Q.Burkov. Gösterilen əsəri, səh. 428; V.N.Leviatov. Gösterilen əsəri, səh. 149.

² "Məndaran", 4001-ci sənəd, səh. 459-460.

viranəyə döndərəcəyini bildirdi. Yalnız Rusiyanın gördüyü əks tədbirlər bu təhlükəni sovuşdurdu.

İran sərbazları tərəfindən İrevan qalasının mühasirəsi qırx gün davam etdi. Həmin müddət ərzində İrevan qalasına soxula bilməyən İran sərbazları ətrafda yerləşən el-obaları, kəndləri və kənd təsərrüfatını talan etməklə məşğul oldular. Bunun qarşısını alsın deyə, Məhəmməd xan İran sərbazlarına müqavimət göstərməkdən imtina edərək, Abbas Mirzə ilə sülh bağlamağa razılaşdı. Məhəmməd xan Abbas Mirzəyə tələb olunan miqdarda təminat və həmçinin, tabelik rəmzi olaraq girovlar verməyə məcbur oldu.

Abbas Mirzənin yürüşü bir daha göstərdi ki, İran hələ də Cənubi Qafqaza sahib olmaq fikrindən əl çəkməyib. Bu yürüş eyni zamanda Rusiyaya da bir növ xəbərdarlıq idi ki, o, silah gücü ilə də olsa mövqeyini Cənubi Qafqazda möhkəmlətməlidir.

İran sərbazlarının İrevan yürüşü İranın bu bölgədə nüfuz dairəsini genişləndirə bilərdi. Rusiyada I Pavelin ölümündən sonra yenidən hakimiyyətə gəlmiş I Aleksandr (1801-1825) hələ I Pyotrun zamanından başlamış Cənubi Qafqazı ələ keçirmək siyasətini bərpa etməklə fəaliyyətə başladı. 1801-ci il sentyabrın 12-də Georgiyevskidə bağlanan yeni müqaviləyə əsasən Şərqi Gürcüstan Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. Qafqaz xalqlarının taleyində bu tarixi akt mühüm rol oynadı. Bu hadisədən sonra çar Rusiyası Cənubi Qafqazı işğal etmək siyasətini həyata keçirməyə başladı. Bu baxımdan Rusiyanın qarşısında duran ümdə vəzifələrdən biri də Osmanlı Türkiyəsi və İranın sərhədlərində yerləşən İrevan xanlığını ələ keçirməkdən ibarət idi.

İmperator I Aleksandr bu çətin və məsuliyyətli vəzifəni Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarının komandanı K.F.Knoringə həvalə etdi. Lakin yerli hakim feodalların çar Rusiyanın belə məkrli siyasətindən xəbəri yox idi. Belə olmasaydı, İrevan xanlığı xarici siyasətini fəallaşdırmazdı. Bu işdə irəvanlı Məhəmməd xanın qohumu, Naxçıvan xanlığının sabiq hakimi Kəlbəli xanın da rolu olmuşdur. Məsələ burasındadır ki, Ağa Məhəmməd şahın ölümündən sonra irəvanlı Məhəmməd xanla yanaşı, İranda həbsxanada saxlanılan, gözü İran şahı tərəfindən 1797-ci ildə çıxarılmış Kəlbəli xan da azad olmuşdu¹. Kəlbəli

xan həbsxanadan azad olsa da İran şahı ona Naxçıvanda deyil, İrəvanda yaşamağa icazə vermişdi.

Gözlerini itirsə də siyasi aləmdə mübarizə aparmaqda ruhdan düşməyən təcrübəli Kəlbəli xan tezliklə irəvanlı Məhəmməd xanın etimadını qazandı. O, İrevan xanlığında da ən nüfuzlu şəxsiyyətlərdən birinə çevrildi. Naxçıvandan İrevana Kəlbəli xanın xeyli tərəfdarları köçdü.

Bu zaman qonşuluqda yerləşən Osmanlı Türkiyəsində gözlənilmədən belə bir hadisə baş verdi: Axalsix paşası Şərif paşa mərkəzi hökumətə tabe olmaqdan imtina edərək sultanın əleyhinə qiyam qaldırdı. Bundan istifadə edən irəvanlı Məhəmməd xan Şərif paşaya məktubla onu dəstəklədiyini və lazım gələrsə ona hərbi kömək göstərməyə hazır olduğunu da bildirdi. Sultan Şərif paşanın qiyamını yatırtmağı Ərzurum paşasına həvalə etdi.

Elə bu zaman başqa bir hadisə də beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsinə səbəb oldu.

Napoleonun Misirə hücumu və tez-tez baş verən saray çəkişmələrindən təşvişə düşən Osmanlı Türkiyəsi özünün sabiq rəqibi Çar Rusiyası ilə yaxınlaşmağı qərara aldı. Türkiyənin belə bir addımı Rusiyada məmnuniyyətlə qarşılandı. Belə ki, Rusiya Türkiyəyə ayrı-ayrı paşaları "sakitleşdirmək" üçün hətta hərbi qüvvə ilə kömək etməyə hazır olduğunu da bildirdi.

Şərif xanın qiyamını yatırdı bilməyən Ərzurum paşası bundan istifadə edərək kömək almaq məqsədilə Tiflisdəki rus komandanlığına müraciət etdi. Tiflisdə baş komandan K.F.Knoringin olmadığına görə general İ.P.Lazerev, gürcü şahzadələrindən David Borçalını və Qazaxdan səfərbər etdiyi dəstələri Türkiyəyə göndərdi. 1801-ci ildə Ərzurum paşası Şərif paşa ilə mübarizəni davam etdirmək üçün yenidən K.F.Knoringə müraciət etdi. O, eyni zamanda bildirdi ki, Şərif paşaya irəvanlı Məhəmməd xan da ciddi kömək edir. Bununla olaqədər olaraq Ərzurum paşası K.F.Knoringdən xahiş edirdi ki, o Məhəmməd xanı belə hərəkətlərdən yayındırsın¹.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bu vaxta qədər Rusiya İrevan xanlığını zor işlətmədən ələ keçirmək üçün tədbirlər hazırlayırdı. Lakin Türkiyə ilə dostluq münasibəti yaradıldıqdan sonra Rusiya İrevan xanının əleyhinə çıxmağa məcbur oldu ki, o bir daha

¹ Daha ətraflı bax: Fuad Əliyev, Mirəbdulla Əliyev. Naxçıvan xanlığı (1747-1828). Bakı, 1996.

¹ AKAK, I c., sənəd 1031.

qiyamçı türk paşasına kömək etməsin. Bununla əlaqədar olaraq, rus qoşunları Qars paşasının dəstələri ilə birləşərək 1802-ci ilin aprel-mart aylarında Türkiyənin ərazisinə daxil olan naxçıvanlı Kəlbəli xanla İrəvan xanlığının döyüşçülərinin üzərində qələbə çalıb onları geri oturtdu. Bu qələbədən sonra Qars paşası ruslara İrəvan qalasını işğal etməyi məsləhət gördü. Lakin rus ordusunun komandanlığı bu təklifə əməl etməyib bildirdi ki, onlara yalnız Gürcüstanın ərazisini qorumaq tapşırılmışdır. K.F.Knoring onu da bildirdi ki, lazım gələrsə, İrəvan xanını da öz torpağında cəzalandıra bilər.

Uğursuz yürüşünə baxmayaraq, bir qədər keçdikdən sonra, 1802-ci ilin mayında Məhəmməd xan bu dəfə qoşunları ilə Pəmbək və Qars paşalığı istiqamətində hərəkət etdi.

Bundan xəbər tutan K.F.Knoring düşmənin hücumunu dəf etməyi polkovnik Karyagine tapşırıq. Bundan əlavə o, Qars paşasına tapşırıq ki, öz hərbi qüvvələrini rus qoşunları ilə birləşdirsin¹.

Mayın ortalarında rus soldatları türk əsgərləri ilə birlikdə ikinci dəfə irəvanlı Məhəmməd xanın döyüşçülərini məğlubiyyətə uğratdılar. Bu zaman Qars paşasının təkidinə baxmayaraq rus komandanlığı İrəvan qalasını silah gücü ilə almaqdan imtina etdi. Halbuki Qars paşası İrəvana hücum olunarsa, o, rus qoşunlarını hər cür zəruri olan orzaq və sursatla təmin edəcəyinə söz vermişdi².

Birləşmiş Naxçıvan və İrəvan qoşunları geri qayıtdıqdan sonra, İran qoşunlarının sərkərdələrindən biri – Pirqulu xan 4000 nəfərlik sərbaz ilə Naxçıvanda göründü³. O, İrəvan xanına fərman göndərərək tələb edirdi ki, "...Naxçıvandan (İrəvana) köçənləri geri qaytar-sın. Əks təqdirdə yüz min manat məbləğində cərimə verməlidir". Lakin Pirqulu xanın qoyduğu tələb təkcə yuxarıda deyilənlərlə məhdudlaşmırdı. Şahın göstərişi ilə o, Azərbaycan xanlarının hamısına fərman göndərərək onlardan tabe olmaq rəmzi kimi girovlar tələb etdi. Eyni zamanda Pirqulu xan Gürcüstana hücum etmək tədbirləri də hazırladı. Lakin bu bölgədə Rusiyanın fəallaşması İranı bir qədər sakitləşdirdi. Strateji baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən İrəvan xanlığını zəbt etmək üçün tədbirlər hazırlayan Rusiya öz fəaliyyətini genişləndirərək həmin xanlığın tərkibində olan Pəmbəki işğal

etməklə özünün Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi siyasəti bir növ düşmənləri qarşısında nümayiş etdirdi. Rusiyanın belə siyasəti, Azərbaycan xanlıqlarını, o cümlədən torpaqlarının bir hissəsi (Pəmbək) işğal olunmuş İrəvan xanlığını heç də təmin edə bilməzdi. Azərbaycan xanlarının əksəriyyəti, xüsusilə Rusiyanın təzyiqini hiss edən irəvanlı Məhəmməd xan və naxçıvanlı Kəlbəli xan heç cür razılaşa bilmirdilər ki, müsəlmanlar xristianların himayəsi altına düşsünlər⁴. Bunun qarşısını almaq üçün hər iki feodal əks tədbirlərə əl atdı. İlk növbədə onlar Kartli-Kaxetiya çarlığından qaçmış və çar olmaq arzusu ilə yaşayan II İraklinin övladlarından biri – şahzadə Aleksandrla əlaqə yaratmağa çalışdılar. Onlar Aleksandrın öli ilə rusları Pəmbək-dən qovmaq istəyirdilər. Eyni zamanda irəvanlı Məhəmməd xan öz agentlərini Pəmbəkə göndərərək yerli feodalları Rusiyanın əleyhinə üsyan etməyə çağırırdı. İrəvandan Tiflisə gəlmiş "Üç kilso"nin arxiyepiskopu Qriqori buradakı rus ordusunun komandanlığına bildirmişdir ki, "...İrəvan xanı ruslara yalnız zahirən meyil göstərir, daxi-lən onlara nifrət bəsləyir"². Qriqori sonra demişdir ki, "...İrəvan xanı naxçıvanlı Kəlbəli xana bel bağlayaraq çalışır ki, Pəmbək mahalını Rusiyanın təbəəliyindən çıxartsın"³.

Məhəmməd xanın Pəmbək feodalları ilə əlaqəsini eşidən rus ordusunun Gürcüstanda olan zabitlərindən biri, mənşəcə erməni olan İ.P.Lazerev öz qoşunları ilə Pəmbəkə tələsmiş və burada hazırlanan "qiyamın" qarşısını almışdır. Bu hadisədən sonra Pəmbək feodal-larının bir qismi İrəvana qaçmışdır.

İrəvanlı Məhəmməd xanın hərəkətlərinə mənfi münasibət bəsləyən Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarının baş komandanı K.F.Knoring qan tökmədən İrəvan qalasını ələ keçirmək məqsədi ilə 18 aprel 1802-ci ildə Məhəmməd xana əlavə olaraq məktubla müraciət edib, ona Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməyi təklif etdi⁴.

Bu zaman artıq İran hökumətində müəyyən dirçəliş yaranmışdı. Həmin dövrdə İran İngiltərə və xüsusilə, Rusiyanın rəqabət apar-dığı Fransa tərəfindən dəstəklənirdi. Bu isə İran dövlətini Rusiyaya

¹ Gürcüstan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (MDTA), 2-ci fond, 1801, 8-ci sənəd, vor. 104-105; AKAK, I c., 838-ci sənəd, səh. 617-618.

² Yəne orada.

³ Yəne orada.

⁴ Gürcüstan Respublikası MDTA, 2-ci fond, 22-ci sənəd, vor. 29; AKAK, I c., sənəd 840, səh. 618-619.

¹ AKAK, I c., səh. 709.

² AKAK, II c., səh. 631; P.Q.Butkov. Göstərilən əsəri, səh. 527.

³ P.Q.Butkov. Göstərilən əsəri, səh. 527.

qarşı çıxması üçün ürəkləndirirdi. Onu da qeyd edək ki, Rusiya işğalçı qoşunlarının Qafqazda görünmələri adı çəkilən Qərb ölkələrini təşvişə salmışdı.

Vəziyyətin belə şəkli alması imperator I Aleksandr hökumətini narahat etməyə bilməzdi. Cənubi Qafqazı büsbütün ələ keçirmək fikrində olan I Aleksandr 24 aprel 1802-ci ildə Gürcüstanda yerləşən rus qoşunlarının baş komandanı K.F.Knoringə yeni təlimat göndərirdi. Həmin təlimatın məzmunundan istər-istəməz Rusiyanın İrəvan xanlığına verdiyi əhəmiyyəti müəyyən etmək çətin deyil. Təlimatda K.F.Knoringə tapşırıq verilir ki, o, Gürcüstanda olan rus qoşunlarının sıralarını möhkəmləndirsin və hazır vəziyyətdə saxlasın. İran sərbazlarının İrəvan xanlığına edilə biləcək basqınlarının qarşısını alsın və çalışsın ki, İrəvan xanının Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməsinə nail olsun. K.F.Knoring eyni zamanda heç də strateji əhəmiyyətə malik olmayan Gəncə xanlığını da işğal etməli idi. Bu əməliyyat Gürcüstanın əmin-amanlığını büsbütün təmin edə biləcəkd¹.

Tiflisə I Aleksandrın təlimatını gətirən qasid yolda olarkən irəvanlı Məhəmməd xan da öz növbəsində sərhəddə yerləşən rus qoşunlarının üzərinə hərəkət edirdi. Bundan xəbər tutan K.F.Knoring 17 may 1802-ci ildə yazılı surətdə Məhəmməd xandan belə hərəkət etməsinin səbəbini izah etməyi tələb etdi². Məhəmməd xan K.F.Knoringi sakit etmək üçün qeyri-səmimi olsa da bildirdi ki, o müharibə aparmaq fikrində deyil, hətta ruslarla dostluq əlaqəsi yaratmaq arzusundadır. Naxçıvanlı Kəlbəli xan da eyni məzmununda məktubu rus ordusunun qərargahına göndərirdi.

Əslində isə hər iki xan bir neçə dəfə Rusiyanın təbəəlik barədə təklifini rədd etmiş, hətta "Üç kilə" monastırında Rusiya tərəfindən namizədliyi irəli sürülən Danili qəbul etməyib, özlərinə xidmət edən Davidə toxunmamışdılar³.

Cənubi Qafqazda rus ordusunun baş komandanı K.F.Knoring P.D.Sisianovla əvəz olunduqdan sonra Rus dövlətinin Cənubi Qafqaz bölgəsində siyasətinin istiqaməti də dəyişdi. Rusiyanın hakim dairələri dövlətin cənub sərhədlərini Kür və Araz çaylarına, qərb sərhədini isə Qara dənizə qədər uzatmaq qərarına gəldi. Bu işdə

lazım gələrsə, İran və Türkiyə ilə müharibə etmək əzmində olduğunu da bildirdi. Bununla əlaqədar olaraq, Sisianov kansler Vorontsovdan Cənubi Qafqazda fəaliyyətini genişləndirmək üçün icazə istədi.

P.D.Sisianov Qafqazdakı rus qoşunlarının ali baş komandanı təyin edildikdən sonra Fətəli şah Pirqulu xanı geri çağırtdı. Yerli əhalinin rəğbətini qazanmaq məqsədilə Fətəli şah, Kəlbəli xanı Naxçıvanın hakimi kimi tanıdı və ildə İran xozinəsinə müəyyən məbləğdə xərac göndərmək şərti ilə onun Naxçıvana getməsinə icazə verdi.

Lakin bu tədbirlə Fətəli şah nə yerli əhalinin və nə də Kəlbəli xanın hörmətini qazana bilmədi. Dövrün müasirlərindən P.Zubov bu barədə belə yazır: "Hakimiyyət başında olan Qacar sülaləsinə nifrət bəsləyən Naxçıvan xanı, nəinki xərac verməkdən imtina etdi. O həmçinin Fətəli şahı İranın hökmdarı kimi də tanımadı¹.

Kəlbəli xanın Naxçıvana gəlməsi ilə Sisianovun 1803-cü il fevralın əvvəllərində Tiflisə gəlməsi eyni vaxta təsadüf edir. Sisianov Naxçıvanda və İrəvanda Kəlbəli xanın çox böyük hörmətə malik olduğunu bilirdi. O, həm də bilirdi ki, şah Kəlbəli xana zahiri də olsa pis münasibət bəsləmir. Sisianov ilk növbədə bundan istifadə etməyə çalışdı: uzun müddət idi ki, ermənilərin katolikosu Danil Tehrandə həbsdə saxlanılırdı. Cənubi Qafqaz ermənilərinin etimadını qazanmaq məqsədilə Sisianov naxçıvanlı Kəlbəli xanın vasitəsilə Danili İrəvana qaytarmağı qərara aldı. Bu istəklə də o, 6 fevral 1803-cü ildə məktubla Kəlbəli xana müraciət etdi.

Çox güman ki, bu məktubdan sonra Kəlbəli xan İrəvana getmiş və katolikos-xəlifə Danilin geri qayıtmasına nail olmuşdur. Lakin irəvanlı Məhəmməd xan Danili İrəvana buraxmamışdır. Çünki bu haman "Üç kilə"ni özü tərəfindən təyin edilmiş David adlı başqa bir erməni ruhanisi idarə edirdi. İrəvanlı Məhəmməd xanın belə hərəkəti Sisianovun ciddi narazılığına səbəb oldu. Rus komandanlığının qəzəbləndiyindən xəbər tutan Məhəmməd xan danışıqlar aparmaq məqsədi ilə Tiflisə öz nümayəndəsi Məhəmməd Əli bəyi göndərirdi. Sisianov da öz növbəsində 1804-cü il may ayının 5-də Kəlbəli xanın adına yazdığı məktubu göndərirdi. Məktubda deyilirdi: "Sizin Rusiya ilə münasibətinizin yaxın olmasından razılığımı bildirirəm"². Sonra isə

¹ Gürcüstan Respublikası MDTA, 2-ci fond, 39-cu sənəd, vər. 11.

² Yəne orada, 22-ci sənəd, vər. 57; AKAK, I c., 841-ci sənəd, səh. 841.

³ AKAK, I c., 28-ci sənəd, vər. 109-111.

¹ П.Зубов. Подвиги русских воинов в Кавказских странах. СПб., 1835, стр. 72

² AKAK, 1271-ci sənəd, səh. 639.

məktubda Məhəmməd xanın ünvanına yazılmış hədələyici sözlərlə əlaqədar o, Kəlbəli xana yazır ki, onun narazılığını Məhəmməd xanın nəzərinə çatdırsın: “1-ci, hər şeydən əvvəl Davidlə gedən hər cür danışıqlar kəsilməli və patriarx Danil öz yerinə bərpa olunsun; 2-ci, qala, rus orduları tərəfindən tutulduqdan sonra xana qalada və ya qaladan kənarda yaşamağa sərbəstlik veriləcəkdir; 3-cü, xan rus imperatorunu özünün dövləti kimi qəbul etməli və sədaqətli olacağına and içməlidir; 4-cü, xan 80 min manat həcmində xərac verməli və hər il bu xəracı iki müddətdə – birinci yarısını Novruzdan bir gün keçdikdən sonra, ikinci yarısını isə iyul ayından sonra ödəməlidir. Bunun müqabilində xan əgər sadıq olarsa, əvvələn öz hüququnda qalacaq və reisliyini davam etdirəcəkdir; 2-ci, imperator xanlıq hüququ barədə şəhadətnamə verəcək ki, bu da onun təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir; 3-cü, bütün imkanlardan istifadə ediləcək ki, xanın ailəsi İrandan gətirilsin”¹.

Göründüyü kimi, rus komandanlığı Kəlbəli xandan istifadə edərək onun vasitəsilə İrəvanlı Məhəmməd xana təsir göstərməklə İrəvan xanlığını ələ keçirib “Üç kilə” monastırına daha etibarlı Danili xəlifə vəzifəsinə bərpa etmək istəyirdi. Bununla rus komandanlığı çalışırdı ki, Cənubi Qafqazda xristianların, xüsusilə hələ o vaxt dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmış ermənilərin hüsn-rəğbətini qazansın. Lakin bunu o zaman həyata keçirmək mümkün olmadı.

Məhəmməd Əli bəy Sisianovun təkliflərini qəbul etmədi, beləliklə də danışıqlar heç bir nəticə vermədi². İrəvan xanının nümayəndəsi geri qayıtdıqdan sonra Sisianov İrəvana öz nümayəndəsini – Tomas Orbelianini göndərdi ki, bəlkə o, Məhəmməd xanla şəxsən görüşdükdə onun bir qədər bundan əvvəl Məhəmməd Əli bəyə edilən təklifləriylə razılaşmasına nail olsun. Lakin T.Orbelianinin danışıqları da nəticəsiz qaldı. Məhəmməd xan T.Orbelianinin Rusiyanın təbəəliyini qəbul etmək haqqındakı təklifini də rədd etdi.

T.Orbeliani İrəvandan əliboş qayıtdıqdan sonra rus qoşunlarının qərargahında elə qənaətə gəlirdi ki, Rusiya öz məqsədinə ancaq silaha əl atmaq yolu ilə nail ola bilər.

Maraqlıdır ki, hadisənin belə cəvlan etməsi İrəvanda məskunlaşmış və alver sayəsində varlanmış erməniləri heç də təmin etmirdi.

Onlar müharibə baş verərsə, var-yoxdan çıxmaqlarından ehtiyat edirdilər. Odur ki, İrəvanda ermənilər Abram Məlik Ağamoğlu və yüzbaşı Qabriel Qeqematsk Qarabağdan Tiflisə qaçmış Vərəndənin sabiq məliyi Cəmşid Məlik Şahnəzəryana məktubla müraciət edərək ondan xahiş etdilər ki, o Sisianovu İrəvan xanı ilə müharibə etməkdən yayındırıb Məhəmməd xanla sülh bağlamağa sövq etsin¹.

Bu zaman İrəvan xanlığı ağır günlər keçirirdi. İrəvanlı Məhəmməd xanın İran və Rusiya arasında apardığı ikitərəfli siyasət ifşa olunmuşdu. Xan iki od arasında qalmışdı. Onun aldığı məlumatlara görə İran sərbazları İrəvan istiqamətində hərəkət edirdilər, digər tərəfdən Cənubi Qafqazdan da həyəcanlı xəbərlər gəlirdi. 1803-cü ilin martında rus qoşunları Car-Balakən icmasını zəbt etdikdən sonra, 1804-cü ilin yanvarında qəddarlıqla Gəncə xanlığını işğal edərək, İrəvan üzərinə hücum etməyə hazırlaşdılar.

1804-cü ilin martında İrəvanlı Məhəmməd xan İran qoşunlarının İrəvan xanlığı istiqamətində hərəkət etdiklərini bildikdən sonra təcili surətdə Rusiya ilə münasibətlərini nizama salmağa səy göstərdi. Onun Tiflisə göndərdiyi qasid Sisianova bildirdi ki, Məhəmməd xan ruslara xidmət etmək arzusundadır. Bunun əvəzində Məhəmməd xan Sisianovdan xahiş edirdi ki, öz qoşunları ilə İrəvan xanlığına yaxınlaşan sərbazların qarşısını alsın. Sisianov İrəvan xanının xahişinə əməl edəcəyinə o şərtlə razılıq verdi ki, Məhəmməd xan “Üç kilə” monastırının xəlifə taxtında rusların istədikləri kimi Danili oturtsun. Məsələ burasındadır ki, bundan əvvəl “Üç kilə” monastırında xəlifə vəzifəsini daşıyan ruspərəst İosif Arqutinski qəflətən öldükdən sonra Məhəmməd xan həmin vəzifəyə ona sadıq olan Davidi xəlifə təyin etmişdi. Bu isə rusları təmin etmirdi. Onlar Davidi Danilə əvəz etməyə çalışırdılar. Sisianovun şərtlərindən biri də o idi ki, Məhəmməd xan İrəvan xanlığında 500 nəfər rus soldatının yerləşməsinə razılıq versin. Sisianovdan İrəvana məktub gəlməzdən əvvəl Məhəmməd xan həbsdə saxladığı və ölümle cəzalandırmağı qərara aldığı mənşəcə erməni olan yüzbaşı Qabriel Qeqematsini həbsdən azad edərək rusların Cənubi Qafqazdakı qərargahına göndərdi ki, o ruslardan İrəvan xanlığı üçün hərbi kömək diləsin.

Məhəmməd xanla Sisianovun arasında gedən məktublaşma heç cür rus ordusunun komandanını təmin etmədi. Çünki Məhəmməd xan

¹ AKAK, II c., 57-ci sənəd (1803), ver. 1-4.

² Yəni orada, 1216-cı sənəd.

¹ AKAK, 2-ci fond, 1-ci siyahı, 49-cu sənəd, ver. 36.

na "Üç kilse" xəlifəsini dəyişməklə, nə də rus qoşunlarının İrəvan qalasına daxil olmaları ilə razılaşmadı. Eyni zamanda İrəvan xanı cənubdan təhlükənin yaxınlaşması ərəfəsində ruslarla əlaqəni qəismək istəməirdi. Odur ki, 1804-cü ilin aprelində yenidən naxçıvanlı Kəlbəli xan, yüzbaşı Qabriel və İoannes vasitəsilə Sisianov müraciət etdi. Məhəmməd xanın yeni təklifinə görə rus qoşunları İrəvan xanlığına daxil ola bilərlər, yalnız o şərtlə ki, onlar "Üç kilse" monastırının ətrafında və yaxud, Şərur mahalında yerləşsinlər. İrəvan qalasına yalnız Sisianovun nümayəndəsi daxil ola bilər ki, Məhəmməd xanın I Aleksandrın hökumətinə sadıq olması haqqında, onun andıçmə mərasimində iştirak edə bilsin. Bununla belə, Məhəmməd xan bildirdi ki, o, İrəvan xanlığını Rusiyaya təbə etmək fikrinə deyildir. Bu baxımdan o, xanlığı eyni dənə xidmət etdiyi İranın sorəcamına verməyi daha üstün tutur; şah onu xan kimi tanımağa söz verdiyi halda, xristianlar onu hakimiyyətdən məhrum edə bilərlər.

Danışqlar zamanı, Qabriel və İoannes Sisianovdan xahiş etdilər ki, hələlik Məhəmməd xanın təklifi ilə razılaşsın; xanlığın ərazisiə rus qoşunlarının daxil olmalarına xan razılıq verib, sonrası asan olar. Hadisələrin sonrakı gedişi göstərir ki, Məhəmməd xan belə hərəkətləri ilə vaxt udmaq və hərbi toqquşmanın qarşısını almağa çalışırqı.

İran qoşunlarının İrəvan xanlığına yaxınlaşmaları və Məhəmməd xanın diplomatik manevri bir daha göstərdi ki, xanlığı silah gücü ilə almaq vaxtı gəlib çatmışdır. Bu məsələnin həllini uzatmaq Gürcüstanın sərhədləri üçün də təhlükə yaradırdı.

Beləliklə, 1804-cü il may ayının sonlarında başda Sisianov olmaqla rus qoşunları İrəvan xanlığının sərhədlərinə yaxınlaşdılar. Rus komandanlığının bu yürüşdə əsas məqsədi İranı Cənubi Qafqazda buraxmamaq, böyük strateji əhəmiyyətə malik olan İrəvanı almaqla özünün Cənubi Qafqazda gələcək ağalığı üçün zəmin yaratmaqdan ibarət idi. İrəvanı almaqla Rusiya həm bu bölgədə öz mövqeyini möhkəmləndər, həm də Türkiyə və İran sərhədlərində özü üçün möhkəm sədd yarada bilərdi.

Məhz bu məqsədlərə nail olmaq əzminə olan çarizm Gürcüstanı ələ keçirdikdən sonra bütün Cənubi Qafqaza sahib olmaq üçün hərbi hazırlıq görürdü.

İrəvan xanlığı barədə eyni hərbi hazırlıq İranda da aparılırqı. İranın hakim dairələri ələ düşünürdülər ki, İrəvan xanlığına sahib olduqdan sonra, onlar asanlıqla Gürcüstanı qoşun çəkərək rusları or-

dan qovub, Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün özlərinə əlverişli zəmin yarada bilərlər. Bu məqsədlə İranda təcili surətdə 20000-lik qoşun hazırlandı. İran sərbazlarına başçılığı şah öz oğlu və vəliəhdi Abbas Mirzəyə həvalə etdi.

Rus qoşunlarının həmləsini dəf etmək üçün irəvanlı Məhəmməd xan da ciddi hazırlıq görürdü. İrəvan qalasının müdafiəçilərinin sayını o, 7000-ə çatdırdı. Qala divarlarında 22 top bərkidildi. Xan həmçinin qalanı uzun müddətə ərzaq və döyüş sursatı ilə təmin etdi.

Erməni tarixçisi Z.T. Qriqoryanın yazdığına görə Məhəmməd xan ruslara meyil göstərən erməniləri zorla İrəvan xanlığından İranın və Türkiyənin ərazilərinə köçməyə məcbur etdi. Bircə bu fikir uydurmadan başqa bir şey deyil. Çünki, İrəvanda yaşayan əzsaylı ermənilər tədqiq olunan dövrdə heç bir qüvvəyə malik deyildilər. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, "Üç kilse" monastırının taleyini də o zaman xan müəyyən edirdi.

Beləliklə, göründüyü kimi İrəvan qalasını zəbt etmək üçün həm Rusiyada, həm də İranda ciddi hərbi hazırlıq işləri görölürdü. Lakin bu sahədə ruslar daha cəld hərəkət edərək İranı qabaqlamaq istəyirdilər.

1804-cü il mayın əvvəllərində Sisianov Qafqaz qrenader, müşketyor, 9-cu yeger və Narva draqun alaylarına Tiflisdə cəmləşmələrini əmr etdi. Tiflis müşketyor polkuna isə Pəmbəkə gedib orada yuxarıda adları çəkilən alayları gözləmək tapşırıldı.

İrəvan qalasının üzərində qara buludlar göründüyü zaman Məhəmməd xanın qasidi Sisianovun düşərgəsinə gedərək bildirdi ki, o heç zaman ruslara pis münasibət bəsləməmiş və Rusiyanın sadıq dostu olmaq arzusundadır.

Məhəmməd xanın adamları Sisianovun yanına geldikləri zaman Tiflisdə İrəvana ciddi hazırlıq gedirdi. Odur ki, Sisianov Məhəmməd xanın nümayəndəsini çox soyuq qarşıladı. O belə güman etdi ki, Məhəmməd xan belə hərəkətləri ilə vaxt udmaq istəyir ki, İrandan sərbazlar onun köməyinə gəlib çata bilsinlər. Odur ki, 1804-cü il mayın 29-da Sisianovun əmrinə əsasən, rus soldatları general-mayor Tuçkovun başçılığı altında İrəvan qalası istiqamətində hərəkət etdilər. Onların ardınca Sisianovun komandası altında yerdə qalan polklar həmin istiqamətdə yola düşdülər.

İrəvana hərəkət edən rus qoşunları Qafqaz qrenader alayından, iki batalyon Tiflis müşketyor alayından, iki batalyon Saratov müşketyor

alayından ibarət idi. Yürüşdə həmçinin süvarilər – üç eskadron Narva draqun alayı, 350 kazak və 1020 yerlilər, cəmi 4370 döyüşçü iştirak edirdi..

Rusiyanın Cənubi Qafqazda fəallaşmasına biganə qala bilməyən İran dövləti rus qoşunlarının həmin bölgəni tərk etmələrini tələb etdi. Təbii ki, Rusiya İranın belə tələbinə əməl edə bilməzdi. Beləliklə, 1804-cü il iyun ayının 10-da İranla Rusiya arasındakı diplomatik münasibətlər pozuldu və tarixdə məşhur olan birinci Rusiya-İran müharibəsi başlandı. Əvvəlcə Fransa və sonradan İngiltərə tərəfindən müharibə etməyə təhrik olunan Fətəli şah qoşunlarını Cənubi Qafqaza, ilk növbədə İrəvan xanlığı istiqamətində hərəkət etdirdi. Sisianov İran sərbazlarının hərəkətinin qarşısını almaq məqsədilə öz qoşunlarını sərhəd boyu dörd istiqamətdə yerləşdirdi. Daha sonra onun əmrinə əsasən İrəvan qalası ətrafındakı evlərin gildən tikilmiş hasarları söküldü. Orada yerləşən məscidi Sisianov özü üçün iqamətgah seçdi. Məscidin yaxınlığında yerləşən iki karvansararı ələ keçirən soldatlar buradakı İrəvan döyüşçülərini məhv etdilər. Sisianov ixtiyarında olan topları qala divarlarına atəş məsafəsində yaxınlaşdıraraq, özü də məscid və hamam yerləşən sahədə rəhbərlik edəcək topunu quraşdırdı.

Toplar əlverişli mövqe tutduqdan sonra Sisianovun əmri ilə İrəvan qalasına atəş açıldı. Bütün günü hər topdan bir saatdan bir on ədəd qumbara atıldı.

Rus qoşunlarının sərəncamında yarım pudluq¹ 4 ədəd, $\frac{1}{4}$ pudluq 4 ədəd, 3 funtluq 4 ədəd, 12 ədəd müxtəlif toplar və üç funtluq mortira var idi.

İrəvan qalası Zəngi çayının kənarındakı ən yüksək təpədə salınmışdı. Çay tərəfindəki qala divarı yerdə qalan divarlardan zəif idi. Qalanın digər divarları ikiqat hasarlardan ibarət idi. Kərpic və daşdan hörülmüş qala divarları, həm hündür, həm də qalın idi. Birinci qala divarı ilə ikinci divarın arasındakı məsafə 15 və yaxud 20 sazən² bərabər idi. Divarlar arasındakı xəndək su ilə doldurulurdu. Qalanın 17 bürcü var idi. İrəvan qalasının divarları üstündə qurulmuş 60 topdan yalnız 20-si saz şəkildə idi. İrəvan qalasında iki və üç mortira da qurulmuşdu. Qalanı müdafiə edən qarnizon 7000 nəfərdən ibarət idi. Buraya İrandan daxi 800 sərbaz gəlmişdi.

¹ Pud – 40 girvenkeye və ya 16 kiloqrama bərabərdir..

² Sazen – 3 arşına və ya 2,134 metrə bərabər idi.

Bombardmanın üçüncü günü İrəvan qalasından Məhəmməd xanın göndərdiyi nümayəndə Sisianovun qərargahına gələrək ona xanın adından bildirmişdir:

1. Xan təəssüf edir ki, özü Sisianovun hüzuruna bir dost kimi gələ bilməmişdir.

2. Xanın Rusiyanın himayəsini qəbul etməkdən başqa heç bir arzusu yoxdur.

3. Xan, 6 il ərzində Gürcüstana verməli olduğu 40000 gümüş manatı Tiflisə göndərməyə söz verir.

4. Xan, qala divarlarından rus qoşunlarına toplardan açılan atəşə görə üzr istəyir və bu işdə şəhərdəki “müsəlmanları” təqsirləndirir.

İrəvan qalasından gələn nümayəndə, həmçinin rus sərkərdələri arasında yaşca böyük olan general-mayor Tučkova da xanın adından məktub verdi.

Arxiv sənədlərindən belə qənaətə gəlmək olar ki, Sisianov Məhəmməd xanın nümayəndəsi ilə kobud rəftar etmiş, onu, eləcə də İrəvan xanını əməlli-başlı söymüş və bildirmişdir ki, bir saat ərzində xan “Üç kilse” monastırından apardığı xəzinəni və əsir etdiyi “Üç kilse” xəlifələri David və Danili qaytarmasa, o, xanla İrəvan qalası və şəxsən onun taleyi haqqında heç bir danışiq aparmayacaqdır.

Xanın nümayəndəsi qalaya qayıtdıqdan sonra oradan Sisianova heç bir cavab gəlmədi.

Bunun əksinə olaraq, İrəvan ətrafına ehtiyatda olan rus qoşunları gəldilər. Onların gəlişi qala divarlarından açılan yeni top atəşlərinə səbəb oldu. Beş gündən sonra İran tərəfindən gələn sərbazlar rus qoşunları üçün ərzaq və sursat daşıyan arabalara qəflətən hücum edərək 20 soldatı qətlə yetirdilər, dördünü isə əsir etdilər.

Artıq vaxt itirmək məğlubiyyətə bərabər idi. Sisianovun əmrinə əsasən hər rota özü üçün üç ədəd hücum pilləkəni hazırlamalı idi. Pillekənin uzunluğu 13 və ya 14 arşın olmalı idi. Pillekənlər ələ quraşdırılmalıydı ki, onunla eyni zamanda bir-biri ilə yanaşı üç soldat qalxa bilsin. Rus soldatları Sisianovun əmrinə ağır şəraitdə həyata keçirirdilər; həm hava xeyli isti keçirdi, həm də onların yemək azuqələri gündən-günə azalırdı. Knyaz Sisianov ələ qərarlaşdırmışdı ki, İrəvan qalasını aldıqdan sonra şəhərdə və “Üç kilse” monastırında bir polk soldat qoyub, Naxçıvan istiqamətində hərəkət etsin, buranı aldıqdan sonra qalada bir polk soldat qoyub Tiflisə yollansın. Ərzaq çatışmazlığına gəldikdə isə o ələ fikir edirdi ki, gürcü knyazı Çavçavadze bu sahədəki əyər-əskikliyi düzəldəcək.

Rus qoşunları İrəvan ətrafında olarkən gözlənilmədən İran şahına tabe olmaqdan imtina edən Xoy xanlığının hakimi Cəfərqulu xan 200 atlısı ilə onlara qoşuldu¹.

Qalaya qəti hücum etməzdən əvvəl rus qoşunları oraya hər gün arabir 5-dən 10-a qədər toplardan atəş açırdılar. Bu topların güllələrinin məhdudluğuna dəlalət edirdi. Sisianov əvvəlcə əlavə top güllələri gətirmək üçün 100 nəfər piyada ilə kapitan Spıtkovu Pəmbəkə göndərdi. Düşmənin düşərgəsində də mürgüləmədi. Ətrafda İrandan gələn süvarilərin sayı gündən-günə çoxalırdı.

İrəvan qalasından gələn xəbərlərdən müəyyən etmək olurdu ki, tezliklə oraya 50000 döyüşçü ilə şəxsən şahın özü gələcəkdir. Həbsdə olan və rusların hakimiyyəti ilə barışmayan gürcü knyazlarının qaçması xəbəri də rus ordusunun komandanını narahat edirdi. Bununla əlaqədar olaraq, Sisianov qaçmağa macal tapmayan gürcü knyazlarından Rusiya ordenlərinin kavaləri knyaz Tomas Orbeliani və İmereti çarçası Annanın qardaşının qarovulunu gücləndirdi. Rus qoşunlarının ərzaq çatışmazlığı "Üç kilə" monastırının buğda ehtiyatı hesabına müəyyən qədər ödənilirdi. Atları ətrafda ot olmadığından bağ-bağçalardan yığılan yarpaq ilə yemləyirdilər. Lakin bu süvari və qoşqu atlarını təmin edə bilmirdi.

İyulun 14-də Cəfərqulu xan Sisianova çatdırdı ki, aldığı məlumata görə İrəvan xanlığına yaxınlaşan Fətəli şahın sərbazları rus qoşunlarına iki tərəfdən zərbə endirəcəkdir. Bunu eşidən Sisianov qoşunların sağ cinahını müdafiə etməyi general-mayor Portnyagina, sol cinahın müdafiəsini isə general-mayor Leontyevə tapşırıraq hərəsinin öhdəsinə 400 soldat verdi. Elə bu zaman Pəmbəkə hərbi sursat gətirmək üçün gedən Spıtkov da gəlib çıxdı. O özü ilə 800 ədəd top gülləsi gətirmişdi.

İyul ayının 15-də şəhər tezdən Fətəli şahın başçılıq etdiyi sərbazlar rus qoşunlarının sol cinahına hücum etdilər. Bu döyüş sərbazların rus qoşunları ilə səkkizinci toqquşması idi. Əvvəlki döyüşlər az əhəmiyyətli olduğu üçün sənədlərdə bu barədə demək olar ki, məlumat yoxdur.

Döyüşə girişən İran sərbazları üç dəstəyə bölünmüşdülər. Dəstələrdən biri general-mayor Leontyevin soldatlarına sol tərəfdən hücum

edib düşməni geri çəkilməyə məcbur etdilər. Daha sonra sərbazlar sağ tərəfdə mövqe tutan poruçik Niqdanovun başçılıq etdiyi 40 nəfər seçmə soldatın-qrenaderin üzərinə hücum etdilər. Sərbazların həmləsini rus döyüşçüləri güllələri qurtarana kimi dəf edə bildilər. Beləliklə, sərbazlar rus qoşunlarının istehkamını ələ keçirə bildilər. Lakin tezliklə mayor Tokerev 60 soldatla sərbazları geri çəkilməyə məcbur etdi. Eyni zamanda general-mayor Tuçkov bundan əvvəl məğlub olmuş general-mayor Leontyevə üç dəfə kömək etdi, nəticədə rus soldatları sərbazları məğlubiyyətə uğratdılar.

Rus qoşunları müəyyən uğurlar əldə etdikləri vaxt düşmənin böyük qüvvə ilə mayor Noldenin başçılıq etdiyi rus soldatlarının üzərinə həmlə etdi. General Tuçkovun toplardan açdığı atəş düşmənin irəliləməsinə mane törədə bilmədi. 6 saat davam edən döyüşdə Nolden geri çəkilmədi. Düşmənin başqa dəstəsi Zəngi çayı tərəfdən rus qoşunlarına basqın etdi. Polkovnik Sekanskinin başçılıq etdiyi rus soldatları ciddi müqavimət göstərərək öz mövqelərini saxlaya bildilər. Düşmənin bir bayraq və bir neçə sərbaz itirərək geri çəkilməyə məcbur oldu.

Sərbazların dəstələrindən biri general-mayor Portnyaginın mövqeyinə və onu müdafiə edən general-mayor Tuçkovun və general-mayor Simenoviçin döyüşçülərinin üzərinə uğursuz həmlə etdi.

Sərbazların etdikləri zahiri fəallıqdan ruhlanan İrəvan xanı Məhəmməd xan öz qoşunları ilə qaladan çıxaraq ruslara sağ cinahdan hücum etməyə səy göstərdi. Lakin onun döyüşçüləri rus soldatlarının süngüsü ilə qarşılaşaraq müqavimət göstərə bilməyib böyük itki verə-verə qala divarlarının arxasında gizlənməyə məcbur oldu.

Bütün bu hadisələr baş verdiyi zaman rus ordusunun komandanlığı İrəvan qalasını aramsız bombardman etməkdən qalmırdı.

İrəvan qalasının müqaviməti iyul ayının 15-də səkkiz saat davam etdi. Bu döyüşdə rus döyüşçüləri 3 zabıt, 120 kiçik zabıt itirdi, həmçinin 6 nəfər zabıt və 200 nəfər kiçik zabıt yaralandı.

Rus qoşunları İrəvan qalasına hücum etdikləri müddət ərzində Sisianov məsciddəki iqamətgahda oturub bir dəfə də olsun küçəyə çıxıb uzaqdan-uzağa da olsun döyüşü izləmirdi.

Həmin savaştan sonra İran və İrəvan xanlığının döyüşçüləri rus soldatlarının mövqelərini mühasirəyə almağa müvəffəq oldular. Hadisənin belə şəkli alması rus qoşunlarının vəziyyətini xeyli ağırlaşdırdı.

¹ Bu barədə daha ətraflı bax: N.Ç.Mustafayeva. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Bakı, 1995.

Knyaz Sisianov rus qoşunlarına kömək etmək məqsədilə ətraflarda qalaların tikilməsini əmr etdi. Lakin həmin yerlərdə suyun olması bu əmrin həyata keçməsinə mane oldu.

Rus komandanlığının düşmənlə fəal mübarizə aparmasının bir neçə səbəbləri vardı. İran sərbazlarının hücumundan iki gün əvvəl Sisianovun qərargahına Tiflisdən başda İvan Orbeliani olmaqla 200 döyüşçü ilə 30 gürcü knyazı da gəldi. Tiflisdən gələnler Gürcüstan torpağında rusların əleyhinə üsyan baş verdiyini bildirdilər. Həmin üsyana gürcü şahzadələrindən Yupon və Parnoy başçılıq edirdilər. Onlar bir ovuc gürcü zadeganlarının və iranperest feodalların mənafeyini müdafiə edirdilər. Onların müvəffəqiyyət əldə etmələri Gürcüstanın İran və Türkiyə arasında bölünməsinə gətirib çıxara bilərdi.

1804-cü ilin iyulunda Qafqaz dağları üsyan qaldırdılar. Nəticədə müvəqqəti də olsa Rusiya ilə Gürcüstanın əlaqəsi kəsildi. Bütün bu xoşagəlməz hadisələr Sisianovun İrəvan qalası ətrafındakı fəaliyyətini xeyli məhdudlaşdırdı. Sisianov bilmirdi İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəksin və yaxud düşmənlə təzyiqini artırsın. Elə bu zaman onun cənubdan aldığı məlumat rus qoşunlarında qələbəyə inamı çoxaltmışdı. Onun eşitdiyinə görə düşmən düşərgəsində yaranmış çaxnaşma nəticəsində sərbazlar nizamsız halda İrana qaçmağa başlamışlar. Yaranmış belə əlverişli şəraitdən istifadə etməyə çalışan Sisianov general-mayor Portnyaginə 700 soldat ilə düşmən düşərgəsinə hücum etməyi əmr etdi. Eyni zamanda Cəfərqulu xan 200 nəfər öz döyüşçüsü, 100 nəfər gürcü döyüşçüsü və 100 nəfər kazakla sərbazlara qarşı həmlə etdi.

Portnyagin və Cəfərqulu xanın başçılıq etdikləri qoşunlarla sərbazların toqquşması rus soldatları üçün uğursuz oldu. Buna görə də onlar İrəvan tərəfə dönməli oldular. Məhəmməd xan İrəvan ətrafında rus qoşunlarının azalmasından istifadə edərək qaladan çıxmış və mayor Noldenin rəhbərlik etdiyi topxanəni darmadağın etmişdir... Eyni zamanda İrəvan qalasına 800 nəfər İran döyüşçüsü daxil oldu. Qaladakılar onlara köməyə gələn sərbazları şadlıqla qarşıladılar.

Gecə İrəvana daha 15000 sərbaz daxil oldu. Gecəyarısı isə qala ətrafına general-mayor Portnyagin öz qoşunlarını cəmlədi. Bundan əvvəlki toqquşma zamanı o, 50 nəfər soldat itirmişdi, 100 nəfər rus soldatı isə xəsarət almışdı.

İki gündən sonra İrəvan ətrafında yerləşən rus soldatları üçün Pəmbəkədən ərzaqlarla dolu gələn nəqliyyata sərbazlar basqın etdilər.

Bundan xəbər tutan Sisianov ərzaq gətirənlərə kömək etmək məqsədi ilə 400 soldatla general-mayor Leontyevi sərbazların üzərinə göndərdi. Beləliklə, Pəmbəkədən gətirilən ərzaq mənzil başına çatdırıldı. Lakin gətirilən ərzaq rus qoşunlarına yalnız altı gün çatı bilərdi. Odur ki, Sisianov soldatların yerləşdikləri bölgədə buğda axtarmağı əmr etdi. Onun eşitdiyinə görə yerli əhali buğdalarını iri həcmli küplərdə yerə basdırırdılar. Bu həqiqətən belə idi. Sisianov belə buğda tapanları 50 qepik gümüş pulla mükafatlandıracağına boyun olmuşdu. Lakin bu tədbir də heç bir nəticə vermədi. Bundan sonra o, ərzaq arıncı Pəmbəkəyə yenə soldat göndərməyə məcbur oldu. Soldatlara bu dəfə kapitan Spıtkov başçılıq edirdi. Eyni zamanda podpolkovnik Durkov Tiflisə göndərildi ki, oradan İrəvan ətrafındakı rus soldatları üçün 50 günlük ərzaq gətirsin. Spıtkov və Durkov 1804-cü ilin iyulunda yola düşdülər.

Sisianovun qoşunlarına qoşulan İrəvan erməniləri baş komandana çatdırdılar ki, "Üç kilə" monastırının ətrafında ekilmiş, lakin yığılmamış buğda zəmiləri vardır. Bu xəbəri eşidən Sisianovun əmri ilə həmin yerə buğda yığılıb üyütmək üçün də bir dəstə soldat göndərildi. Lakin rus ordusu komandanlığının bu tədbiri də kömək edə bilmədi. Çünki rus qoşunlarından əvvəl "Üç kilə" ətrafındakı zəmilərə sərbazlar gəlmiş, olan-qalan buğdanı özləri üçün, samanı isə süvari atlar üçün toplamışdılar.

İran komandanlığı rus soldatlarının yerə qalan buğda və samanı topladığını bilib ora sərbazları göndərdi ki, zəmiləri yandırsınlar. Belə bir ağır şəraitdə rus soldatları 30 girvənkədən çox buğda yığa bilməyib geri dönməyə məcbur oldular. Ələcsiz qalan soldatlar nəqliyyat heyvanları üçün yeməyə yarpaq toplamaq üçün bağlara səpələndilər. Bundan xəbər tutan sərbazlar gözlənilmədən soldatların üzərinə hücum edərək onlardan 4 nəfərini qətlə yetirdilər, 2 nəfərini isə əsir aldılar. Bundan əlavə, İran qoşunları Saratov polkuna məxsus olan atları da zəbt etdilər.

Dəhşətli aclıq zabıt və soldatlara da öz təsirini göstərirdi. Arxiv sənədlərində hər gün rus qoşunları arasında 10 və yaxud 20 nəfərin acından ölməsi barədə məlumat vardır. Soldatların ölümünü havaların həddən artıq isti keçməsi, onların istirahət etməkdən məhrum olmaları da sürətləndirirdi. Soldatlar üçün nəzərdə tutulmuş 6 günlük bir tikə çörəyi onlara 8, çox vaxt isə 9 günə verirdilər.

Zabitlərin vəziyyəti soldatlara nisbətən daha ağır idi. Əgər soldatlara az da olsa bir dişləm çörək verirdilərsə, zabitlər ondan da məhrum olurdular. Hərbi əməliyyatların üzündən bu bölgəyə nə tacirlər gəlirdilər, nə də yerli əhali alver edirdi. Zabitlər bu yerlərdə ticarətin canlanması üçün çalışdıqları halda, heç bir nəticə əldə edə bilmədilər. Əgər “Üç kilə” monastırı ətrafında yaşayan ermənilər əldə etdikləri buğdanı gizlincə zabitlərə satırdılarsa, bu da bəs etmirdi. Ermənilər bir funt unu rus zabitlərinə bir abbası, ya da 34 qəpiyə satırdılar. Bu rəqəm o dövrdə böyük məbləğ idi.

Avqustun 7-də sərbazların etdikləri həmlə nəticəsində soldatların üçü qətlə yetirildi, beşi yaralandı. Bu əməliyyat nəticəsində sərbazlar 70-ə yaxın süvari atı ələ keçirmişdilər.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, rus qoşunları Gəncə qalasını zorla zəbt etdikləri zaman, oraya Tiflisdən xeyli tacir də gəlmişdi ki, şəhər alınarkən rus soldatlarının qarət etdikləri əşyaları onlardan ucuz qiymətə alsınlar. Çox güman ki, gürcü tacirləri o vaxt öz arzularına çatmışdılar. Çünki rus qoşunları İrəvanı mühasirəyə aldıkları zaman Tiflisdən oraya yenə də qarət olunmuş ucuz mal ardınca xeyli tacir gəlmişdi. Lakin bu dəfə onların arzuları ürəklerinde qaldı. Rus qoşunlarının uğursuz əməliyyatından sonra Tiflisdən gələn tacirlər geri dönməli oldular. Lakin evlərinə qayıdarkən İran sərbazları onları haqlayaraq bir qismini əsir alıb, yerdə qalanını qətlə yetirdilər.

Tiflisdən Sisianovun düşərgəsinə gürcü knyazları ilə gələn general-mayor knyaz Orbeliani də geri qayıtmağa məcbur oldu. Sisianov onlar üçün heç bir ərzaq ayırmır və onlarla kobud rəftar edirdi. Avqustun 9-da o, Tiflisə qayıdarkən özü ilə birlikdə oradan gəlmiş 200 nəfəri aparmalı oldu.

Bundan xəbər tutan və Rusiya ağalığı ilə barışmayan Pəmbək hakimi Naçibəy sərbazlarla birlikdə onların üzərinə hücum edərək, çoxunu qətlə yetirdi, knyazlardan Orbelianini, Baqratonu və başqalarını əsir edib özü ilə apardı.

Pəmbək mahalının Qarakilə kəndinə ərzaq toplamaq üçün göndərilən kapitan Spıtkov vəziyyətin belə şəkildə almasını görüb, az miqdarda topladığı ərzaqla kifayətlənərək geri dönmədi.

Avqustun 22-də Sisianov ərzaq ardınca yenidən “Üç kilə” monastırına mayor Levitskinin komandası altında 100 nəfər soldat göndərirdi.

“Üç kilə” monastırına sağ-salamat çatan Levitski lazım olan ərzağı toplayıb geri dönrəkən qəflətən çoxsaylı sərbazların hücumuna məruz qaldı. Levitski ərzaqla dolu arabalarla qala şəklində tikilmiş “Üç kilə” monastırına qayıtmalı oldu. Lakin nəyin bahasına olursa olsun Levitski ərzağı İrəvan ətrafında yeməkdən məhrum olmuş rus soldatlarına çatdırmaq üçün avqustun 25-də gecə xəlvəti monastırdan çıxıb İrəvan istiqamətində hərəkət etdi. Yarı yolda sərbazlar yenidən Levitskinin karvanına hücum etdilər. Yalnız İrəvandan onun köməyinə polkovnik Maykovun rəhbərliyi altında gələn 250 nəfər yegerin köməyi sayəsində Levitski avqustun 26-da 80 gırvenkə unla öz korpusuna gələ bildi. O bildirdi ki, “Üç kilə” monastırında cəmi 40 gırvenkə düyü və az miqdarda buğdadan başqa heç bir ərzaq qalmamışdır.

Ərzaq və hərbi sursat barədə hər şeydən ümidi kəsilən Sisianov avqustun 30-da hərbi şura çağıraraq zabitlərə etiraf etdi ki, qoşunun üç günlük ərzağı qalmış, Gürcüstanla əlaqə kəsilmiş, sərbazlar çoxlu rus soldatını qətlə yetirmişlər. Belə bir şəraitdə İrəvan qalasını almaq mümkün deyil.

Hərbi şura üzvləri Sisianovla yekdil olduqlarını bildirdilər. Sentyabrın 1-də Sisianov axırıncı dəfə Məhəmməd xana İrəvan qalasını təhvil vermək barədə müraciət etdi. Lakin ertəsi gün o yenə də İrəvan xanından rədd cavabı aldı. Yalnız bundan sonra sentyabrın 3-də rus qoşunlarının geri çəkilməsi barədə əmr verildi. Onu da qeyd etmək ki, rus qoşunları sakit və itkisiz geri qayıtmadılar. Məhəmməd xanın qoşunları rus soldatlarının mühasirədən əl çəkdiklərini görə kimi qaladan çıxıb onları təqib etməyə başladılar. Geri dönrən soldatların vəziyyəti o qədər də yaxşı deyildi. Əvvəla, onların kifayət qədər ərzağı yox idi. Digər tərəfdən soldatların arasında xəstəlik baş götürüb gedirdi. Hər polkda 200-dən 300-ə qədər xəstə vardı ki, onları da yarıac atlar qoşulmuş arabalarda yerləşdirmişdilər. Lakin xəstələrin sayı o qədər çox idi ki, onları daşımağa arabalar kifayət etmirdi. Ona görə də draqun və kazaklar məcbur olub, atlarını xəstə knyazlara güzəştə gədirdilər. Sisianovun əmri ilə general-mayor Leontyevin komandası altında 1-ci və 2-ci Tiflis batalyonları, general Portnyagin komandası altında 2-ci Saratov batalyonu, general-mayor Tuçkovun başçılığı altında Qafqaz qrenader batalyonu geri çəkilən rus qoşunlarını düşmən həmləsindən qoruyurdular. Onlar bir neçə dəfə irəvanlı Məhəmməd xanın və Fətəli şahın göndərdiyi dəstələrin həmləsini dəf edə bildilər.

Böyük çətinliklə "Üç kilə" monastırına çatan rus qoşunları istirahət etməklə yanaşı, burada ələ keçirdikləri buğda, düyü və s. ərzaq ehtiyatlarını mənimləməklə kifayətlənməyib, monastırın xəzinəsinə də əl gəzdirib burada olan daş-qaş, mirvari, qızıl, gümüş və bir çox qiymətli əşyaları da müsadirə etdilər. Ümumiyyətlə, Sisianovun təşəbbüsü ilə rus qoşunları "Üç kilə" monastırından 30 tay qarət olunmuş mal aparmışdılar. Sentyabrın 15-də rus qoşunları Qarakiləyə kəndinə çataraq İrəvan qoşunlarının və sərbazların təqibindən yaxa qurtardılar. Buradan Tiflisə yola düşərkən rus qoşunları qarşılarında olan maneəni dəf etdilər. İrəvan xanlığının tərkibində Şuragəl mahalının hakimi Budaq-sultan Məhəmməd xanın təhriki ilə tez-tez Gürcüstana basqın edirdi. O, rus qoşunları Tiflis istiqamətində geri çəkilməyə onları da üzərinə hücum etməyə hazırlayırdı. Bundan xəbər tutan Sisianov Budaq-sultanı "sakitləşdirmək" məqsədi ilə Şuragələ general göndərdi. Budaq-sultan savaştan vaz keçib İrəvana pənah getirdi. Rus qoşunları Tiflisə oktyabrın 3-də çatdılar.

Bir qədər xronologiyayı pozub qeyd edək ki, 1805-ci il martın 30-da Budaq-sultanın oğlu Şuragəli general Nesvetyayevə tabe etməklə faktiki olaraq Azərbaycanın bu torpağının Rusiya tərəfindən işğal olunmasını təsdiq etdi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, I Rusiya-İran müharibəsi dövründə Qarabağ xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunduğu zaman (1805, 14 may) bu xanlığın tərkibində olan İrəvan xanlığının torpaqlarından – Gorus, Qafan, Sisian məhəllələri də çar Rusiyasının işğal dairəsinə daxil edildi.

Rus qoşunları İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəksələr də, strateji əhəmiyyətə malik olan bu şəhəri işğal etmək, Rusiya hərbi dairələrinin gündəliyindən silinmədi. Rusiyanın belə niyyətindən xəbərdar olan İran hökuməti xarici siyasətində ardıcıl olmayan Məhəmməd xanı dəyişərək, onu Mehdiqulu xanla əvəz etdi. Bu hadisədən sonra Məhəmməd xan özünün yaxın adamlarını Tiflisə göndərərək rus hərbi komandanlığına İrəvan qalasını almağı təklif etdi. O yazırdı ki, İrəvana hakim təyin olunmuş Mehdiqulu xanın hərbi qüvvəsi çox zəifdir. Məhəmməd xan eyni zamanda ruslara müqavimət göstərdiyi üçün üzr istəyərək, sədaqət rəmzi olaraq girov verməyə hazır olduğunu bildirdi¹. Lakin cavab gözləyərkən Məhəmməd xan həbs edilib, İrana göndərildi.

1806-cı ilin əvvəllərində Sisianov İrəvan istiqamətində hərəkət etməyi qərara aldı. Lakin Bakı qalası yaxınlığında qətlə yetirilməsi bu tədbirin həyata keçirilməsinə mane oldu.

1806-cı ilin iyun ayında Bakıda öldürülmüş Sisianovun yerinə İ.V. Qudoviç təyin edildi. Qafqazdakı rus qoşunlarının yeni komandanına tapşırıldı ki, o, təkcə rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdakı mövqeyini möhkəmlətməklə kifayətlənməyib, Azərbaycan xanlıqlarının hamısını zəbt edərək orazilərini rus torpaqlarının tərkibinə əlavə etsin.

Lakin çar Rusiyasının Cənubi Qafqaza təcavüz etməsi təkcə İran və Türkiyənin deyil, Fransa və İngiltərənin də qəti etirazına səbəb oldu. Həmin dövlətlərin hakim dairələri həm Türkiyə və həm də İranı öz xarici siyasətlərinin alətinə çevirməklə, onlardan Rusiyanın əleyhinə istifadə etməyə çalışırdılar. Napoleon Bonapart ilk növbədə İngiltərəyə də zərbə endirmək üçün planlar hazırlayırdı. O səy göstərirdi ki, İngiltərənin Hindistanda mövqeyini zəiflətsin, Hindistana ən rahat yol Türkiyənin ərazisindən keçdiyi üçün Napoleon çalışırdı ki, Aralıq dənizinin sərhədlərində və eyni zamanda Suriya və Misirdə öz nüfuzunu genişləndirsin. Fransa dövlətinin başçısı həmçinin, istəyirdi ki, İngiltərə və Rusiyanın İranda və Türkiyədə mövqeyini zəiflətsin.

Napoleonun tozyiqi nəticəsində Türkiyə sultanı Səlim Rusiyaya düşmən münasibət bəslədi. Türkiyənin Rusiyaya mənfi münasibəti 1806-cı ilin yayında İstanbulda Napoleonun ən yaxın adamlarından general Sebastianın gəlməsi ilə daha da gücləndi.

Sebastian Parisdə tapşırırmışdılar ki, İstanbulda olarkən o, Rusiyanın əleyhinə "Üçlük" ittifaqının (Fransa, Türkiyə, İran) yaradılmasına nail olsun. Napoleon eyni zamanda çalışırdı ki, türklər Rusiya gəmilərinin Bosfordan keçməsinin qarşısını alsın. Sebastianın qarşısında duran ən mühüm vəzifə – Türkiyəni Rusiya əleyhinə müharibəyə qaldırmaq idi.

Tezliklə Fransadan Türkiyəyə əsgərlərə təlim vermək üçün çoxlu zabıt gəldi. Fransız mühəndislərinin rəhbərliyi ilə Türkiyənin sərhəd bölgələrində hərbi istehkamlar və qalalar inşa olundu. 1806-cı ilin dekabrında Türkiyənin Rusiyaya müharibə elan etməsi də məhz fransızların fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Sisianovun Bakı qalası ətrafında öldürülməsi və Fransanın təhriki ilə Osmanlı Türkiyəsinin Rusiya ilə müharibəyə başlaması Abbas

¹ История XIX века. Под. ред. Лависса и Рамбо, т.II. М., 1937, с.123-127.

Mirzəni yeni hücumlara ruhlandırdı. O, Rusiyanın iki cəbhədə – həm İran və həm də Türkiyə ilə – çətinliklə müharibə apara biləcəyinə ümid bəsləyərək, mayın sonlarında on minlik sərbazla Qarabağ xanlığının ərazisinə soxularaq Şuşa qalası istiqamətində hərəkət etdi. Eyni zamanda rusların hakimiyyəti ilə razılaşmayan II İraklinin oğlanlarından biri – şahzadə Aleksandr yeddi minlik qoşunla Qazağa basqın etdi.

Türkiyə ilə müharibə Rusiyanın Cənubi Qafqazda vəziyyətini xeyli ağırlaşdırdı. Rusiya iki cəbhədə müharibə aparmaqdan çətinlik çəkirdi. Vəziyyəti yüngülləşdirmək məqsədilə Qudoviç İranla danışıqlar aparmaq təşəbbüsündə oldu. O, danışıqlar aparmaq üçün İran kapitani Stepanovu göndərdi. Qudoviçin təklifinə görə Rusiya ilə İran arasında sərhəd İrəvan xanlığı da daxil olmaqla, Kür və Araz çaylarından keçməli idi.

Lakin İranda olan Fransa diplomatları danışıqları pozdu. Rusların səyinin əksinə olaraq Fransa İranla danışıqlar aparıb, 1807-ci il mayın 4-də hər iki dövlət arasında müqavilə bağlanılmasına nail oldu.

Həmin müqavilənin şərtlərinə əsasən Fransa İranın ərazisini qorumağı, Gürcüstanın İranla tabe olmasına nail olmağı, habelə Gürcüstanı ruslardan “təmizləməyi” öhdəsinə götürdü. Fransa həmçinin İranı silahla təmin etməyə və qoşunu yenidən qurmağa söz verdi.

İran İngiltərə ilə hər hansı münasibətini pozmağa və Fars körfəzi vasitəsilə fransız qoşunlarının Hindistana getmələri üçün şərait yaratmağına boyun oldu¹.

Fransa-İran müqaviləsi bağlandıqdan sonra, 1807-ci ildə İranla Fransadan general Qardanın başçılığı altında bir dəstə mühəndis gəldi. Onlardan bir qismi şahın xahişi ilə İrəvana gələrək qalanın müdafiə qabiliyyətini möhkəmlətməyə başladı. Bu barədə general Qudoviç yazırdı: “İrəvan qalası Avropa hərbi qaydaları üzrə möhkəmlənmiş, iki divarı, xondəyi və torpaqdan düzəldilmiş soddı var. Təpənin üstünə əvvəllər burada yerli hərbiçilər tərəfindən tətbiq edilməyən Kirteçlə işləyən toplar qoyulmuşdur. İrəvanlılar fuqas bombalardan istifadə edirdilər ki, bu da fransız mühəndislərinin fəaliyyətinin bəhrəsidir².

Maraqlıdır ki, Tilzit müqaviləsi imzalandıqdan sonra da Fransa İranla rusların əleyhinə kömək etməkdən əl çəkmədi. Rus tarixçisi

M.S.İvanovun fikrincə, 1807-ci ilin iyul ayında Fransa ilə Rusiya arasında bağlanan müqavilədən sonra Fransa bir daha İranla hərbi kömək etmədi³. Lakin hadisələrin gedişi göstərdi ki, Fransa Rusiya ilə müqavilə bağlamaqla, riyakarlıqla Rusiyanın hakim dairələrini yalnız arxayınlaşdırmağa çalışırdı.

Tezliklə Qardanın Rusiya əleyhinə apardığı təbliğat və onun bu şəhadəti fəaliyyəti heç kəsə sırı olmadı. Qudoviçin mərkəzə göndərdiyi məktublarının birində deyilirdi: “Fransanın İrandakı nümayəndələri bizimlə dostluq müqaviləsinin bağlanılmasına baxmayaraq, hazırda mənim İranla münasibətlərimə maneçilik törədir... Onlar Baba xanı (Fətəli şahı) inandırmağa çalışırlar ki, nə istəsələr ona nail ola bilərlər. Mən qoşunlarımla Pombək istiqamətində hərəkət edərkən və İrəvan sərhədlərinə yaxınlaşmazdan əvvəl onlar fransız mühəndis zabitlərindən Verds və başqalarını İrəvan qalası və “Üç kilse” monastırını möhkəmləndirmək üçün göndərmişdilər”⁴.

Digər məktubunda Qudoviç bildirir ki, fransızlar məndən İrəvan vilayətini tərk etməyi tələb edirlər, halbuki bu yerlərə mən silah gücü ilə sahib olmuşam⁵. Rus qoşunlarının İrəvan bölgəsini tərk etməsi tələbi ilə Qudoviçin düşüncəsinə hətta Latare adlı diplomat da gəndərilmişdi. Lakin Qudoviç Rusiya ilə Fransa arasında “dostluq” müqaviləsinə əsaslanaraq, heç bir vədə vermədən Latari geri göndərmişdir.

Fransa və İran dövlətlərinin yaxınlaşdığı bir dövrdə Qudoviç mərkəzdən göstəriş verildi ki, Cənubi Qafqazdan Türkiyənin əleyhinə hərbi əməliyyata başlasın. Bu ona görə idi ki, Türkiyə qoşunlarının Dunay cəbhəsinə çıxmağa imkanı olmasın.

Rus dövləti Cənubi Qafqazda Türkiyənin əleyhinə hərbi əməliyyatını Gümrü və Arpa çayı bölgələrində genişləndirirdi.

General Qudoviç əsas qüvvələri ilə Axalkalaki istiqamətində hərəkət etdiyi halda, general Nesvetayev 1807-ci il aprelin 7-də öz döyüşçüləri ilə Arpa-çayı keçərək Qars şəhərini zəbt etmək üçün fəaliyyətə başladı⁶. Az sonra Qudoviçin qoşunları ilə Nesvetayevin döyüşçüləri birləşdi. Türk əsgərləri də həmin istiqamətdə hərəkət etdilər. Tezliklə, Abbas Mirzə də İran sərbazları ilə onun köməyinə

¹ М.С.Иванов. Очерк истории Ирана. М., 1952, стр. 132.

² МДНТА, ф. VUA, 4265-сч сәнәд, вәр. 17-18.

³ Gürcüstan Respublikası МДТА, 8-сч фонд, 168-сч сәнәд, вәр. 60-72.

⁴ МДНТА, ф. VUA, 4259-сч сәнәд, III hissə, вәр. 108-109.

¹ Дипломатический словарь, т. I, М., 1948, стр. 696-697.

² АКАК, III с., сәһ. 254.

gəldi. 1807-ci il iyunun 18-də Arpa çayın sahilindəki Kiçik Qarakilsə kəndində rəqiblər toqquşdular. Döyüş rus soldatlarının qələbəsi ilə bitdi¹. Abbas-Mirzə vaxt itirmədən sərbazları ilə Naxçıvana çekildi.

Bu hadisədən sonra Türkiyə Rusiya ilə müvəqqəti sülh bağlamağa məcbur oldu. Lakin nə Fransa və nə də İngiltərə Türkiyədə Rusiyanın əleyhinə təbliğat aparmaqdan əl çəkmədilər. Fransa və İngiltərə diplomatlarının canfəşanlıqlarına baxmayaraq, Rusiyanın hakim dairələri İran və Türkiyə ilə sülh bağlamağa çalışırdı. Bu məqsədlə Qudoviç rus ordusunun zabitlərindən Boron Vredeni İrana göndərdi. Qudoviçin İran şahına təklifi əsasən, aşağıdakılardan ibarət idi: Rusiya Baba xanı (Fətəli şahı) rəsmi olaraq İranın şahı kimi tanıyacaq, İran da öz növbəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunacağına etiraz etməyəcəkdir².

Cənubi Qafqazdan əl çəkmək istəməyən İran Rusiyanın təklifini qəbul etmədi. Bu isə öz növbəsində rus qoşunlarının İrəvan üzərinə 1808-ci ilin baharında yeni hücumunun bərpa olunması ilə nəticələndi. Əslində İran dövlətinin rədd cavabı rus komandanlığının hərbi əməliyyata əl atmalarına bir bəhanə oldu. Ruslar uzun müddət idi ki, ciddi döyüş aparmaq üçün hazırlıq görürdü. İrəvan xanlığı sərhədində yerləşən rus qoşunları Pəmbəkəki Qarakilsə, habele Dərbas, Hamamlı, Xəzərabad, Gümrü kimi yerlərdə istehkamlar inşa etmişdilər. Bu istehkamların vəzifəsi İrəvan, Qars və Axalsix tərəfdən İran və Türkiyə qoşunlarının gözlənilməz basqılarına qarşısını almaqdan ibarət idi.

1808-ci il sentyabrın əvvəllərində Qudoviç Pəmbəkədən çıxaraq altı minlik qoşun və 12 top ilə İrəvan istiqamətində hərəkət etdi³. Bu yürüşdə rus qoşunlarının tərkibində 500 nəfərdən ibarət erməni süvariləri iştirak edirdi.

Beləliklə, rus komandanlığı İrəvan üzərinə ikinci dəfə yürüş etməli oldu.

İrəvan istiqamətində hərəkət edəndə Qudoviç, Qarabağda xüsusi dəstə ilə yerləşən general-mayor Nebolsinə göstəriş verdi ki, o da öz qoşunlarını Naxçıvana yeritsin. Nebolsin Naxçıvanı işğal etməli və

beləliklə də, İran tərəfdən İrəvanı müdafiə etməyə gələn hərbi qüvvələrin qarşısını almalı idi⁴.

Rus qoşunlarının hərəkəti İrəvanın yeni sərdarı Hüseynqulu xanı xeyli narahat etdi. O, təcili surətdə dəstələri ilə Aparana gedib rus qoşunlarının qarşısını almağı qərara aldı. 1808-ci il sentyabrın 26-da baş verən toqquşma zamanı İrəvandan gələn döyüşçülər məğlub olub geri çekildilər². Ertəsi günü şəxson Qudoviçin başçılıq etdiyi rus qoşunlarının bir dəstəsi asanlıqla "Üç kilsə" monastırını işğal edərək, İrəvan yaxınlığındakı Qarabağ kəndində düşərgə salmağa müvəffəq oldu. Belə olduqda, sərdar Hüseynqulu xan qardaşı Həsən xanın komandası altında qalada iki minlik qarnizon qoyaraq, özü beş min döyüşçü ilə qaladan çıxaraq, Heydər çay sahilində düşərgə saldı.

Qudoviçin əmrinə əsasən general-mayor Portnyagin İrəvan xanı Hüseynqulu xanı təqib etməklə onun başını qatışırdı, özü isə rəhbərlik etdiyi korpusla İrəvan qalasına yaxınlaşaraq şəhəri mühasirəyə aldı.

Həmin vaxtdan etibarən Hüseynqulu xan bir neçə dəfə öz düşərgəsindən İrəvan istiqamətinə qoşun göndərərək düşmənin fikrini dağıtmağa və bundan istifadə edərək, qalaya daxil olmağa səy göstərdi. Lakin bundan xəbər tutan Qudoviç Hüseyn Qulu xanın planlarını alt-üst etdi³. Onun podpolkovnik Podlustskinin başçılığı altında göndərdiyi döyüşçülərlə savaşa irəvanlılar məğlubiyyətə uğradılar.

Bu qələbədən sonra Qudoviç bir neçə dəfə İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xana təklif etdi ki, qalanı ruslara təhvil versin, lakin hər dəfə Qudoviç rədd cavabı aldı. Qudoviçin təkliflərinə cavab olaraq Həsən xan qalanın müdafiə qabiliyyətini daha da möhkəmləndirdi.

Qudoviç İrəvan qalasını mühasirədə saxladığı müddətdə general Nebolsin döyüşçüləri ilə Qarabağdan Naxçıvana hərəkət edərək, 1808-ci il oktyabrın 28-də Qarabibi adlanan kəndin yaxınlığında Abbas Mirzənin qoşunlarını darmadağın etdi. Bu qələbədən sonra Naxçıvana hərəkət etmək bütövlükdə asanlaşdı⁴. Üç gündən sonra Nebolsinin qoşunları heç bir müqavimətə rast gəlmədən Naxçıvan qalasına daxil oldular.

¹ AKAK, III c., 810-cu sənəd.

² MDHTA, f. VUA, 4258-ci (V) sənəd, vər. 279.

³ В.Потто. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. I, в. I, стр. 412.

¹ MDHTA, f. VUA, 4265-ci sənəd, vər. 4-16.

² Yəne orada.

³ Yəne orada, 4265-ci sənəd, vər. 4-16.

⁴ Yəne orada, 4266-cı sənəd, vər. 1-2.

İrəvan qalasının yenidən rus qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınması və Naxçıvanın rusların əlinə keçməsi İranın hakim dairələrinin təşvişinə səbəb oldu. İran hökuməti kömək almaq üçün yenidən Fransanın səfiri Qardana müraciət etdi. Lakin İranın xahişinə əməl edilmədi.

İran və İrəvan xanlığında rus qoşunlarının qələbəsi sonradan yaranan çaxnaşma və təşvişə baxmayaraq, Qudoviç hücumu keçməkdənsə hələ də Həsən xanla məktublaşır və ona İrəvan qalasını təhvil verməsini təklif edirdi. Bundan istifadə edən Həsən xan rədd cavabı verməklə qalanın müdafiəsini daha da möhkəmləndirdi¹. Qudoviç qışın yaxınlaşmasını, qoşunların ərzağının və hərbi sursatın qurtarmasını nəzərə almamışdı. Qışın vaxtından əvvəl gəlməsi rus qoşunlarının Tiflislə əlaqəsini kəsdi. Bu isə İrəvanı mühasirədə saxlayan döyüşçülərin vəziyyətini daha da pisləşdirdi.

Yalnız 1808-ci il noyabrın 17-də Qudoviç İrəvanı hücumla almaq barədə əmr verdi. Lakin rus qoşunları irəvanlıların ciddi müqavimətinə rast gəldilər. Şəhərə daxil ola bilməyəcəyinə əmin olan Qudoviç mühasirə və hücumdan əl çəkib Tiflisə qayıtmaq haqqında əmr verdi. Dekabrın 1-də general Nebolsin də Naxçıvanı tərk edərək Qarabağa qayıtmalı oldu.

Beləliklə, rus qoşunlarının İrəvan üzərinə ikinci yürüşünün uğursuzluğu Rus hökumətini məcbur etdi ki, Qafqazdakı ali baş komandanı – Qudoviçi vəzifədən azad etsin. Tezliklə onun yerinə vəzifəyə general Tormosov təyin olundu.

Həmin dövrdən etibarən İranın xarici siyasətində fəaliyyətlərini genişləndirən ingilislər, demək olar ki, fransızları bu bölgədən sıxışdırmağa nail oldular. 1809-cu il fevralın 13-də general Qardan Tehranı tərk etməli oldu. Ertəsi gün Tehrana ingilis səfiri Cons varid oldu. Həmin vaxtdan başlayaraq ingilislər İran qoşunlarının yenidən təşkil olunmasında fəal iştirak etməyə başladılar².

İngilis hərbi mütəxəssislərinin bir dəstəsi də Türkiyə ərazisindən İrəvana gəldi. Onların əsas məqsədi Rusiyanın əleyhinə təxribat aparmaqdan ibarət idi.

İngilislərin təhriki ilə İrəvan sərdarı Hüseyn Qulu xan 20 minlik qoşunla Türkiyənin ərazisindən Gürcüstana hücum etmək təşəbbüsündə oldu. Lakin onun səyi uğursuzluqla nəticələndi.

İranla müharibə vəziyyətində olan Rusiya üçün eyni zamanda, Osmanlı Türkiyəsi ilə savaşımaq çox ağır idi. Odur ki, Rusiya hökuməti ilk növbədə İranla saziş bağlamağı qərara aldı. Danışıqların Əsgəran qalasında aparılması müəyyən edildi. Danışıqlarda Rusiya tərəfindən general Tormosov, İran tərəfindən isə şahzadə Abbas Mirzənin vəziri Mirzə Bozorq iştirak etdilər. Bir neçə gün davam edən danışıqlar heç bir nəticə vermədi.

Lakin 1810-cu ildə bərpa olunan hərbi əməliyyatlar nəticəsində rus qoşunlarının qələbəsi İran dövlətini yenidən danışıqlara qaytardı.

Rusiya əvvəlcə 1812-ci il mayın 16-da Buxarestdə Türkiyə¹ ilə, 1813-cü ildə Gülistanda İran ilə sülh bağlamağa məcbur oldu. Həmin dövrdə Napoleon qoşunları üzərində qələbə çaldıqdan sonra beynəlxalq aləmdə Rusiyanın nüfuzu xeyli artmışdı. Ona görə də Gülistanda bağlanan sülhün əsas şərtlərini də məhz Rusiya diplomatları dikte etdilər².

Həmin müqavilənin şərtlərinə əsasən, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olunmaqla, Azərbaycanın şimalında yerləşən və rus qoşunları tərəfindən işğal edilən bütün xanlıqlar və sultanlıqlar rəsmi olaraq Rusiyanın, ölkənin cənubundakı xanlıqlar, habelə XVIII əsrin 20-ci illərində zəbt olunmuş Naxçıvan və İrəvan xanlıqları İranın torpaqları hesab edildi.

Beləliklə, 1813-cü ilin oktyabrında tarixin ədalətsiz hökmlərindən biri də verildi: Azərbaycan xalqı iki, nisbətən qüvvətli dövlətlər arasında bölündü.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, I Rusiya-İran müharibəsi zamanı, xüsusilə qanlı döyüşlər İrəvan bölgəsində gedərkən rus qoşunlarına səfərbər edilmiş və həmçinin könüllü erməni döyüşçüləri də kömək edirdilər. Onlar xüsusi ilə 1804-cü və 1808-ci illərdə İrəvan üzərinə rus qoşunlarının etdikləri birinci və ikinci yürüş zamanı daha artıq fəallıq göstərmiş, rus ordusunu təkcə qoşun, silahla deyil, həmçinin sursat və ərzaqla da təmin edirdilər. Lakin ermənilərin səyinə baxmayaraq, hər dəfə rus ordusunun hücumu uğursuzluqla nəticələnmişdir.

¹ Bu barədə daha ətraflı bax: H.Sadiqov. Rusiya-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi (1787-1829-cu illər). Bakı, 1991, səh. 94-108.

² Т.Юзефович. Договоры России с Востоком, политические и торговые. СПб., стр. 208-214.

¹ МДНТА, ф. VUA, 4266-сч сәһәд, вер. 1-2.

² АКАК, IV с., сәһ. 756.

Vəziyyətin belə şəkil alması bir fikri irəli sürməyə əsas verir: həmin dövrdə İrəvan şəhərində ya ermənilər yaşamamış və yaxud sayca o qədər az olmuşlar ki, onlar heç bir ictimai qüvvə təşkil edə bilməmişlər. Odur ki, ermənilər rusların köməyi ilə İrəvana soxulub buranı özləri üçün istinadgaha çevirməyə çalışmışlar.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, nəhayət, ermənilər tarixən Azərbaycan şəhəri olan – Rəvanı – İrəvanı Rusiyanın köməyi ilə erməniləşdirməyə nail oldular.

I Rusiya-İran müharibəsində məğlub olan İranı, onun müttəfiqi İngiltərə tərk qoymadı. Çox keçmədi ki, 1814-cü il noyabrın 25-də İngiltərə İranda saziş imzaladı. Həmin müqaviləyə əsasən, İran İngiltərə ilə rəqabət aparan və düşmənçilik edən hər hansı bir dövlətlə əlaqəsini kəsməli, Hindistana basqın etmək istəyən dövlətlərə müharibə elan etməli, Xarəzm, Buxara, Səmərqənd hakimlərinə öz ərazilərindən Hindistana qoşun çıxartmaq istəyən dövlətlərə icazə verməmələrinə nail olmalı, İrana yalnız İngiltərədən hərbi mütəxəssislər dəvət olunmalı idilər. Bunun əvəzində İngiltərə İrana istənilən qədər pul və silah verəcəyinə boyun oldu.

1814-cü il İngiltərə-İran müqaviləsi, eyni zamanda Gülüstən müqaviləsinin şərtlərinə yenidən baxılmasını tələb edirdi. Bu münasibətlə İran dövləti ingilis hərbi mütəxəssislərinin köməyi ilə ordusunu təzələdi. Gülüstən müqaviləsindən təqribən dörd il keçdikdən sonra ordusunun yenidən müharibə aparmağa tam qadir olduğunu güman edən İran şahı öz nümayəndəsini Peterburqa göndərərək, Rusiyadan Talış xanlığını və Muğanı tələb edib, rəsmi şəkildə bildirdi ki, Gülüstən müqaviləsinin şərtlərini yenidən nəzərdən keçirməyin vaxtı gəlib çatmışdır.

İranın ingilislərin fitnəsi ilə hərəkət etməsindən xəbər tutan Rusiya hökuməti nəyin bahasına olursa olsun, İrandakı rəqiblərinin mövqeyini zəiflətməyə və ingilislərin İrandakı həm siyasi və həm də iqtisadi nüfuzunu heçə endirməyə çalışdı. Lakin Fransa ilə apardığı qanlı müharibədən (1812) sonra İngiltərənin müdafiə etdiyi İran və eləcə də Türkiyə ilə yenidən müharibə aparmağı arzulamayan Rusiya dövləti, mövcud ixtilafları sülh yolu ilə tənzimləməyi daha üstün tuturdu. Bu məqsədlə də 1817-ci ilin aprelində I Aleksandr general Yermolovun başçılığı altında İrana öz nümayəndəliyini göndərdi. Təqribən bir il əvvəl imperatorun Yermolova verdiyi təlimatda (16 iyul 1816-cı il) deyilirdi ki, İngiltərə hamıdan artıq İranı öz təsiri altına

almağa çalışır. İmperator I Aleksandr daha sonra yazırdı ki, ingilislərin İranda nüfuzunun artması Rusiya üçün ağır zərbədir. Yermolov Gülüstən müqaviləsinin şərtlərindən istifadə edərək Rusiyanın İranda mövqeyini möhkəmlətməyə çalışmalıdır¹.

Lakin İranda özələrinə isti yurd salmış ingilis diplomatları, İranın hakim dairələri Yermolov İrana gələrkən onu çox soyuq qarşıladılar. Şahın sarayında aparılan danışıqlar ingilis diplomatlarının təxribatçılığı üzündən heç bir nəticə vermədi.

İngilislər həmçinin çalışırdılar ki, rusların İranda fəaliyyətinə son qoyaraq hər iki dövləti – İran və Rusiyanı yenidən savaşırsınlar². Rusiyanın əleyhinə təbliğat aparan ingilis diplomatları İrəvan xanlığında da bəd əməllərindən əl çəkmirdilər. Bu barədə Rusiyanın məşhur yazarı, XIX əsrin əvvəllərində diplomatik fəaliyyətlə də məşğul olan A.S.Qriboyedov yazırdı ki, İrəvan şəhərindəki ingilislər xanlığın bütün işlərinə müdaxilə edir, hər şeylə maraqlanırlar, özlərini ağa kimi aparırlar³.

İngilislərin iştirakı ilə Tehrandə tərtib olunan plana görə Rusiya ilə yenidən aparılan müharibədə İran qoşunları tədricən Qarabağ xanlığına doğru irəliləməli, Şuşa qalasını, sonra isə Tiflis istiqamətində hərəkət etmək üçün Gəncəni tutmalı idilər.

İrəvan sərdarı Hüseyn xan isə Şuragəl və Pəmbəkə hərəkət edib, orada şərqdən Abbas Mirzənin ümumi hücumunu gözləməli idi. Abbas Mirzə Şuşanı tutduqdan sonra onlar birləşməliydilər. Gürcü şahzadəsi Aleksandr isə Qacar ordusu ilə Kaxetiyyəyə hücum edib şimali-şərqdən Tiflisə yaxınlaşaraq birləşib, ümumi qüvvə ilə hücum etməli idilər. Sol cinah istiqamətində vəziyyət daha ciddi və müəkkəb idi. Bu istiqamətdə başlıca olaraq İrana qaçmış Şimali Azərbaycan xanları hərəkət etməli idilər. Mir Həsən xan və Surxay xan Talış xanlığını və Salyanı, Hüseynqulu xan Bakını, Böyük xan və Hüseyn xan isə Quba, Dərbənd istiqamətində hərəkət edib bu yerləri ələ keçirməli idi.

Bu plan əsasında Qacar qoşunları iyulun 16-da hərbi əməliyyata başladılar. Onların əsas qüvvələri Cənubi Qafqaz sərhədinə yaxın yerlərdə Xoy-Ərdəbil-Təbriz xətti üzrə 600 km uzunluqda

¹ AKAK, VII c., səh. 667.

² Yəni orada, VI c., II hissə, səh. 125.

³ Г.Ахундов. Русско-Иранская война 1826-1828 гг. // АМЭА Тарих Институтunun Elmi Arxiv, sənəd 1771, səh. 104.

geniş cəbhədə hücumla keçdilər¹. I Rusiya-İran müharibəsində olduğu kimi, bu dəfə də Azərbaycanın ərazisi işğalçıların döyüş meydanına çevrilərək dağıntıya məruz qaldı.

1826-cı il iyulun 16-da sərdar Hüseyn xanın atlıları, sərbazlardan ibarət möhkəmlənmiş batalyonlar İrəvan tərəfdən rus sərhədlərinə hərəkət etdilər. İyulun 18-də isə Abbas Mirzənin komandanlığı altında 60 minlik ordu (bəzi mənbələrdə 80 min) Şimali Azərbaycanı cana soxuldu.

Müharibənin ilk günlərində İran ordusu Şimali Azərbaycanı içərilərinə, hətta Şamaxıya qədər gəlib çıxsada rus döyüşçülərini güclü təzyiqi altında tezliklə geri çəkilməyə məcbur oldu. 1827-ci ilin əvvəli üçün, demək olar ki, Şimali Azərbaycanın bütün əyalətləri İran ordusundan təmizləndi².

Rus ordusunun müharibənin ilk çağlarında qazandığı qələbə İrəvan və eləcə də Naxçıvan xanlıqlarının müqəddəratında əhəmiyyətli rol oynadı. Məlum olduğu kimi, Gülistan müqaviləsinin şərtlərinə görə bu xanlıqlar İranın hakimiyyəti altına düşmüşdülər. Ona da qeyd etməliyik ki, müharibə başlar-başlamaz imperator I Nikola Fyodoroviç Paskeviçlə əvəz etdi. General-adyutant İ.F.Paskeviç komandanlığı, 1827-ci il mart ayının 29-da xüsusi Qafqaz korpusunun komandan heyətini qəbul etdi³.

Naxçıvan və İrəvan xanlıqları uğrunda gedən döyüşlərin ilk mərhələsi rus ordusu üçün müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. Abbas Mirzə tərəfindən İrəvan qalasında saxlanılmış qarnizon daha güclü müqavimət göstərirdi. Döyüşlərin ilk mərhələsində Paskeviç heç bir müvəffəqiyyət qazana bilmədi. Ona görə ki, bir tərəfdən şah İrəvanda ingilis silahı ilə silahlanmış qarnizon saxlamışdı, digər tərəfdən isə rus ordusunun arxasında soyğunçuluqla məşğul olan kürd tayfaları, komandanlığın diqqətini yayındırırdı. Həmçinin iqlimin sərtliyi də rus əsgərlərinə mənfi təsir edirdi.

Yuxarıda deyilən vəziyyəti nəzərə alaraq, general-adyutant Paskeviç İrəvan qalasının mühasirəsindən müvəqqəti olaraq əl çəkdi və əsas gücünü səfərbər edərək Naxçıvan istiqamətində hücumla keçdi. İrəvan xanlığı ilə Türkiyə arasında əlaqəni kəsmək və buna imkan verməmək üçün Paskeviç general-leytenant Krassovskinin hissəsini burada saxladı. Krassovski həm İran ordusunun İrəvan qalasında, Sərdarabadda və "Üç kilsə" monastırı ətrafında hərəkətini izləməli, həm də Araz çayı sahillərinə nəzarət etməli idi¹. Onun sərəncamında yenidən Rusiyadan gətirilmiş 3000 soldat saxlanılmışdı. Xüsusi Qafqaz korpusunun 20-ci diviziyasına məxsus olan soldatların lazımi döyüş təcrübələri də yox idi. Məhz buna görə də onlar qarşıda duran vəzifənin öhdəsindən gələ bilmədilər. General-adyutant Paskeviç əsas qüvvələrlə Naxçıvan istiqamətində getdikdən sonra İrəvan qalasında olan İran qarnizonu hücumla keçərək Krassovskinin qüvvələrinə güclü zərbə endirdi. Bu hadisədən xəbər tutan Paskeviç, öz qüvvələrinin bir hissəsini Krassovskiye köməyə göndərməyə məcbur oldu. Naxçıvan istiqamətində əməliyyat aparan general-leytenant knyaz Eristovun komandanlığı altında olan rus döyüşçüləri Araz çayı üzərində olan keçidi tutmalı, Abbas Mirzənin qüvvələrini Naxçıvana və ya Abbasabad qalasına buraxmamalı idilər.

İrəvan istiqamətində hərəkət edən orduya isə general-adyutant Benkendorf komandanlıq edirdi. Rus ordusunun keçdiyi yerlərin əhalisi, hətta feodallar, sərbazların əlindən cana gəldikləri üçün Rus dövlətinin təbəəliyini qəbul etməyə hazır olduqlarını bildirirdilər. Həmin məsələ ilə əlaqədar mənbədə oxuyuruq: "Aprel ayının 30-da Kəlbali Sultan general-adyutant Benkendorfun yanına gələrək 300 ailədən ibarət Vədi kəndinin əlahəzrət imperatorunun himayəsinə qəbul edilməsini xahiş etdi. Çünki Vədi kənd əhalisinin Arazın o tayına köçürülməsi təhlükəsi yaranmışdı"². Tezliklə rus komandanlığı məlumat aldı ki, Aslan Sultan bu təhlükəni nəzərə alaraq öz adamları ilə birlikdə Göycə gölü yaxınlığında Həsən qalada möhkəmlənmişdir³. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, İran hökmdarları həmişə əhalini İranın daxili yerlərinə köçürməyə çalışırdılar. Lakin İran işğalçılarının belə təşəbbüsü çox zaman baş tutmurdu. Müasirlərdən biri yazırdı: "Nağı xan və Vəkil İsmayıl ağa Ararat dağları

¹ Г.Ахундов. Русско-Иранская война 1826-1828 гг. // АМЭА Тарих İnstitutunun Elmi Arxiv, sənəd 1771, səh. 106.

² Hacı Murad İbrahimbəyli. Göstərilən əsəri, səh. 198.

³ Подробное описание Персии и государств Кабула, Сеистана, Синда, Бальха, Белуджистана земли Хорасана, также Грузии и персидских провинций, присоединениях к России, ч. III, М., 1829, стр. 26.

¹ П.Зубов. Картина последней войны России с Персией, стр. 50.

² İranın ətraflı təsviri, səh. 32.

³ Yenə orada.

yaxınlığında olan qarabağlılara (qarapapaqçılara) naxçıvanlılarla birlikdə İrana köçürülməkdən ehtiyat etdikləri üçün müqavimət göstərməyə hazırdılar”¹. Onların akseriyyətinin yeməyə çörəyi yox idi yalnız süd və pendirle qidalanırdılar. Buna baxmayaraq, onlar müqavimət göstərir və doğma yurdlarından uzaqlaşmaq istəmirdilər. Göründüyü kimi, II Rusiya – İran müharibəsi dövründə yerli əhali nizamı orduya qoşulmaqla istər-istəməz rus ordusunun gücünü artırır.

Rus ordusunun yeni qüvvələrinin yaxınlaşması ilə əlaqədar İrəvan qarnizonu qalaya çəkilməyə məcbur oldu. İrəvan qalası yenidən mühasirəyə alındı. Paskeviçin komandanlığı altında olan hissələr isə qısa fasilədən sonra Naxçıvan istiqamətində hərəkət etməyə başladı.

Rus ordusunun hərəkəti çox çətin bir şəraitdə davam edirdi. Belə ki, bir tərəfdən dəhşətli istilər, digər tərəfdən isə ordunun keçdiyi yolların çətinliyi rus ordusunun normal hərəkətinə maneçilik törətdirdi. Rus ordusunun keçdiyi ərazidə yaşayan əhalinin bir qismi əvvəlcədən zorla Arazın o tayına köçürülmüşdür². Ona görə də bəzi yerlərdə ərzaq çatışmırdı. Yayın isti keçməsinə, ərzağın və yemir çatışmamasına baxmayaraq general-adyutant Paskeviçin komandanlığı altında yorğun, təqətdən düşmüş, lakin qarət və yeni torpaqlar əldə etmək hərisliyi rus soldatlarını altı günə Naxçıvana çatdırdı. Rus qoşunları hərəkət etdikləri zaman yolda düşmənlə qarşılaşmadılar. Yalnız Naxçıvan qalası yaxınlığında Həsən xanın və Nağı xanın komandanlığı altında olan İran süvariləri ilə rastlaşdılar. Knyaz Eristovun komandanlığı altında rus döyüşçüləri hücumla keçərək İran süvarilərini geri oturmağa məcbur etdilər.

Darmadağın olmuş İran süvariləri qalada gizlənməyə macal tapmayıb Naxçıvan xanlığının sərhədini tərk etdilər. Nəticədə 1827-ci il iyun ayının 26-da rus qoşunları Naxçıvana daxil oldular³.

Rus qoşunlarının bir güllə belə atmadan şəhərə daxil olduqlarından, yaxın kəndlərin 2000 ailədən artıq əhalisi Rusiyanın tabeliyində olmaq istədiyini bildirdi. İran sərbazlarından fərqli olaraq rus komandanlığı ilk vaxtlarda yerlərdə soyğunçuluğa və dağıntıya yol vermədilər. Təkcə bu faktı göstərmək kifayətdir ki, qələbə zəfəri ilə Naxçıvana daxil olmuş rus ordusunun komandanlığı 1000 başa qədər iribuynuzlu heyvanı əhalidən pul ilə aldı. Bundan sonra əhali

də qalaya gələrək ehtiyat etmədən soldatlara pul ilə ərzaq məhsulları satdılar. Halbuki, İran sərbazları yalnız yerli əhalini qarət etmək hesabına dolanırdılar.

Rus qoşunları qalanı tutduqdan sonra, Abbas Mirzə danışıqlar aparmaq məqsədi ilə Nəcəf Əli Soltan Əsrəfi general-adyutant Paskeviçin yanına göndərdi. Danışq zamanı Nəcəf Əli Soltan Əsrəfi bildirdi ki, Gülistan müqaviləsinə görə Rusiya dövlətinin tərkibinə keçmiş Lənkəranı Rusiyaya “güzaşt” etməyə razıdır. Lakin danışıqların gedişindən məlum olur ki, Əsrəfin əsas məqsədi daha çox casuslarla əlaqədar məsələlərlə bağlı olmuşdur. O, əsasən rus ordusunun sayı və vəziyyəti ilə maraqlanır, bu kimi məlumatlar toplamağa çalışırdı. Odur ki, barışmaq haqqında danışıqlar baş tutmadı və müharibə davam etdi¹.

Paskeviç qoşunlarının müəyyən hissəsini Naxçıvanda saxlayaraq əsas qüvvələrini Abbasabad qalası üzərinə yeritdi. Bu qala Naxçıvanın cənub-qərbindən 10 kilometr məsafədə yerləşirdi. Abbasabad qalası Araz çayı üzərində olan keçidin qorunmasını təmin etməklə yanaşı, həm də Cənubi Azərbaycana gedən yolun üstündə idi. İran tarixçisi Mirzə Məhəmməd Tağı xan yazırdı ki, general Paskeviç Abbasabad qalasına Kəlbəli xanın oğlu Ehsan xan dəvət etmişdir².

Tədqiq olunan dövrdə rusların xidmətində olan Azərbaycan tarixçisi Mirzə Adıgözel bəy yazırdı: “Həmin dövrdə Abbasabad qalasını qoruyan və müdafiə edən naxçıvanlı Ehsan xan... mənim yanıma aşağıdakı xahişlə adam göndərdi: “Knyaza xəbər verin ki, bizə doğru hərəkət etsin. O gələn kimi qalanı ona təslim edəcəyəm”³. Sözsüz ki, Abbasabad qalasının verilməsində Ehsan xanın rolu olmuşdur. Məlumdur ki, rus komandanlığı qalanı tutmaq üçün xüsusi plan hazırlamışdı. 1827-ci il iyul ayının 1-dən 2-nə keçən gecə rus ordusu Abbasabad qalasını işğal etdi.

İran sərbazları üzərində bir neçə qələbə qazandıqdan sonra İ.F.Paskeviç İran ordusunun cəbbəxanasını – Təbriz şəhərini işğal etməyi qərara aldı. Lakin çoxsaylı düşmən qüvvəsi cəmləşmiş İrəvan qalasını arxada qoymaq böyük risk tələb edirdi. Buna görə də İ.F.Paskeviç əvvəlcə İrəvanı zəbt etməyi qərara aldı.

¹ İranın ətraflı təsviri, səh. 36.

² AKAK, VII c., 512-ci sənəd.

³ Azərbaycan tarixi, 3 cildə, II c., səh. 40.

¹ B.P.Balayan. Gösterilen əsəri, səh. 157.

² Mirzə Məhəmməd Tağı xan. Nasih üt-təvarix. Tehran, 1359 h., I c., səh. 201-202.

³ Mirzə Adıgözel bəy. Gösterilen əsəri, səh. 124; Azərbaycan tarixi, II c., səh. 40.

Bir çox maneələri dəf etdikdən sonra rus qoşunları Paskeviçin komandası altında İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Tezliklə rus komandanlığı İrəvan qalasını toplardan atəşə tutdu və oktyabrın 1-də rus sərbazları qalaya şiddətli basqın etdilər. Belə olduqda İrəvan qarnizonunun komandanı xahiş etdi ki, rus ordusu atəşi saxlasın və imkan versin ki, şahzadə Abbas Mirzədən ruslara təbə olmaq üçün razılığını alsın. Lakin Paskeviç İrəvan qarnizonunun xahişinə məhəl qoymayıb atəşi davam etdirdi. Rus qoşunlarının top atəşlərinə dözməyən İrəvan qarnizonu şəhərin darmadağın olmasının və əhalinin qırılmasının qarşısını almaq üçün təslim olmağı üstün tutdu.

İrəvan şəhərinə daxil olan rus qoşunları azərbaycanlılara divan tutduqları halda ermənilərə toxunmadılar. I Rusiya-İran müharibəsi zamanı olduğu kimi, II Rusiya-İran müharibəsi dövründə də ermənilər böyük həvəslə və ümidlə rus ordusuna kömək edirdilər. Onlar İrəvan xanlığı və İran qoşunlarının cəmləşdiyi yeri və sayı, döyüş qurğuları, ərzaq ehtiyatı və s. haqqında rus komandanlığına xəbər verirdilər. Məhz buna görə də düşmənin hərbi hazırlığından, ölkə daxilindəki şəraitdən, yolların vəziyyətindən rus komandanlığı xəbərdar idi.

Ermənilər eyni zamanda rus qoşunlarına böyük maddi yardım da edirdilər ki, bunun da rus yürüşlərinin uğurlu başa çatmasında mühüm əhəmiyyəti var idi.

II Rusiya-İran müharibəsi tarixində İrəvan əməliyyatı xüsusi yer tuturdu. Təsədüfi deyildir ki, İrəvan qalasının alınması zamanı göstərdiyi hərbi taktikaya görə general-adyutant knyaz İ.F.Paskeviçə müharibə hələ bitməmiş "qraf Paskeviç yerevankası" adı verildi.

İrəvan qalasını aldıqdan sonra rus qoşunları Cənubi Azərbaycanın ərazisinə daxil olaraq, burada yerləşən İran sərbazlarına zərbələr endirməyə başladılar.

Məğlubiyyətin labüdlüyünü duyan İran şahı rus qoşunlarının hücum dairəsinin genişlənməsindən döhşətə gələrək, sülh barədə danışıqlar aparmaq üçün öz nümayəndəsi Davud xanı Rusiyaya göndərdi. İngiltərə bu danışıqlarda vasitəçilik edərək, Davud xana bacarıqlı diplomat olan Makdonaldı da qoşdu.

Rusiya ilə İran arasında danışıqların birinci mərhələsi Tiflisdə aparıldı. Çarizm üçün müharibəni tez qurtarmaq daha əlverişli idi. Maliyyə vəziyyətinin ağırlığı, həmçinin ehtiyatları Türkiyə ilə müharibə aparmaq üçün səfərbərliyə almaq istəyi də bu meyli doğururdu.

Lakin Rusiya-İran müharibəsinin tezliklə qurtarması heç də İngiltərəni qane etmirdi. Odur ki, sülh imzalamaq haqqında Rusiya-İran arasında ilkin danışıqlar heç bir nəticə vermədi. Beləliklə, biri-birinin ardınca qələbələr qazanan rus ordusu Araz çayını keçib Cənubi Azərbaycana daxil oldu. Burada da sərbazlar rus soldatlarına müqavimət göstərə bilmədilər. Tezliklə Təbriz şəhəri rus qoşunları tərəfindən alındı. Bu isə İran üçün I Rusiya-İran müharibəsi zamanı əldə etdiyi ehtiyat və ticarət mənbəyi olan Cənubi Azərbaycanın itirilməsi demək idi. Rus ordusunun qələbəsi həmçinin Tehranı da təhlükə altına qoyurdu. Belə bir şəraitdə İran dövləti Rusiya ilə sülh bağlamaq razılığına gəldi.

İngilis və türk diplomatlarının səyinə baxmayaraq, 1828-ci il fevralın 10-da Təbriz şəhərinin yaxınlığındakı Türkmənçay adlanan yerdə İranla Rusiya arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin başqa şərtləri ilə yanaşı, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bütünlükdə Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, hələ 1827-ci ilin axırlarında yuxarıda adı çəkilən mənsəcə erməni olan X.Y.Lazarev I Nikolaya Azərbaycanın ərazisində Rusiya imperiyasının tərkibində "Erməni dövləti" yaradılması haqqında layihə təklif etmişdi.¹ Həmin təklifi imperatora Lazarevin xahişi ilə general-adyutant Benkendorf təqdim etdi. X.Y.Lazarevin bu təklifi Rusiya dövləti üçün bir növ bəhanə oldu. Çox keçmədi ki, Novruz bayramı günü imperator I Nikolay əsrlərdən bəri Naxçıvan diyarında yaşayan azərbaycanlılara bir növ sürpriz etdi – 1828-ci il martın 21-də verdiyi fərmana görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edilib, əvəzində Azərbaycanın bu qədim torpağında yeni inzibati bölgü – "Erməni vilayəti" (Армянская область) yaradıldı. Beləliklə, Rusiya imperiyasının cənub-qərbində, Türkiyə və İranla sərhəddə süni surətdə "xristianlardan" sədd yarandı. Çox keçmədi ki, ermənilərin xahişi və çar Rusiyası hakim dairələrinin arzusu ilə yeni yaranmış "erməni vilayətini" erməniləşdirmək məqsədi ilə buraya İran ərazisindən 40000-dən çox erməni köçürüldü.²

¹ MDHTA, f. VUA, 4338-ci sənəd, vər. 74-77; "Mətdəran", Lazarevlar fondu, qovluq 126, iş 45, vər. 219; В.Тунян. Материалы к новой истории Восточной Армении. // Вестник общественных наук, Ереван, 1986, № 8, стр. 8.

² İ.I.Şopen. Göstərilən əsəri; С.Глинка. Описание переселения Азербайджанских армян в пределах России. М., 1931; Н.Шавров. Русская колонизация на Кавказе // Вопросы колонизации. СПб., 1911.

İmperator I Nikolayın qılığına girmək məqsədi ilə X.Lazarev yeni bir hiyləyə əl atdı. O, yaltaqlıqla I Nikolaya müraciət etdi ki, imperator özünün tituluna, həmçinin “Ermenistan çarı” adını da əlavə etsin¹. Lakin Rusiyanın hakim dairələri bu “təşəbbüsü” qulaqardına vurdular.

Rusiya imperiyasının tərkibində “Erməni vilayəti” 1850-ci ilə kimi mövcud olmuşdur. Həmin ildə bu vilayət İrəvan quberniyasına çevrilərək, həmin quberniyanın tərkibinə Naxçıvan və Ordubad uyezdləri də daxil edilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

<i>Qərbi Azərbaycan – Ermənistan (indiki) tarixşünaslığı və ümumi Azərbaycan tarixində əksi</i>	5
Giriş	25
İrəvan xanlığının yaranması	27
İrəvan xanlığının ictimai-iqtisadi vəziyyəti	50
İrəvan xanlığının siyasi tarixi	72

¹ Пояснительная записка Х.Е.Лазарева о необходимости самодержавию Российской империи Николаю I принять титул царя Армении (конца февраля – начала марта 1818 г.; Бах: V.Tunyan. Göstərilən əsəri, səh. 82.

FUAD ƏLİYEV
URFAN HƏSƏNOV

İRƏVAN XANLIĞI

“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKİ
2007

Buraxılışa məsul: *Əziz Gülləliyev*

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*

Kompyuter səhifələyicisi: *Samir Qocayev*

Korrektorlar: *Pərinaz Musaqızı*
Fəridə Səmədova

Yığılmağa verilmişdir 12.06.2007. Çapa imzalanmışdır 20.07.2007.

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 9. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000. Sifariş 192.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab “CBS-PP” MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.